
GERMANIA
ex
CORNELIO TACITO
Auctor Robert de Vaugondy
Geog. Regis et Academiæ regiæ Nanceianæ Socius 1770.
MARE SUEVICUM
OCEANUS
GERMANIA
HERMIONES
VANDALI
SUEVI
LANGOBARDI
SEMNONES
BOIEMUM
BOII seu MARCOMANNI
QUADI
VINDELICI
NORICUM
PANNONIA
RHÆTIA
HELVETII
ITALIA
GALLIA
DACI
SARMATIÆ
VENEDI
GOTHONES
LEMOVII
RUGII
EUDOSES
HELVECONES
ARII
MANIMI
NAHARVALI
ELYSII
BURII
GOTHINI
OSI
PEUCINI seu BASTARNÆ
CATTI
CHERUSCI
FRISII
CHAMAVI
TENCTERI
USIPII
MATTIACI
TREVERI
VANGIONES
NEMETES
TRIBOCI
MENAPII
NARISCI
MARSIGNI
ANGLI
SUARDONES
VARINI
NUITHONES
AVIONES
CIMBRI
TEUTONI
Decumates Agri
Danubius Fl.
Vadrus Fl.
Visula Fl.
Albis Fl.
Mœnus Fl.
Enus Fl.
Vannii Regnum
Drusi Tropæa
Alpes
Milliaria Romana

C. CORNELIUS
TACITUS
DE MORIBUS GERMANORUM,

ET

DE VITA AGRICOLÆ.

EX EDITIONE

GABRIELIS BROTIER.

LOCIS ANNALIUM ET HISTORIARUM AB EO CITATIS,

SELECTIS ET ADDITIS,

Curâ RICHARDI RELHAN,

A. M. R. S. S. ET S. L. A.

FLORÆ CANTABRIGIENSIS AUCTORIS,

ET

VILLÆ DE HEMINGBY IN AGRO LINCOLNIENSI RECTORIS.

CANTABRIGIÆ,

Excudebat FRANCISCUS HODSON;

VENEUNT APUD J. DEIGHTON ET J. NICHOLSON & FILIUM, CANTABRIGIÆ; LONGMAN & SO. ET F. C. & J. RIVINGTON, LONDINI.

1809.

REVERENDO ADMODUM

IN DOMINO PATRI

G E O R G I O

EPISCOPO LINCOLNIENSI

H O C O P U S

DUM ANIMUM BENEFICIORUM NON IMMEMOREM

TESTATUR,

HUMILITER DEDICAT

RICHARDUS RELHAN.

CANTABRIGIÆ,
Die 15 Aprilis, 1809.

BREVIARIUM

LIBELLI

DE SITU, MORIBUS, ET POPULIS

GERMANIÆ.

I. *GERMANIÆ situs.* II. *Incolæ. Nominis origo.* III. *Carmina, barditus: variæque antiquitates.* IV. *Corporum habitus.* V. *Soli natura.* VI. *Germanorum arma.* VII. *Reges, duces, sacerdotes.* VIII. *Feminarum constantia et veneratio.* IX. *Dii, Mercurius, Hercules, Mars, Isis. Simulacra nulla.* X. *Auspicia, sortes: ex equis, e captivis præsagia.* XI. *Consultationes publicæ et conventus.* XII. *Pœnæ. Jus.* XIII. *Scutum, framea juvenibus data. Principum comites: eorum virtus et fama.* XIV. *Gentis bellica studia.* XV. *Pacis artes, venatio et otium. Collata principibus munera.* XVI. *Vicorum domorumque forma. Specus, suffugium hiemi, et receptaculum frugibus.* XVII. *Hominum, feminarumque vestitus.* XVIII. *Severa matrimonia. Dos a marito data.* XIX. *Adulterii pœna, maritis permissa.* XX. *Liberorum educatio. Successionis leges.* XXI. *Patris, propinqui amicitiæ inimicitiæque susceptæ. Homicidiorum pretia. Hospitalitas.* XXII. *Victus: ebrietas: rixæ: in conviviis consultationes.* XXIII. *Potus, cibi.* XXIV. *Juventæ ludicrum. Aleæ furor.* XXV. *Servi, libertini.* XXVI. *Agrorum cultus et partitio. Anni tempora.* XXVII. *Funera. Hæc hactenus*

in commune. XXVIII. *Singularum gentium instituta. Galli, olim validi, in Germaniam transgressi. Helvetii, Boii, Gallica gens. Avariscorum, Osorum incertum genus. Treveri, Nervii, Germanicæ originis populi, ut et Vangiones, Triboci, Nemetes, Ubii.* XXIX. *Batavi, Cattorum proles. Mattiacorum gens. Decumates Agri.* XXX. *Catti, militari disciplinâ præcipui.* XXXII. *Usipii, Tencteri, equitatu præstantes.* XXXIII. *Bructerorum sedes a Chamavis et Angrivariis occupatæ.* XXXIV. *Dulgibini. Chasuari. Frisii majores et minores.* XXXV. *Chauci, pacis studiosi.* XXXVI. *Cherusci et Fosi, a Cattis victi.* XXXVII. *Cimbrorum parva civitas, gloria ingens.* XXXVIII. *Suevorum mores.* XXXIX. *Semnonum religio.* XL. *Langobardi. Reudigni. Aviones. Angli. Varini. Eudoses. Suardones. Nuithones. Herthi, seu Terræ matris, commune sacrum.* XLI. *Hermunduri.* XLII. *Narisci, Marcomanni. Quadi.* XLIII. *Marsigni. Gothini. Osi. Burii. Lygiorum civitates. Arii. Helvecones. Manimi. Elysii. Naharvali. Alcis numen. Gothones.* XLIV. *Suionum civitates.* XLV. *Mare pigrum. Æstii succinum legunt. Sitones, quibus femina imperat.* XLVI. *Peucini. Venedi. Fenni. Eorum feritas et paupertas. Hominum monstra, Hellusii, Oxiones.*

Libellum hunc scripsit Tacitus

A.U.C.	J.C.	Coss.	M. COCCEIO Nervâ Aug. IV.
DCCCLI.	98.		M. ULPIO Trajano Cæsare II.

Obs.—Cùm editio Edinburgensis in manibus plurium est, utilius videbatur, ut loci citati ab eâ desumerentur, quàm a Parisianâ.

C. CORNELII TACITI

DE SITU, MORIBUS, ET POPULIS

GERMANIÆ

LIBELLUS.[1]

GERMANIA omnis[2] a Gallis[3] Rætisque[4] et Pannoniis, Rheno et Danubio fluminibus, a Sarmatis Dacisque, mutuo metu, aut montibus[5] separatur. Cetera Oceanus ambit, latos sinus, et insularum immensa spatia[6] complectens, nuper cognitis[7] quibusdam gentibus, ac regibus, quos bellum aperuit. Rhenus, Ræticarum Alpium[8] inaccesso ac præcipiti vertice ortus, modico flexu, in Occidentem versùs, septemtrionali Oceano miscetur. Danubius, molli et clementer edito montis Abnobæ[9] jugo effusus, plures populos adit, donec in Ponticum mare[10] sex meatibus erumpat: septimum enim os paludibus hauritur.

II. Ipsos Germanos indigenas[11] crediderim,

minimèque aliarum gentium adventibus et hospitiis[12] mixtos: quia nec terrâ olim,[13] sed classibus advehebantur, qui mutare sedes quærebant; et immensus ultrà, utque sic dixerim, adversus Oceanus[14] raris ab orbe nostro navibus aditur. Quis porrò, præter periculum horridi et ignoti maris, Asiâ, aut Africâ, aut Italiâ relictâ, Germaniam peteret?[15] informem terris, asperam cælo, tristem cultu aspectuque, nisi si patria sit. Celebrant carminibus antiquis[16] (quod unum apud illos memoriæ et annalium genus est) "Tuis-"tonem[17] deum, terrâ editum, et filium Man-"num, originem gentis conditoresque. Manno "tres filios adsignant, e quorum nominibus "proximi Oceano Ingævones, medii Hermiones, "ceteri Istævones vocentur." Quidam autem,[18] licentiâ vetustatis, "plures deo ortos, pluresque "gentis appellationes, Marsos, Gambrivios,[19] "Suevos, Vandalios"[20] adfirmant: "eaque vera et "antiqua[21] nomina. Ceterùm Germaniæ voca-"bulum recens,[22] et nuper additum: quoniam, "qui primi Rhenum transgressi Gallos expulerint,[23] "ac nunc Tungri, tunc Germani[24] vocati sint: ita "nationis nomen, non gentis, evaluisse paullatim, "ut omnes, primùm a victore, ob metum, mox "a seipsis invento nomine, *Germani* vocarentur." "Fuisse apud eos et Herculem"[25] memorant; primumque omnium virorum fortium[26] ituri in prœlia canunt.

III. Sunt illis hæc quoque carmina, quorum relatu, quem *Barditum* vocant,[27] accendunt animos, futuræque pugnæ fortunam ipso cantu augurantur: terrent enim, trepidantve, prout sonuit acies. Nec tam voces illæ, quàm virtutis concentus, videntur: adfectatur præcipuè asperitas soni, et fractum murmur, objectis ad os scutis, quò plenior et gravior vox repercussu intumescat. Ceterùm et "Ulixem" quidam opinantur, "longo illo et "fabuloso errore[28] in "hunc Oceanum delatum, "adisse Germaniæ terras, Asciburgiumque,[29] "quod, in ripâ Rheni situm, hodieque inco- "litur,[30] ab illo constitutum, nominatumque "ΑΣΚΙΠΥΡΓΙΟΝ. Aram quinetiam Ulixi conse- "cratam, adjecto Laertæ patris nomine, eodem "loco, olim repertam: monumentaque, et tumulos "quosdam, Græcis literis inscriptos,[31] in confinio "Germaniæ Rætiæque adhuc exstare:" quæ neque confirmare argumentis, neque refellere in animo est: ex ingenio suo quisque demat, vel addat fidem.

IV. Ipse eorum opinionibus accedo, qui "Ger- "maniæ populos nullis aliis aliarum nationum "conubiis infectos, propriam, et sinceram, et "tantùm suî similem gentem exstitisse" arbitrantur. Unde habitus quoque corporum, quamquam in tanto hominum numero, idem omnibus:[32] truces et cærulei oculi, rutilæ comæ,[33] magna

corpora,[34] et tantùm ad impetum valida: laboris atque operum non eadem patientia: miniméque sitim æstumque tolerare, frigora atque inediam cælo solove adsueverunt.

V. Terra, etsi aliquantò specie differt, in universum tamen aut silvis horrida, aut paludibus fœda: humidior, quà Gallias, ventosior, quà Noricum ac Pannoniam aspicit:[35] satis ferax, frugiferarum arborum impatiens,[36] pecorum fecunda, sed plerumque improcera:[37] ne armentis quidem suus honor, aut gloria frontis: numero gaudent: eæque solæ et gratissimæ opes sunt. Argentum et aurum propitii an irati dii negaverint, dubito. Nec tamen adfirmaverim[38] nullam Germaniæ venam argentum aurumve gignere: quis enim scrutatus est? possessione et usu haud perinde adficiuntur. Est videre apud illos argentea vasa, legatis et principibus eorum muneri data, non in aliâ vilitate,[39] quàm quæ humo finguntur: quamquam proximi ob usum commerciorum aurum et argentum in pretio habent, formasque quasdam nostræ pecuniæ agnoscunt, atque eligunt: interiores simpliciùs et antiquiùs permutatione mercium utuntur. Pecuniam probant veterem, et diu notam, Serratos, Bigatosque.[40] Argentum quoque magis, quàm aurum sequuntur,[41] nullâ affectione animi, sed quia numerus argenteorum facilior usui est promiscua ac vilia mercantibus.

VI. Ne ferrum quidem superest,[42] sicut ex genere telorum colligitur. Rari gladiis, aut majoribus lanceis[43] utuntur: hastas, vel ipsorum vocabulo *frameas* gerunt,[44] angusto et brevi ferro, sed ita acri, et ad usum habili, ut eodem telo, prout ratio poscit, vel cominus vel eminus pugnent:[45] et eques quidem scuto frameâque contentus est: pedites et missilia[46] spargunt, plura singuli, atque in immensum vibrant: nudi, aut sagulo[47] leves: nulla cultûs jactatio: scuta tantùm[48] lectissimis coloribus distinguunt: paucis loricæ:[49] vix uni alterive cassis, aut galea.[50] Equi non formâ, non velocitate conspicui: sed nec variare gyros, in morem nostrum,[51] docentur. In rectum, aut uno flexu dextros agunt, ita conjuncto orbe, ut nemo posterior sit. In universum æstimanti, plus penes peditem roboris: eoque mixti prœliantur,[52] aptâ et congruente ad equestrem pugnam velocitate peditum, quos ex omni juventute delectos ante aciem locant. Definitur et numerus: centeni ex singulis pagis[53] sunt: idque ipsum inter suos vocantur: et quod primò numerus fuit, jam nomen et honor est. Acies per cuneos[54] componitur. Cedere loco,[55] dummodo rursus instes, consilii quàm formidinis arbitrantur. Corpora suorum etiam in dubiis prœliis referunt. [56]Scutum reliquisse præcipuum flagitium:[57] nec aut sacris adesse, aut concilium inire ignominioso fas: multique superstites bellorum, infamiam laqueo finierunt.

VII. Reges ex nobilitate; duces ex virtute[58] sumunt. Nec regibus infinita, aut libera[59] potestas: et duces exemplo potiùs quàm imperio: si prompti, si conspicui, si ante aciem agant, admiratione præsunt. Ceterùm, neque animadvertere, neque vincire, ne verberare quidem, nisi sacerdotibus permissum:[60] non quasi in pœnam, nec ducis jussu, sed velut deo imperante, quem adesse bellantibus credunt: effigiesque, et signa quædam,[61] detracta lucis, in prœlium ferunt. Quodque præcipuum fortitudinis incitamentum est, non casus, nec fortuita conglobatio turmam aut cuneum facit, sed familiæ et propinquitates: et in proximo pignora:[62] unde feminarum ululatus audiri, unde vagitus infantium: hi cuique sanctissimi testes, hi maximi laudatores. Ad matres, ad conjuges vulnera ferunt: nec illæ numerare, aut exigere plagas[63] pavent. Cibosque et hortamina pugnantibus gestant.

VIII. Memoriæ proditur quasdam acies, inclinatas jam, et labantes, a feminis restitutas, constantiâ precum, et objectu pectorum,[64] et monstratâ cominus captivitate,[65] quam longè impatientiùs feminarum suarum nomine[66] timent: adeò, ut efficaciùs obligentur animi civitatum, quibus inter obsides puellæ quoque nobiles imperantur.[67] Inesse quinetiam sanctum aliquid, et providum putant: nec aut consilia earum[68] asper-

nantur, aut responsa negligunt.[69] Vidimus, sub divo Vespasiano, Veledam,[70] diu apud plerosque numinis loco habitam.[71] Sed et olim Auriniam, et compluris[72] alias venerati sunt, non adulatione, nec tamquam facerent deas.[73]

IX. Deorum[74] maximè Mercurium[75] colunt, cui certis diebus, humanis quoque hostiis[76] litare fas habent. Herculem ac Martem concessis animalibus[77] placant: pars Suevorum et Isidi sacrificat.[78] Unde causa et origo peregrino sacro, parum comperi, nisi quod signum ipsum in modum liburnæ figuratum, docet advectam religionem.[79] Ceterùm, nec cohibere parietibus deos, neque in ullam humani oris speciem adsimulare, ex magnitudine cælestium arbitrantur:[80] lucos ac nemora[81] consecrant, deorumque nominibus appellant secretum illud:[82] quod solâ reverentiâ vident.

X. Auspicia, sortesque, ut qui maximè, observant.[83] Sortium consuetudo simplex: virgam,[84] frugiferæ arbori decisam, in surculos amputant, eosque, notis qnibusdam discretos, super candidam vestem temere ac fortuitò spargunt: mox, si publicè consuletur,[85] sacerdos civitatis, sin privatim, ipse paterfamiliæ,[86] precatus deos, cælumque suspiciens, ter singulos tollit, sublatos, secundùm impressam antè notam, interpretatur. Si prohibuerunt, nulla, de eâdem re, in eumdem diem, consultatio: sin permissum, auspiciorum

adhuc fides exigitur. Et illud quidem etiam hic notum, avium[87] voces, volatusque interrogare. Proprium gentis,[88] equorum quoque præsagia ac monitus experiri: publicè aluntur iisdem nemoribus[89] ac lucis, candidi, et nullo mortali opere contacti, quos pressos sacro curru sacerdos, ac rex, vel princeps civitatis, comitantur, hinnitusque ac fremitus observant. Nec ulli auspicio major fides, non solùm apud plebem, sed apud proceres, apud sacerdotes. Se enim ministros deorum, illos conscios putant. Est et alia observatio auspiciorum, quâ gravium bellorum eventus explorant. Ejus gentis, cum quâ bellum est, captivum quoquo modo interceptum, cum electo popularium suorum, patriis quemque armis committunt:[90] victoria hujus, vel illius, pro præjudicio accipitur.

XI. De minoribus rebus principes consultant, de majoribus omnes: ita tamen, ut ea quoque, quorum penes plebem arbitrium est, apud principes pertractentur.[91] Coeunt, nisi quid fortuitum et subitum inciderit, certis diebus, cùm aut inchoatur luna,[92] aut impletur: nam agendis rebus hoc auspicatissimum initium credunt.[93] Nec dierum numerum, ut nos, sed noctium computant.[94] Sic constituunt, sic condicunt:[95] nox ducere diem videtur. Illud ex libertate vitium, quòd non simul, nec ut jussi conveniunt, sed et alter, et tertius dies cunctatione coeuntium

absumitur. Ut turbæ placuit,[96] considunt armati.[97] Silentium per sacerdotes, quibus tum et coercendi jus est, imperatur. Mox rex, vel princeps, prout ætas cuique, prout nobilitas, prout decus bellorum, prout facundia est,[98] audiuntur, auctoritate suadendi magis, quàm jubendi potestate. Si displicuit sententia, fremitu aspernantur: sin placuit, frameas concutiunt.[99] Honoratissimum assensûs genus est, armis laudare.

XII. Licet apud concilium accusare quoque, et discrimen capitis intendere. Distinctio pœnarum ex delicto: proditores[100] et transfugas arboribus suspendunt:[101] ignavos, et imbelles,[102] et corpore infames,[103] cœno ac palude, injectâ insuper crate, mergunt. Diversitas supplicii illuc respicit, tamquam scelera ostendi oporteat, dum puniuntur, flagitia abscondi.[104] Sed et levioribus delictis,[105] pro modo, pœna: equorum pecorumque numero[106] convicti multantur: pars multæ[107] regi, vel civitati, pars ipsi qui vindicatur, vel propinquis ejus exsolvitur. Eliguntur in iisdem conciliis et principes,[108] qui jura per pagos vicosque reddunt. Centeni singulis ex plebe comites, consilium simul et auctoritas, adsunt.

XIII. Nihil autem neque publicæ neque privatæ rei, nisi armati agunt.[109] Sed arma sumere non antè cuiquam moris, quàm civitas suffecturum

probaverit. Tum in ipso concilio, vel principum aliquis, vel pater, vel propinquus scuto frameâque juvenem ornant:[110] hæc apud illos toga,[111] hic primus juventæ honos: ante hoc domûs pars[112] videntur, mox reipublicæ. Insignis nobilitas, aut magna patrum merita, principis dignationem[113] etiam adolescentulis adsignant. Ceteri robustioribus[114] ac jampridem probatis aggregantur: nec rubor inter comites[115] aspici. Gradus quinetiam et ipse comitatus habet, judicio ejus, quem sectantur: magnaque et comitum æmulatio, quibus primus apud principem suum locus; et principum, cui plurimi et acerrimi comites. Hæc dignitas, hæ vires,[116] magno semper electorum juvenum globo circumdari, in pace decus, in bello præsidium. Nec solùm in suâ gente cuique, sed apud finitimas quoque civitates id nomen, ea gloria est, si numero ac virtute comitatus emineat: expetuntur enim legationibus, et muneribus ornantur, et ipsâ plerumque famâ bella profligant.[117]

XIV. Cum ventum in aciem, turpe principi virtute vinci; turpe comitatui, virtutem principis non adæquare. Jam verò infame in omnem vitam ac probrosum, superstitem principi suo[118] ex acie recessisse. Illum defendere, tueri, sua quoque fortia facta gloriæ ejus adsignare, præcipuum sacramentum est. Principes pro victoriâ pugnant:

comites pro principe. Si civitas, in quâ orti sunt, longâ pace et otio torpeat; plerique nobilium adolescentium petunt ultro eas nationes, quæ tum bellum aliquod gerunt; quia et ingrata genti quies, et faciliùs inter ancipitia clarescunt, magnumque comitatum non nisi vi belloque tueare: exigunt enim[119] principis sui liberalitate illum bellatorem equum, illam cruentam victricemque frameam.[120] Nam epulæ, et quamquam incompti, largi tamen apparatus pro stipendio cedunt. Materia munificentiæ per bella et raptus. Nec arare terram, aut expectare annum,[121] tam facilè persuaseris, quàm vocare hostes[122] et vulnera mereri: pigrum quinimmo et iners videtur sudore adquirere, quod possis sanguine parare.

XV. Quotiens bella non ineunt, non multum venatibus,[123] plus per otium transigunt, dediti somno, ciboque. Fortissimus quisque ac bellicosissimus nihil agens, delegatâ domûs, et penatium, et agrorum curâ feminis senibusque, et infirmissimo cuique ex familiâ, ipsi hebent:[124] mirâ diversitate[125] naturæ, cùm iidem homines sic ament inertiam, et oderint quietem. Mos est civitatibus, ultro ac viritim[126] conferre principibus, vel armentorum,[127] vel frugum,[128] quod pro honore acceptum, etiam necessitatibus[129] subvenit. Gaudent præcipuè finitimarum gentium donis, quæ non modò a singulis, sed publicè mittuntur: electi equi,

magna arma, phaleræ, torquesque.[130] Jam et pecuniam accipere docuimus.[131]

XVI. Nullas Germanorum populis urbes habitari,[132] satis notum est: ne pati quidem inter se junctas sedes. Colunt discreti ac diversi, ut fons, ut campus, ut nemus placuit. Vicos locant, non in nostrum morem, connexis et cohærentibus ædificiis: suam quisque domum spatio circumdat,[133] sive adversùs casus ignis[134] remedium, sive inscitiâ ædificandi. Ne cæmentorum quidem apud illos, aut tegularum usus: materiâ[135] ad omnia utuntur informi, et citra speciem, aut delectationem. Quædam loca diligentiùs illinunt terrâ,[136] ita purâ ac splendente, ut picturam ac lineamenta colorum imitetur. Solent et subterraneos specus[137] aperire, eosque multo insuper fimo onerant, suffugium hiemi et receptaculum frugibus: quia rigorem frigorum ejusmodi locis molliunt: et si quando hostis advenit, aperta populatur: abdita autem et defossa, aut ignorantur, aut eo ipso fallunt, quòd quærenda sunt.

XVII. Tegumen omnibus sagum,[138] fibulâ, aut, si desit, spinâ consertum.[139] Cetera intecti,[140] totos dies juxta focum atque ignem[141] agunt. Locupletissimi veste distinguuntur, non fluitante, sicut Sarmatæ ac Parthi,[142] sed stricta[143] et singulos artus exprimente. Gerunt et ferarum pelles,

proximi ripæ negligenter,[144] ulteriores exquisitiùs, ut quibus nullus per commercia cultus. Eligunt feras,[145] et detracta velamina spargunt maculis[146] pellibusque belluarum, quas exterior Oceanus, atque ignotum mare[147] gignit. Nec alius feminis quam viris habitus, nisi quòd feminæ sæpiùs lineis amictibus[148] velantur, eosque purpurâ[149] variant, partemque vestitûs superioris in manicas non extendunt, nudæ brachia ac lacertos:[150] sed et proxima pars pectoris patet.

XVIII. Quamquam severa illic matrimonia:[151] nec ullam morum partem magis laudaveris:[152] nam propè soli barbarorum[153] singulis uxoribus contenti sunt, exceptis admodum paucis, qui non libidine, sed ob nobilitatem[154] plurimis nuptiis ambiuntur. Dotem non uxor marito,[155] sed uxori maritus offert. Intersunt parentes et propinqui, ac munera probant: munera non ad delicias muliebres quæsita, nec quibus nova nupta comatur; sed boves, et frenatum equum, et scutum cum frameâ, gladioque. In hæc munera[156] uxor accipitur, atque invicem ipsa armorum aliquid viro affert. Hoc maximum vinculum, hæc arcana sacra, hos conjugales deos[157] arbitrantur. Ne se mulier extra virtutum cogitationes, extraque bellorum casus putet, ipsis incipientis matrimonii auspiciis admonetur, venire se laborum periculorumque sociam, idem in pace, idem in prœlio passuram

ausuramque: hoc juncti boves, hoc paratus equus, hoc data arma denuntiant. Sic vivendum, sic pereundum: accipere se, quæ liberis inviolata[158] ac digna reddat, quæ nurus accipiant, rursusque ad nepotes referant.

XIX. Ergo septâ pudicitiâ[159] agunt, nullis spectaculorum inlecebris,[160] nullis conviviorum inritationibus corruptæ. Literarum secreta[161] viri pariter ac feminæ ignorant. Paucissima in tam numerosâ gente adulteria, quorum pœna præsens, et maritis permissa.[162] Accisis crinibus,[163] nudatam, coram propinquis, expellit domo maritus, ac per omnem vicum verbere agit:[164] publicatæ enim[165] pudicitiæ nulla venia: non formâ, non ætate, non opibus maritum invenerit. Nemo enim illic vitia ridet: nec corrumpere et corrumpi, sæculum vocatur.[166] Meliùs quidem adhuc eæ civitates,[167] in quibus tantùm virgines nubunt,[168] et cum spe votoque uxoris semel transigitur. Sic unum accipiunt maritum, quo modo unum corpus, unamque vitam, ne ulla cogitatio ultrà, ne longior cupiditas, ne tamquam maritum, sed tamquam matrimonium[169] ament. Numerum liberorum finire,[170] aut quemquam ex agnatis[171] necare, flagitium habetur: plusque ibi boni mores valent,[172] quàm alibi bonæ leges.

XX. In omni domo nudi ac sordidi,[173] in hos

artus, in hæc corpora, quæ miramur, excrescunt. Sua quemque mater uberibus alit,[174] nec ancillis ac nutricibus[175] delegantur. Dominum ac servum nullis educationis deliciis dignoscas. Inter eadem pecora,[176] in eâdem humo degunt, donec ætas[177] separet ingenuos, virtus agnoscat.[178] Sera juvenum Venus;[179] eoque inexhausta pubertas: nec virgines festinantur; eadem juventa, similis proceritas: pares validæque[180] miscentur: ac robora parentum liberi referunt. Sororum filiis[181] idem apud avunculum, qui apud patrem honor. Quidam sanctiorem arctioremque hunc nexum sanguinis arbitrantur, et in accipiendis obsidibus magis exigunt; tamquam ii, et animum firmiùs, et domum latiùs teneant. Heredes tamen successoresque sui cuique liberi:[182] et nullum testamentum. Si liberi non sunt, proximus gradus in possessione fratres, patrui, avunculi. Quantò plus propinquorum, quò major adfinium numerus, tantò gratiosior senectus: nec ulla orbitatis pretia.[183]

XXI. Suscipere tam inimicitias,[184] seu patris, seu propinqui, quàm amicitias necesse est: nec implacabiles[185] durant. Luitur enim etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero,[186] recepitque satisfactionem universa domus: utiliter in publicum; quia periculosiores sunt inimicitiæ juxta libertatem. Convictibus et hospitiis[187] non alia gens effusiùs indulget.[188] Quemcumque

mortalium arcere tecto, nefas habetur:[189] pro fortunâ quisque apparatis epulis excipit. Cùm defecere,[190] qui modò hospes fuerat, monstrator hospitii et comes, proximam domum non invitati adeunt: nec interest: pari humanitate accipiuntur. Notum ignotumque, quantum ad jus hospitii, nemo discernit. Abeunti, si quid poposcerit, concedere moris: et poscendi invicem eadem facilitas. Gaudent muneribus: sed nec data imputant,[191] nec acceptis obligantur.

XXII. Victus inter hospites comis. Statim e somno, quem plerumque in diem extrahunt, lavantur, sæpiùs calidâ,[192] ut apud quos plurimùm hiems occupat. Lauti, cibum capiunt: separatæ singulis sedes, et sua cuique mensa.[193] Tum ad negotia, nec minus sæpe ad convivia procedunt armati.[194] Diem noctemque continuare potando, nulli probrum. Crebræ, ut inter vinolentos rixæ, rarò conviciis, sæpiùs cæde et vulneribus[195] transiguntur. Sed et de reconciliandis invicem inimicis, et jungendis adfinitatibus, et adsciscendis principibus, de pace denique ac bello plerumque in conviviis consultant:[196] tamquam nullo magis tempore aut ad simplices cogitationes pateat animus, aut ad magnas incalescat. Gens non astuta, nec callida, aperit adhuc secreta pectoris, licentiâ joci. Ergo detecta et nuda omnium mens, posterâ die retractatur;[197] et salva utriusque

temporis ratio est. Deliberant, dum fingere nesciunt: constituunt, dum errare non possunt.

XXIII. Potui humor[198] ex hordeo aut frumento, in quamdam similitudinem vini corruptus. Proximi ripæ et vinum mercantur. Cibi simplices: agrestia poma, recens fera,[199] aut lac concretum.[200] Sine apparatu, sine blandimentis[201] expellunt famem. Adversùs sitim, non eadem temperantia. Si indulseris ebrietati,[202] suggerendo quantum concupiscunt, haud minùs facilè vitiis, quàm armis vincentur.[203]

XXIV. Genus spectaculorum unum, atque in omni cœtu idem. Nudi juvenes, quibus id ludicrum est, inter gladios se, atque infestas frameas, saltu jaciunt.[204] Exercitatio artem paravit, ars decorem: non in quæstum tamen, aut mercedem:[205] quamvis audacis lasciviæ pretium est, voluptas spectantium.[206] Aleam (quod mirere) sobrii inter seria exercent, tantâ lucrandi perdendive temeritate,[207] ut, cùm omnia defecerunt, extremo ac novissimo jactu de libertate et de corpore contendant. Victus voluntariam servitutem adit: quamvis junior, quamvis robustior, alligari se ac venire patitur. Ea est in re pravâ pervicacia: ipsi fidem vocant.[208] Servos conditionis hujus per commercia tradunt, ut se quoque pudore victoriæ exsolvant.

XXV. Ceteris servis, non, in nostrum morem, descriptis per familiam ministeriis,[209] utuntur. Suam quisque sedem, suos penates regit. Frumenti modum dominus, aut pecoris, aut vestis, ut colono,[210] injungit: et servus hactenus paret.[211] Cetera domûs officia uxor ac liberi[212] exsequuntur. Verberare servum ac vinculis et opere coercere, rarum. Occidere solent, non disciplinâ et severitate, sed impetu et irâ, ut inimicum, nisi quòd impunè.[213] Libertini[214] non multum supra servos sunt, raró aliquod momentum in domo, numquam in civitate, exceptis dumtaxat iis gentibus, quæ regnantur.[215] Ibi enim et super ingenuos et super nobiles[216] ascendunt: apud ceteros, impares libertini[217] libertatis argumentum sunt.

XXVI. Fenus agitare,[218] et in usuras extendere, ignotum: ideoque magis servatur, quàm si vetitum esset. Agri, pro numero cultorum, ab universis per vices occupantur,[219] quos mox inter se secundùm dignationem partiuntur: facilitatem partiendi camporum spatia præstant. Arva per annos mutant; et superest ager:[220] nec enim cum ubertate et amplitudine soli labore contendunt, ut pomaria conserant, et prata separent,[221] et hortos rigent: sola terræ seges imperatur. Unde annum quoque ipsum non in totidem digerunt species: hiems, et ver, et æstas intellectum ac vocabula habent: autumni perinde nomen ac bona ignorantur.[222]

XXVII. Funerum nulla ambitio:[223] id solùm observatur, ut corpora clarorum virorum certis lignis[224] crementur. Struem rogi nec vestibus, nec odoribus cumulant:[225] sua cuique arma, quorumdam igni et equus adjicitur.[226] Sepulcrum cespes erigit.[227] Monumentorum arduum et operosum honorem,[228] ut gravem defunctis, aspernantur. Lamenta ac lacrimas citò, dolorem et tristiam tardè ponunt. Feminis lugere honestum est: viris meminisse.[229]

XXVIII. Hæc in commune de omnium Germanorum origine ac moribus accepimus. Nunc singularum gentium instituta, ritusque, quatenus differant, quæ nationes e Germaniâ in Gallias commigraverint, expediam. Validiores olim Gallorum res fuisse summus auctorum divus Julius tradit:[230] eóque credibile est, etiam Gallos in Germaniam transgressos. Quantulum enim amnis obstabat, quominus, ut quæque gens evaluerat, occuparet permutaretque sedes promiscuas adhuc, et nullâ regnorum potentiâ divisas? Igitur inter Hercyniam silvam, Rhenumque et Mœnum amnes, Helvetii,[231] ulteriora Boii,[232] Gallica utraque gens, tenuere. Manet adhuc *Boiemi* nomen, significatque loci veterem memoriam, quamvis mutatis cultoribus.[233] Sed utrùm Aravisci[234] in Pannoniam ab Osis,[235] Germanorum natione, an Osi ab Araviscis in Germaniam

commigraverint, cùm eodem adhuc sermone, institutis, moribus utantur, incertum est: quia pari olim inopiâ ac libertate, eadem utriusque ripæ bona malaque erant. Treveri et Nervii[236] circa affectationem Germanicæ originis ultro ambitiosi sunt, tamquam per hanc gloriam sanguinis, a similitudine et inertiâ Gallorum separentur. Ipsam Rheni ripam haud dubiè Germanorum populi colunt, Vangiones,[237] Triboci, Nemetes. Ne Ubii[238] quidem, quamquam Romana colonia esse meruerint, ac libentiùs *Agrippinenses* conditoris sui nomine vocentur, origine erubescunt, transgressi olim, et experimento fidei super ipsam Rheni ripam collocati, ut arcerent,[239] non ut custodirentur.

XXIX. Omnium harum gentium virtute præcipui Batavi,[240] non multùm ex ripâ, sed insulam Rheni amnis colunt, Cattorum quondam populus, et seditione domesticâ in eas sedes transgressus, in quibus pars Romani imperii fierent. Manet honos, et antiquæ societatis[241] insigne: nam nec tributis contemnuntur, nec publicanus[242] atterit: exempti oneribus et collationibus,[243] et tantùm in usum prœliorum sepositi, velut tela atque arma, bellis reservantur.[244] Est in eodem obsequio et Mattiacorum gens.[245] Protulit enim magnitudo populi Romani ultra Rhenum, ultraque veteres terminos, imperii reverentiam. Ita sede finibusque[246]

in suâ ripâ,[247] mente animoque nobiscum agunt, cetera similes batavis, nisi quòd ipso adhuc terræ suæ solo et cælo[248] acriùs animantur. Non numeraverim inter Germaniæ populos, quamquam trans Rhenum Danubiumque consederint, eos, qui Decumates agros[249] exercent. Levissimus quisque Gallorum, et inopiâ audax, dubiæ possessionis solum occupavere. Mox limite acto,[250] promotisque præsidiis, sinus imperii, et pars provinciæ habentur.

XXX. Ultra hos Catti[251] initium sedis ab Hercynio saltu inchoant, non ita effusis ac palustribus locis, ut ceteræ civitates, in quas Germania patescit: durant siquidem colles, paullatimque rarescunt: et Cattos suos saltus Hercynius[252] prosequitur simul atque deponit. Duriora genti corpora, stricti artus,[253] minax vultus, et major animi vigor. Multum (ut inter Germanos) rationis ac solertiæ: præponere electos, audire præpositos, nosse ordines, intelligere occasiones, differre impetus, disponere diem,[254] vallare noctem, fortunam inter dubia, virtutem inter certa numerare: quodque rarissimum, nec nisi ratione disciplinæ[255] concessum, plus reponere in duce,[256] quàm in exercitu. Omne robur in pedite, quem super arma ferramentis[257] quoque et copiis onerant. Alios ad prœlium[258] ire videas, Cattos ad bellum: rari excursus et

fortuita pugna.[259] Equestrium sanè virium id proprium, citò parare victoriam, citò cedere. Velocitas juxta formidinem,[260] cunctatio propior constantiæ est.

XXXI. Et aliis Germanorum populis usurpatum rarâ et privatâ cujusque audentiâ, apud Cattos in consensum vertit,[261] ut primùm adoleverint, crinem barbamque[262] summittere, nec, nisi hoste cæso, exuere votivum obligatumque virtuti oris habitum. Super sanguinem et spolia, revelant frontem, seque "tum demum pretia "nascendi[263] retulisse, dignosque patriâ ac paren-"tibus" ferunt. Ignavis et imbellibus manet squalor. Fortissimus quisque ferreum insuper anulum[264] (ignominiosum id genti) velut vinculum gestat, donec se cæde hostis absolvat. Plurimis Cattorum hic placet habitus. Jamque canent insignes,[265] et hostibus simul suisque monstrati: omnium penes hos initia pugnarum: hæc prima semper acies, visu nova. Nam ne in pace quidem vultu mitiore mansuescunt. Nulli domus, aut ager, aut aliqua cura: prout ad quemque venêre, aluntur: prodigi alieni, contemptores suî: donec exsanguis senectus tam duræ virtuti impares faciat.[266]

XXXII. Proximi Cattis certum jam alveo[267] Rhenum, quique terminus esse sufficiat, Usipii ac

Tencteri[268] colunt. Tencteri super solitum bellorum decus, equestris disciplinæ arte præcellunt. Nec major apud Cattos peditum laus, quàm Tencteris equitum. Sic instituêre majores, posteri imitantur. Hi lusus infantium, hæc juvenum æmulatio, perseverant senes: inter familiam, et penates, et jura successionum, equi traduntur:[269] excipit filius, non, ut cetera, maximus natu, sed prout ferox bello et melior.

XXXIII. Juxta Tencteros Bructeri[270] olim occurrebant: nunc Chamavos et Angrivarios[271] immigrasse narratur, pulsis Bructeris ac penitus excisis,[272] vicinarum consensu nationum, seu superbiæ odio,[273] seu prædæ dulcedine, seu favore quodam erga nos deorum: nam ne spectaculo quidem prœlii invidêre:[274] super LX millia, non armis telisque Romanis, sed, quod magnificentius est, oblectationi oculisque ceciderunt. Maneat quæso, duretque gentibus, si non amor nostrî, at certè odium suî: quando, urgentibus[275] imperii fatis, nihil jam præstare fortuna majus potest, quàm hostium discordiam.

XXXIV. Angrivarios et Chamavos a tergo Dulgibini, et Chasuari[276] cludunt, aliæque gentes[277] haud perinde memoratæ. A fronte Frisii excipiunt. "Majoribus minoribusque Frisiis"[278] vocabulum est, ex modo virium: utræque nationes

usque ad Oceanum Rheno prætexuntur, ambiuntque immensos insuper lacus,[279] et Romanis classibus[280] navigatos. Ipsum quinetiam Oceanum illà tentavimus: et superesse adhuc Herculis columnas[281] fama vulgavit: sive adiit Hercules, seu quidquid ubique magnificum est, in claritatem ejus referre consensimus. Nec defuit audentia Druso Germanico:[282] sed obstitit Oceanus in se simul atque in Herculem inquiri. Mox nemo tentavit: sanctiusque ac reverentius visum, de actis deorum credere, quàm scire.

XXXV. Hactenus in Occidentem Germaniam novimus. In Septemtrionem ingenti flexu redit. Ac primò statim Chaucorum gens,[283] quamquam incipiat a Frisiis, ac partem litoris occupet, omnium, quas exposui, gentium lateribus obtenditur, donec in Cattos usque sinuetur. Tam immensum terrarum spatium non tenent tantùm Chauci, sed et implent: populus inter Germanos nobilissimus, quique magnitudinem suam malit justitiâ tueri; sine cupiditate, sine impotentiâ, quieti secretique, nulla provocant bella, nullis raptibus aut latrociniis populantur. Idque præcipuum virtutis ac virium argumentum est, quòd, ut superiores agant, non per injurias adsequuntur. Prompta tamen omnibus arma,[284] ac, si res poscat, exercitus: plurimum virorum equorumque: et quiescentibus eadem fama.

XXXVI. In latere Chaucorum Cattorumque, Cherusci[285] nimiam ac marcentem diu pacem illacessiti nutrierunt: idque jucundius, quàm tutius fuit: quia inter impotentes et validos falsò quiescas: ubi manu agitur, modestia ac probitas nomina superioris sunt. Ita qui olim "boni "æquique Cherusci," nunc "inertes ac stulti" vocantur: Cattis victoribus fortuna in sapientiam cessit. Tracti ruinâ Cheruscorum et Fosi,[286] contermina gens, adversarum rerum ex æquo socii, cùm in secundis minores fuissent.

XXXVII. Eumdem Germaniæ situm[287] proximi Oceano Cimbri tenent,[288] parva nunc civitas,[289] sed gloriâ ingens:[290] veterisque famæ latè vestigia manent, utrâque ripâ[291] castra, ac spatia, quorum ambitu nunc quoque metiaris molem manusque gentis,[292] et tam magni exercitûs fidem. Sexcentesimum et quadragesimum annum Urbs nostra agebat, cùm primùm Cimbrorum audita sunt arma, Cæcilio Metello ac Papirio Carbone consulibus. Ex quo si ad alterum Imperatoris Trajani consulatum[293] computemus, ducenti fermè et decem anni colliguntur: tamdiu Germania vincitur. Medio tam longi ævi spatio, multa invicem damna. Non Samnis, non Pœni,[294] non Hispaniæ, Galliæve, ne Parthi quidem sæpiùs admonuere:[295] quippe regno Arsacis[296] acrior est Germanorum libertas. Quid enim aliud nobis,

quàm cædem Crassi,[297] amisso et ipse Pacoro,[298] infra Ventidium[299] dejectus Oriens objecerit? At Germani Carbone,[300] et Cassio,[301] et Scauro Aurelio,[302] et Servilio Cæpione, Cn. quoque Manlio[303] fusis, vel captis, quinque simul consulares exercitus populo Romano,[304] Varum, tresque cum eo legiones, etiam Cæsari abstulerunt:[305] nec impunè C. Marius[306] in Italiâ, divus Julius[307] in Galliâ, Drusus ac Nero et Germanicus[308] in suis eos sedibus perculerunt. Mox ingentes C. Cæsaris[309] minæ in ludibrium versæ. Inde otium, donec occasione discordiæ nostræ et civilium armorum, expugnatis legionum hibernis,[310] etiam Gallias affectavere: ac rursus pulsi inde, proximis temporibus triumphati magis,[311] quàm victi sunt.

XXXVIII. Nunc de Suevis[312] dicendum est, quorum non una, ut Cattorum Tencterorumve, gens: majorem enim Germaniæ partem obtinent, propriis adhuc nationibus[313] nominibusque discreti, quamquam in commune *Suevi* vocentur. Insigne gentis obliquare crinem,[314] nodoque substringere. Sic Suevi a ceteris Germanis:[315] sic Suevorum ingenui a servis separantur.[316] In aliis gentibus, seu cognatione aliquâ Suevorum, seu (quod sæpe accidit) imitatione, rarum, et intra juventæ spatium; apud Suevos, usque ad canitiem, horrentem capillum retro sequuntur, ac sæpe in ipso

solo vertice religant: principes et ornatiorem habent:[317] ea cura formæ, sed innoxiæ. Neque enim ut ament amenturve: in altitudinem quamdam et terrorem, adituri bella, compti, ut hostium oculis,[318] ornantur.

XXXIX. "Vetustissimos se nobilissimosque "Suevorum" Semnones[319] memorant. Fides antiquitatis, religione firmatur. Stato tempore in silvam, auguriis patrum[320] et priscâ formidine sacram, omnes ejusdem sanguinis populi legationibus coeunt, cæsoque publicè homine celebrant barbari ritûs horrenda primordia. Est et alia luco reverentia. Nemo nisi vinculo ligatus ingreditur, ut minor, et potestatem numinis præ se ferens: si fortè prolapsus est, attolli et insurgere haud licitum: per humum evolvuntur: eóque omnis superstitio respicit, tamquam inde initia gentis, ibi regnator omnium deus,[321] cetera subjecta atque parentia. Adjicit auctoritatem, fortuna Semnonum: centum pagis[322] habitantur: magnoque corpore efficitur, ut se Suevorum caput credant.

XL. Contra Langobardos[323] paucitas nobilitat: plurimis ac valentissimis nationibus cincti, non per obsequium, sed prœliis et periclitando tuti sunt. Reudigni[324] deinde; et Aviones,[325] et Angli,[326] et Varini,[327] et Eudoses,[328] et Suardones, et Nuithones, fluminibus aut silvis muniuntur:

nec quidquam notabile in singulis, nisi quod in commune Herthum,[329] id est, Terram matrem colunt, eamque intervenire rebus hominum, invehi populis, arbitrantur. Est in insulâ[330] Oceani castum nemus,[331] dicatum in eo vehiculum, veste contectum, attingere uni sacerdoti concessum. Is adesse penetrali[332] deam intelligit, vectamque bobus feminis multâ cum veneratione prosequitur. Læti tunc dies,[333] festa loca, quæcumque adventu hospitioque dignatur. Non bella ineunt, non arma sumunt, clausum omne ferrum; pax et quies tunc tantùm nota, tunc tantùm amata, donec idem sacerdos satiatam conversatione mortalium deam templo reddat:[334] mox vehiculum et vestes, et, si credere velis, numen ipsum[335] secreto lacu abluitur. Servi ministrant, quos statim idem lacus haurit.[336] Arcanus hinc terror, sanctaque ignorantia, quid sit id, quod tantùm perituri vident.

XLI. Et hæc quidem pars Suevorum in secretiora Germaniæ porrigitur. Proprior (ut quo modo paullo antè Rhenum, sic nunc Danubium sequar) Hermundurorum civitas,[337] fida Romanis,[338] eòque solis Germanorum non in ripâ commercium, sed penitus, atque in splendidissimâ Rætiæ provinciæ coloniâ:[339] passim et sine custode[340] transeunt; et cùm ceteris gentibus arma modò castraque nostra ostendamus, his domos,

villasque patefecimus, non concupiscentibus.[341] In Hermunduris Albis oritur,[342] flumen inclitum et notum olim; nunc tantùm auditur.[343]

XLII. Juxta Hermunduros Narisci,[344] ac deinde Marcomanni[345] et Quadi[346] agunt. Præcipua Marcomannorum gloria viresque, atque ipsa etiam sedes, pulsis Olim Boiis,[347] virtute parta. Nec Narisci Quadive degenerant.[348] Eaque Germaniæ velut frons est, quatenus Danubio pergitur. Marcomannis, Quadisque usque ad nostram memoriam reges manserunt, ex gente ipsorum, nobile Marabodui[349] et Tudri genus: jam et externos patiuntur. Sed vis et potentia regibus, ex auctoritate Romanâ:[350] raro armis nostris, sæpiùs pecuniâ juvantur.

XLIII. Nec minùs valent retro Marsigni,[351] Gothini,[352] Osi,[353] Burii:[354] terga Marcomannorum, Quadorumque claudunt: e quibus Marsigni, et Burii sermone cultuque[355] Suevos referunt. Gothinos Gallica, Osos Pannonica lingua coarguit, non esse Germanos; et quòd tributa patiuntur: partem tributorum Sarmatæ, partem Quadi, ut alienigenis, imponunt: Gothini, quò magis pudeat, et ferrum effodiunt:[356] omnesque hi populi pauca campestrium, ceterùm saltus et vertices montium jugumque insederunt. Dirimit enim scinditque Sueviam continuum montium

jugum,[357] ultra quod plurimæ gentes agunt: ex quibus latissimè patet Lygiorum[358] nomen in plures civitates diffusum. Valentissimas nominasse sufficiet, Arios,[359] Helveconas, Manimos, Elysios, Naharvalos. Apud Naharvalos antiquæ religionis lucus ostenditur. Præsidet sacerdos muliebri ornatu: sed "deos, interpretatione Romanâ, "Castorem Pollucemque"[360] memorant. Ea vis numini:[361] nomen *Alcis:* nulla simulacra, nullum peregrinæ superstitionis vestigium: ut fratres tamen, ut juvenes venerantur. Ceterùm Arii super vires, quibus enumeratos paullo antè populos antecedunt, truces, insitæ feritati arte ac tempore lenocinantur: nigra scuta, tincta corpora:[362] atras ad prœlia noctes legunt: ipsâque formidine atque umbrâ feralis exercitûs terrorem inferunt, nullo hostium sustinente novum ac velut infernum aspectum: nam primi in omnibus prœliis oculi vincuntur. Trans Lygios Gothones[363] regnantur, paullo jam adductiùs, quàm ceteræ Germanorum gentes, nondum tamen supra libertatem. Protinus deinde ab Oceano Rugii,[364] et Lemovii:[365] omniumque harum gentium insigne, rotunda scuta, breves gladii, et erga reges obsequium.

XLIV. Suionum[366] hinc civitates, ipso in Oceano,[367] præter viros armaque classibus valent:[368] forma navium[369] eò differt, quòd utrimque prora paratam semper appulsui frontem agit: nec velis

ministrantur,[370] nec remos in ordinem lateribus adjungunt. Solutum, ut in quibusdam fluminum, et mutabile, ut res poscit, hinc vel illinc remigium. Est apud illos et opibus honos:[371] eóque unus imperitat, nullis jam exceptionibus,[372] non precario jure parendi: nec arma, ut apud ceteros Germanos, in promiscuo, sed clausa sub custode, et quidem servo:[373] quia subitos hostium incursus prohibet Oceanus. Otiosæ porro armatorum manus facilè lasciviunt: enimverò neque nobilem, neque ingenuum, ne libertinum quidem armis præponere regia utilitas est.

XLV. Trans Suionas aliud mare[374] pigrum, ac propè immotum, quo cingi cludique terrarum orbem hinc fides:[375] quòd extremus cadentis jam Solis fulgor in ortus edurat, adeò clarus, ut sidera hebetet. Sonum insuper emergentis[376] audiri,[377] formasque deorum,[378] et radios capitis aspici persuasio adjicit. Illuc usque (et fama vera) tantùm natura.[379] Ergo jam dextro Suevici maris[380] litore Æstiorum gentes[381] alluuntur: quibus ritus habitusque Suevorum,[382] lingua Britannicæ propior.[383] Matrem deûm[384] venerantur: insigne superstitionis, formas aprorum[385] gestant. Id pro armis omnique tutelâ: securum deæ cultorem etiam inter hostes præstat.[386] Rarus ferri, frequens fustium usus. Frumenta ceterosque fructus patientiùs,[387] quàm pro solitâ Germanorum inertiâ, laborant. Sed et

mare scrutantur; ac soli omnium[388] succinum,[389] quod ipsi *Glesum*[390] vocant, inter vada atque in ipso litore legunt. Nec, quæ natura, quæve ratio gignat, ut barbaris, quæsitum compertumve. Diu quinetiam inter cetera ejectamenta maris jacebat,[391] donec luxuria nostra[392] dedit nomen: ipsis in nullo usu; rude legitur, informe perfertur, pretiumque mirantes accipiunt. Succum tamen arborum[393] esse intelligas, quia terrena quædam atque etiam volucria animalia plerumque interlucent,[394] quæ implicata humore, mox durescente materiâ, cluduntur. Fecundiora igitur nemora lucosque, sicut Orientis secretis,[395] ubi thura balsamaque sudantur, ita Occidentis insulis terrisque inesse crediderim, quæ vicini Solis radiis expressa atque liquentia in proximum mare labuntur, ac vi tempestatum in adversa litora[396] exundant. Si naturam succini admoto igne tentes, in modum tedæ accenditur, alitque flammam pinguem et olentem;[397] mox ut in picem resinamve lentescit. Suionibus Sitonum gentes[398] continuantur. Cetera similes, uno differunt, quòd femina dominatur: in tantum non modò a libertate, sed etiam a servitute degenerant. Hìc Sueviæ finis.

XLVI. Peucinorum, Venedorumque, et Fennorum nationes Germanis an Sarmatis[399] adscribam dubito: quamquam Peucini,[400] quos quidam Bastarnas vocant, sermone, cultu, sede, ac

domiciliis,[401] ut Germani agunt: sordes omnium ac torpor: procerum connubiis mixtis,[402] nonnihil in Sarmatarum habitum fœdantur. Venedi[403] multum ex moribus[404] traxerunt. Nam quidquid inter Peucinos Fennosque silvarum ac montium erigitur, latrociniis pererrant. Hi tamen inter Germanos potiùs referuntur, quia et domos fingunt, et scuta gestant, et pedum usu ac pernicitate gaudent; quæ omnia diversa Sarmatis sunt, in plaustro equoque[405] viventibus. Fennis[406] mira feritas, fœda paupertas: non arma, non equi, non penates: victui herba, vestitui pelles: cubile humus: sola in sagittis spes, quas inopiâ ferri, ossibus asperant. Idemque venatus viros pariter ac feminas alit. Passim enim comitantur, partemque prædæ petunt. Nec aliud infantibus ferarum imbriumque suffugium, quàm ut in aliquo ramorum nexu contegantur: huc redeunt juvenes, hoc senum receptaculum. Sed beatius arbitrantur, quàm ingemere agris, illaborare domibus, suas alienasque fortunas spe metuque versare. Securi[407] adversùs homines, securi adversùs deos, rem difficillimam adsecuti sunt, ut illis ne voto quidem[408] opus esset. Cetera jam fabulosa: "Hellusios et Oxionas[409] ora hominum vultusque, "corpora atque artus ferarum gerere:" quod ego, ut incompertum, in medium relinquam.[410]

BREVIARIUM
VITÆ
CN. JULII AGRICOLÆ.

I. IN *scribendá clarorum virorum vitá mos.* II. *Pericula.* III. *Tacito animos addit præsens temporum felicitas.* IV. *Cn. Julii Agricolæ stirps, pueritia: adolescentiæ studia.* V. *Prima castrorum rudimenta in Britanniá.* VI. *Ejus matrimonium: quæstura: tribunatus plebis: prætura: sacra ædilitas.* VII. *Othoniano bello matrem partemque patrimonii amittit. In Vespasiani partes transgressus, vicesimæ legioni in Britanniá præest.* VIII. *Ibi alienæ famæ curá suam promovet.* IX. *Inter patricios adsciscitur: Aquitaniam regit. Inde consul, Tacito filiam suam uxorem dat: Britanniæ præponitur, adjecto pontificatús sacerdotio.* X. *Britanniæ descriptio.* XI. *Incolarum origo, habitus, sacra, sermo, mores.* XII. *Eorum militia, regimen, conventus: cælum, solum, metalla, margarita.* XIII. *Victæ gentis ingenium. Cæsarum in Britanniam expeditiones.* XIV. *Consulares legati Aulus Plautius, Ostorius Scapula, Didius Gallus, Veranius, Suetonius Paullinus.* XV. *Britanniæ rebellio.* XVI. *Boudicea, generis regii femina, Britannorum dux. Motum hunc compescit Paullinus; cui successere Trebellius Maximus et Vettius Bolanus, sed ignavi.* XVII. *Rem restituunt magni duces, Petilius Cerialis et Julius Frontinus.* XVIII. *Agricola Britanniæ præficitur. Victis Ordovicibus, Monam insulam in deditionem recipit.*

XIX. *Præclaræ artes, quibus provinciam regit, bellorum causas amovet.* XX. *Terrore, clementiâ parta pax.* XXI. *Liberalibus artibus et voluptatibus molliuntur Britannorum animi.* XXII. *Novæ gentes apertæ et vastatæ.* XXIII. *Bello adquisita præsidiis firmantur.* XXIV. *De occupandâ Hiberniâ consilium.* XXV. *Civitates trans Bodotriam sitæ explorantur. Motus Caledoniorum.* XXVI. *Ii nonam legionem adgrediuntur: cedunt territi.* XXVII. *Redit tamen animus; conspirantque civitates.* XXVIII. *Usipiorum cohors miro casu Britanniam circumvecta.* XXIX. *Calgacus bellum parat; montemque Grampium occupat.* XXX. *Egregia ejus oratio.* XXXIII. *Romanos quoque adloquitur Agricola.* XXXV. *Atrox cruentumque prœlium.* XXXVIII. *Penes Romanos victoria. Britanniam circumvehi præcipit Agricola.* XXXIX. *Domitianus, fronte lætus, pectore anxius, nuntium victoriæ excipit.* XL. *Triumphalia tamen ornamenta statuamque decerni jubet: condito odio, donec provinciâ decedat Agricola. Is, e Britanniâ redux, modestè agit.* XLI. *Ejus e Principe, ex aulâ pericula.* XLII. *Excusat se ne proconsulatum sortiatur.* XLIII. *Moritur, Domitiani veneno, ut fama fuit, interceptus.* XLIV. *Ejus ætas, forma, honores, opes.* XLV. *Mortis opportunitas, ante Domitiani atrocitates. Taciti in Agricolam pietas.* XLVI. *Ex virtute solatia, virtutisque documenta.*

Agricolæ vitam scripsit Tacitus

A. U. C. DCCCL. J. C. 97. Coss. { M. COCCEIO Nervâ Aug. III. L. VERGINIO Rufo III. }

CN. JULII AGRICOLÆ

VITA,[1]

SCRIPTORE

C. CORN. TACITO.

CLARORUM virorum facta moresque posteris tradere antiquitus usitatum, ne nostris quidem temporibus, quamquam incuriosa suorum ætas omisit, quotiens magna aliqua ac nobilis virtus vicit ac supergressa est vitium, parvis magnisque civitatibus commune, ignorantiam recti et invidiam. Sed apud priores, ut agere memoratu digna pronum, magisque in aperto erat; ita celeberrimus quisque ingenio, ad prodendam virtutis memoriam, sine gratiâ aut ambitione, bonæ tantùm conscientiæ pretio, ducebatur. Ac plerique suam ipsi vitam narrare, fiduciam potiùs morum, quàm arrogantiam arbitrati sunt: nec id Rutilio[2] et Scauro[3] citra fidem, aut obtrectationi fuit: adeò virtutes iisdem temporibus optimè

æstimantur, quibus facillimè gignuntur. At mihi nunc, narraturo vitam defuncti hominis, veniâ opus fuit: quam non petissem, ni cursaturus tam sæva et infesta virtutibus tempora.[4]

II. Legimus,[5] cùm Aruleno Rustico[6] Pætus Thrasea, Herennio Senecioni Priscus Helvidius laudati essent, capitale fuisse: neque in ipsos modò auctores, sed in libros quoque eorum sævitum, delegato triumviris ministerio, ut monimenta clarissimorum ingeniorum in comitio ac foro[7] urerentur. Scilicet illo igne vocem populi Romani, et libertatem senatûs, et conscientiam generis humani aboleri arbitrabantur, expulsis insuper sapientiæ professoribus,[8] atque omni bonâ arte in exsilium actâ, ne quid usquam honestum occurreret. Dedimus profectò grande patientiæ documentum: et sicut vetus ætas vidit, quid ultimum in libertate esset; ita nos quid in servitute, adempto per inquisitiones et loquendi audiendiquè commercio. Memoriam quoque ipsam cum vocè perdidissemus, si tam in nostrâ potestate esset oblivisci, quàm tacere.

III. Nunc demum redit animus: et quamquam, primo statim beatissimi sæculi[9] ortu, Nerva Cæsar[10] res olim dissociabiles miscuerit, principatum ac libertatem, augeatque quotidie felicitatem imperii[11] Nerva Trajanus,[12] nec spem modò ac votum se-

curitas publica,[13] sed ipsius voti fiduciam, ac robur adsumpserit: naturâ tamen infirmitatis humanæ, tardiora sunt remedia, quàm mala; et ut corpora lentè augescunt, citò exstinguuntur, sic ingenia studiaque oppresseris faciliùs, quàm revocaveris. Subit quippe etiam ipsius inertiæ dulcedo: et invisa primò desidia, postremò amatur. Quid si, per quindecim annos,[14] grande mortalis ævi spatium, multi fortuitis casibus, promptissimus quisque sævitiâ Principis interciderunt? Pauci, et, ut ita dixerim, non modò aliorum, sed etiam nostrî superstites sumus; exemptis e mediâ vitâ tot annis, quibus juvenes ad senectutem, senes propè ad ipsos exactæ ætatis terminos per silentium venimus: non tamen pigebit, vel inconditâ ac rudi voce, memoriam prioris servitutis, ac testimonium præsentium bonorum composuisse.[15] Hic interim liber honori Agricolæ, soceri mei, destinatus, professione pietatis aut laudatus erit, aut excusatus.

IV. Cnæus Julius Agricola, veteri et illustri Forojuliensium[16] coloniâ ortus, utrumque avum procuratorem Cæsarum[17] habuit: quæ equestris nobilitas est: pater Julius Græcinus[18] senatorii ordinis, studio eloquentiæ sapientiæque notus, iisque virtutibus iram Caii Cæsaris[19] meritus. Namque Marcum Silanum accusare jussus, et, quia abnuerat, interfectus est. Mater Julia Procilla fuit, raræ castitatis: in hujus sinu indulgentiâque[20]

educatus, per omnem honestarum artium cultum pueritiam adolescentiamque transegit. Arcebat eum ab illecebris peccantium, præter ipsius bonam integramque naturam, quòd statim parvulus sedem ac magistram studiorum Massiliam[21] habuerit, locum Græcâ comitate et provinciali parcimoniâ mistum, ac bene compositum. Memoriâ teneo, solitum ipsum narrare, "se in primâ juventâ "studium philosophiæ acriùs, ultra quàm con-"cessum Romano ac senatori, hausisse, ni pru-"dentia matris incensum ac flagrantem animum "coercuisset:" scilicet sublime et erectum ingenium, pulchritudinem ac speciem excelsæ magnæque gloriæ vehementiùs, quàm cautè, appetebat: mox mitigavit ratio et ætas: retinuitque, quod est difficillimum, ex sapientiâ modum.[22]

V. Prima castrorum rudimenta in Britanniâ Suetonio Paullino,[23] diligenti ac moderato duci, adprobavit: electus, quem contubernio[24] æstimaret. Nec Agricola licenter, more juvenum, qui militiam in lasciviam vertunt, neque segniter, ad voluptates et commeatus,[25] titulum tribunatûs[26] et inscitiam retulit: sed noscere provinciam, nosci exercitui, discere a peritis, sequi optimos, nihil appetere jactatione, nihil ob formidinem recusare, simulque et anxius et intentus agere. Non sanè aliàs exercitatior, magisque in ambiguo Britannia fuit: trucidati veterani, incensæ coloniæ,[27] intersepti

exercitus: tum de salute, mox de victoriâ certavere. Quæ cuncta etsi consiliis ductuque alterius agebantur, ac summa rerum, et reciperatæ provinciæ gloria in ducem cessit; artem et usum et stimulos addidere juveni: intravitque animum militaris gloriæ cupido, ingrata temporibus,[28] quibus sinistra erga eminentes interpretatio, nec minus periculum ex magnâ famâ, quàm ex malâ.

VI. Hinc ad capessendos magistratus in Urbem digressus, Domitiam Decidianam, splendidis natalibus ortam, sibi junxit: idque matrimonium ad majora nitenti decus ac robur fuit: vixeruntque mirâ concordiâ, per mutuam caritatem, et invicem se anteponendo, nisi quod in bonâ uxore tantò major laus,[29] quantò in malâ plus culpæ est. Sors quæsturæ[30] provinciam Asiam, proconsulem Salvium Titianum[31] dedit; quorum neutro corruptus est: quamquam et provincia dives, ac parata peccantibus, et proconsul, in omnem aviditatem pronus, quantâlibet facilitate redempturus esset mutuam dissimulationem mali. Auctus est ibi filiâ, in subsidium simul et solatium: nam filium, antè sublatum,[32] brevì amisit. Mox inter quæsturam, ac tribunatum plebis,[33] atque etiam ipsum tribunatûs annum quiete et otio transit, gnarus sub Nerone temporum, quibus inertia pro sapientiâ fuit. Idem præturæ tenor, et silentium: nec enim jurisdictio obvenerat.[34] Ludos, et inania

honoris, modo rationis atque abundantiæ duxit, utì longè a luxuriâ, ita famæ propior. Tum electus a Galbâ ad dona templorum recognoscenda, diligentissimâ conquisitione fecit, ne cujus alterius sacrilegium respublica, quàm Neronis[35] sensisset.

VII. Sequens annus[36] gravi vulnere animum domumque ejus adflixit: nam classis Othoniana, licenter vaga,[37] dum Intemelios[38] (Liguriæ pars est) hostiliter populatur, matrem Agricolæ in prædiis suis interfecit: prædiaque ipsa, et magnam patrimonii partem, diripuit, quæ causa cædis fuerat. Igitur ad sollemnia pietatis profectus Agricola, nuntio affectati[39] a Vespasiano imperii deprehensus, ac statim in partes transgressus est. Initia principatûs, ac statum Urbis Mucianus regebat, admodum juvene Domitiano, et ex paternâ fortunâ tantùm licentiam usurpante.[40] Is missum ad delectus[41] agendos Agricolam, integréque ac strenuè versatum, vicesimæ legioni[42] tardè ad sacramentum[43] transgressæ præposuit, ubi decessor[44] seditiosè agere narrabatur: quippe legatis quoque consularibus[45] nimia ac formidolosa erat.[46] Nec legatus prætorius ad cohibendum potens, incertum suo an militum ingenio: ita successor simul et ultor electus, rarissimâ moderatione maluit videri invenisse bonos, quàm fecisse.

VIII. Præerat tunc Britanniæ[47] Vettius Bolanus,

placidiùs, quàm feroci provinciâ dignum est: temperavit Agricola vim suam, ardoremque compescuit, ne incresceret; peritus obsequi, eruditusque utilia honestis miscere. Brevì deinde Britannia consularem[48] Petilium Cerialem accepit. Habuerunt virtutes spatium exemplorum.[49] Sed primò Cerialis labores modò et discrimina; mox et gloriam communicabat: sæpe parti exercitûs in experimentum, aliquando majoribus copiis ex eventu præfecit: nec Agricola umquam in suam famam gestis exsultavit; ad auctorem et ducem, ut minister, fortunam referebat: ita virtute in obsequendo, verecundiâ in prædicando, extra invidiam, nec extra gloriam erat.

IX. Revertentem ab legatione legionis divus Vespasianus inter patricios[50] adscivit, ac deinde provinciæ Aquitaniæ[51] præposuit, splendidæ in primis dignitatis, administratione[52] ac spe consulatûs, cui destinarat. Credunt plerique militaribus ingeniis subtilitatem deesse, quia castrensis jurisdictio secura et obtusior,[53] ac plura manu agens, calliditatem fori non exerceat. Agricola naturali prudentiâ, quamvis inter togatos,[54] facilè justéque agebat. Jam verò tempora curarum remissionumque divisa: ubi conventus[55] ac judicia poscerent, gravis, intentus, severus, et sæpiùs misericors: ubi officio satisfactum, nulla ultrà potestatis persona: tristitiam, et arrogantiam,[56] et

avaritiam exuerat: nec illi, quod est rarissimum, aut facilitas auctoritatem,[57] aut severitas amorem deminuit. Integritatem atque abstinentiam in tanto viro referre, injuria virtutum fuerit. Ne famam quidem, cui etiam sæpe boni indulgent, ostentandâ virtute, aut per artem quæsivit: procul ab æmulatione adversùs collegas, procul a contentione adversùs procuratores: et vincere inglorium, et atteri sordidum[58] arbitrabatur. Minùs triennium in eâ legatione detentus, ac statim ad spem consulatûs revocatus est, comitante opinione Britanniam ei provinciam dari: nullis in hoc suis sermonibus, sed quia par videbatur. Haud semper errat fama, aliquando et elegit. Consul[59] egregiæ tum spei filiam juveni mihi despondit, ac post consulatum collocavit, et statim Britanniæ præpositus est, adjecto pontificatûs sacerdotio.[60]

X. Britanniæ situm populosque, multis scriptoribus[61] memoratos, non in comparationem curæ ingeniive referam; sed quia tum primùm perdomita est: itaque quæ priores nondum comperta, eloquentiâ percoluere, rerum fide tradentur. Britannia, insularum, quas Romana notitia complectitur, maxima, spatio ac cælo in Orientem Germaniæ, in Occidentem Hispaniæ[62] obtenditur: Gallis in Meridiem etiam inspicitur: Septemtrionalia ejus, nullis contrà terris, vasto atque aperto mari pulsantur. Formam totius Britanniæ

Livius[63] veterum, Fabius Rusticus[64] recentium, eloquentissimi auctores, oblongæ scutulæ vel bipenni[65] adsimulavere: et est ea facies citra Caledoniam, unde et in universum fama est transgressa: sed immensum et enorme spatium procurrentium extremo jam litore terrarum, velut in cuneum tenuatur.[66] Hanc oram novissimi maris tunc primùm Romana classis circumvecta, insulam esse Britanniam adfirmavit,[67] ac simul incognitas ad id tempus insulas, quas Orcadas[68] vocant, invenit, domuitque: dispecta est et Thule,[69] quam hactenus nix, et hiems abdebat: sed mare pigrum[70] et grave remigantibus perhibent: ne ventis quidem perinde attolli: credo quòd rariores terræ montesque, causa ac materia tempestatum, et profunda moles continui maris tardiùs impellitur. Naturam Oceani atque æstûs neque quærere hujus operis est, ac multi retulere: unum addiderim, nusquam latiùs dominari mare,[71] multum fluminum huc atque illuc ferre, nec litore tenus accrescere aut resorberi, sed influere penitus atque ambire, et jugis etiam ac montibus inseri velut in suo.

XI. Ceterum, Britanniam qui mortales initio coluerint, indigenæ[72] an advecti, ut inter barbaros, parum compertum. Habitus corporum varii: atque ex eo argumenta: namque rutilæ Caledoniam habitantium[73] comæ, magni artus, Germanicam originem[74] adseverant. Silurum[75] colorati

vultus, et torti plerumque crines,[76] et posita contrà Hispania, Iberos[77] veteres trajecisse, easque sedes occupasse fidem faciunt: proximi Gallis,[78] et similes sunt: seu durante originis vi; seu, procurrentibus in diversa[79] terris, positio cæli corporibus habitum dedit: in universum tamen æstimanti, Gallos vicinum solum occupasse, credibile est. Eorum sacra[80] deprehendas, superstitionum persuasione: sermo[81] haud multùm diversus: in deposcendis periculis eadem audacia; et, ubi advenere, in detrectandis eadem formido: plus tamen ferociæ[82] Britanni præferunt, ut quos nondum longa pax emollierit: nam Gallos quoque in bellis floruisse accepimus: mox segnitia cum otio intravit, amissâ virtute pariter ac libertate: quod Britannorum olim victis[83] evenit: ceteri manent, quales Galli fuerunt.

XII. In Pedite robur: quædam nationes et curru prœliantur:[84] honestior auriga,[85] clientes propugnant: olim regibus[86] parebant, nunc per principes factionibus et studiis trahuntur: nec aliud adversùs validissimas gentes pro nobis utilius, quàm quòd in commune non consulunt. Rarus duabus tribusve civitatibus, ad propulsandum commune periculum conventus: ita, dum singuli pugnant, universi vincuntur. Cælum crebris imbribus ac nebulis fœdum: asperitas frigorum[87] abest. Dierum spatia ultra nostri orbis mensuram:[88] nox clara, et

extremâ Britanniæ parte brevis,[89] ut finem atque initium lucis exiguo discrimine internoscas. "Quòd "si nubes non officiant, aspici per noctem Solis "fulgorem, nec occidere et exsurgere, sed "transire" adfirmant: scilicet extrema et plana terrarum,[90] humili umbrâ, non erigunt tenebras, infraque cælum et sidera nox cadit. Solum, præter oleam vitemque, et cetera calidioribus terris oriri sueta, patiens frugum, fecundum: tardè mitescunt, citò proveniunt: eademque utriusque rei causa, multus humor terrarum, cælique. Fert Britannia aurum, et argentum,[91] et alia metalla, pretium victoriæ: gignit et Oceanus margarita,[92] sed subfusca ac liventia. Quidam artem abesse legentibus arbitrantur, nam in rubro mari viva ac spirantia saxis avelli, in Britanniâ, prout expulsa sint,[93] colligi: ego faciliùs crediderim naturam margaritis deesse, quàm nobis avaritiam.[94]

XIII. Ipsi Britanni delectum, ac tributa, et injuncta imperii munera impigre obeunt, si injuriæ absint: has ægre tolerant, jam domiti ut pareant, nondum ut serviant. Igitur primus omnium Romanorum divus Julius[95] cum exercitu Britanniam ingressus, quamquam prosperâ pugnâ terruerit incolas, ac litore potitus sit, potest videri obstendisse posteris, non tradidisse. Mox bella civilia, et in rempublicam versa Principum arma, ac longa oblivio Britanniæ etiam in pace. "Consilium"[96]

id divus Augustus vocabat, Tiberius "præceptum." Agitasse Caium Cæsarem[97] de intrandâ Britanniâ satis constat, ni velox ingenio, mobilis pœnitentiâ, et ingentes adversùs Germaniam conatus[98] frustra fuissent. Divus Claudius auctor operis,[99] transvectis legionibus auxiliisque, et adsumpto in partem rerum Vespasiano:[100] quod initium venturæ mox fortunæ fuit: domitæ gentes, capti reges, et monstratus fatis Vespasianus.

XIV. Consularium primus Aulus Plautius[101] præpositus, ac subinde Ostorius Scapula,[102] uterque bello egregius: redactaque paullatim in formam provinciæ proxima pars Britanniæ: addita insuper veteranorum colonia:[103] quædam civitates Cogiduno regi donatæ (is ad nostram usque memoriam fidissimus mansit) vetere ac jam pridem receptâ populi Romani consuetudine, ut haberet instrumenta servitutis et reges.[104] Mox Didius Gallus[105] parta a prioribus continuit, paucis admodum castellis in ulteriora promotis, per quæ fama aucti officii quæreretur. Didium Veranius[106] excepit, isque intra annum exstinctus est. Suetonius hinc Paullinus[107] biennio prosperas res habuit, subactis nationibus, firmatisque præsidiis: quorum fiduciâ Monam insulam,[108] ut vires rebellibus ministrantem, adgressus, terga occasioni patefecit.[109]

XV. Namque absentiâ legati remoto metu,

Britanni agitare inter se mala servitutis, conferre injurias, et interpretando accendere. "Nihil "profici patientiâ, nisi ut graviora, tamquam ex "facili tolerantibus, imperentur: singulos sibi "olim reges fuisse, nunc binos imponi;[110] e "quibus legatus in sanguinem,[111] procurator[112] in "bona sæviret: æquè discordiam[113] præpositorum, "æquè concordiam subjectis exitiosam: alterius "manus,[114] centuriones alterius, vim et contu-"melias miscere: nihil jam cupiditati, nihil "libidini exceptum: in prœlio fortiorem esse, "qui spoliet: nunc ab ignavis plerumque et "imbellibus eripi domos, abstrahi liberos, injungi "delectus,[115] tamquam mori tantùm pro patriâ "nescientibus: quantulum enim transisse mi-"litum,[116] si sese Britanni numerent? sic Ger-"manias excussisse jugum;[117] et flumine,[118] non "Oceano, defendi: sibi patriam, conjuges, pa-"rentes, illis avaritiam et luxuriam causas belli "esse: recessuros, ut divus Julius recessisset, "modò virtutes majorum suorum æmularentur; "neve prœlii unius aut alterius eventu pavesce-"rent: plus impetûs, majorem constantiam penes "miseros esse. Jam Britannorum etiam deos "misereri, qui Romanum ducem absentem, qui "relegatum in aliâ insulâ exercitum detinerent: "jam ipsos, quod difficillimum fuerit,[119] de-"liberare: porro in ejusmodi consiliis periculosius "esse deprehendi, quàm audere."

XVI. His atque talibus invicem instincti, Boudiceâ,[120] generis regii feminâ, duce (neque enim sexum in imperiis discernunt) sumpsere universi bellum: ac sparsos per castella milites consectati, expugnatis præsidiis, ipsam coloniam[121] invasere, ut sedem servitutis: nec ullum in barbaris sævitiæ genus omisit ira et victoria. Quòd nisi Paullinus, cognito provinciæ motu, properè subvenisset, amissa Britannia foret: quam unius prœlii fortuna veteri patientiæ restituit, tenentibus arma plerisque, quos conscientia defectionis, et propiùs ex legato timor agitabat. Hic cùm egregius cetera, arroganter in deditos, et, ut suæ quoque injuriæ ultor, duriùs consuleret; missus Petronius Turpilianus,[122] tamquam exorabilior: et delictis hostium novus, eóque pænitentiæ mitior, compositis prioribus, nihil ultrà ausus, Trebellio Maximo[123] provinciam tradidit. Trebellius segnior et nullis castrorum experimentis, comitate quâdam curandi provinciam tenuit. Didicere jam barbari quoque ignoscere vitiis blandientibus: et interventus civilium armorum præbuit justam segnitiæ excusationem: sed discordiâ laboratum, cùm adsuetus expeditionibus miles otio lasciviret. Trebellius, fugâ ac latebris vitatâ exercitûs irâ, indecorus atque humilis, precariò mox præfuit: ac velut pacti,[124] exercitus licentiam, dux salutem: hæc seditio sine sanguine stetit. Nec Vettius Bolanus, manentibus adhuc

civilibus bellis, agitavit Britanniam disciplinâ. Eadem inertia[125] erga hostes, similis petulantia castrorum: nisi quòd innocens Bolanus, et nullis delictis invisus, caritatem paraverat loco auctoritatis.

XVII. Sed ubi cum cetero orbe Vespasianus et Britanniam reciperavit; magni duces,[126] egregii exercitus, minuta hostium spes: et terrorem statim intulit Petilius Cerialis,[127] Brigantum civitatem,[128] quæ numerosissima provinciæ totius perhibetur, adgressus: multa prœlia, et aliquando non incruenta: magnamque Brigantum partem aut victoriâ amplexus, aut bello. Et cùm Cerialis quidem alterius successoris curam famamque obruisset,[129] sustinuit quoque molem Julius Frontinus, vir magnus, quantùm licebat,[130] validamque et pugnacem Silurum gentem[131] armis subegit; super virtutem hostium, locorum[132] quoque difficultates eluctatus.

XVIII. Hunc Britanniæ statum, has bellorum vices mediâ jam æstate[133] transgressus Agricola invênit, cùm et milites, velut omissâ expeditione, ad securitatem, et hostes ad occasionem verterentur. Ordovicum civitas[134] haud multò ante adventum ejus, alam,[135] in finibus suis agentem, propè universam obtriverat: eoque initio erecta provincia, et quibus bellum volentibus erat,[136]

probare exemplum, aut recentis legati animum opperiri. Tum Agricola, quamquam transacta æstas, sparsi per provinciam numeri,[137] præsumpta apud militem illius anni quies, tarda et contraria bellum inchoaturo, et plerisque custodiri suspecta potiùs[138] videbatur, ire obviàm discrimini statuit: contractisque legionum vexillis[139] et modicâ auxiliorum manu, quia in æquum degredi[140] Ordovices non audebant, ipse ante agmen, quò ceteris par animus simili periculo esset, erexit aciem: cæsâque propè universâ gente, non ignarus instandum famæ, ac, prout prima cessissent, fore universa; Monam insulam, cujus possessione revocatum Paullinum rebellione totius Britanniæ suprà memoravi,[141] redigere in potestatem animo intendit. Sed, ut in dubiis consiliis,[142] naves deerant: ratio et constantia ducis transvexit. Depositis omnibus sarcinis, lectissimos auxiliarium, quibus nota vada, et patrius nandi usus, quo simul seque, et arma, et equos regunt,[143] ita repentè immisit, ut obstupefacti hostes, qui classem,[144] qui naves, qui mare exspectabant, nihil arduum aut invictum crediderint sic ad bellum venientibus. Ita petitâ pace, ac deditâ insulâ, clarus ac magnus haberi Agricola: quippe cui ingredienti provinciam, quod tempus alii per ostentationem, aut officiorum ambitum[145] transigunt, labor et periculum placuisset. Nec Agricola, prosperitate rerum in vanitatem usus, expeditionem aut victoriam vocabat,

victos continuisse:[146] ne laureatis quidem gesta prosecutus est: sed ipsâ dissimulatione famæ famam auxit, æstimantibus quantâ futuri spe tam magna tacuisset.

XIX. Ceterum animorum provinciæ prudens, simulque doctus per aliena experimenta, parum profici armis, si injuriæ sequerentur, causas bellorum statuit exscindere. A se suisque orsus, primam domum suam coercuit; quod plerisque haud minùs arduum est, quàm provinciam regere. Nihil per libertos servosque publicæ rei:[147] non studiis privatis, nec ex commendatione, aut precibus centurionum milites adscire,[148] sed optimum quemque fidelissimum putare: omnia scire, non omnia exsequi:[149] parvis peccatis veniam, magnis severitatem commodare: nec pœnâ semper, sed sæpiùs pœnitentiâ contentus esse: officiis et administrationibus potiùs non peccaturos præponere,[150] quàm damnare, cùm peccassent. Frumenti et tributorum auctionem[151] æqualitate munerum mollire,[152] circumcisis, quæ in quæstum reperta, ipso tributo graviùs tolerabantur: namque per ludibrium adsidere clausis horreis, et emere ultro frumenta, ac vendere pretio cogebantur: devortia itinerum et longinquitas regionum indicebatur, ut civitates a proximis hibernis in remota et avia deferrent, donec, quod omnibus in promptu erat, paucis lucrosum fieret.

XX. Hæc primo statim anno comprimendo, egregiam famam paci circumdedit; quæ vel incuriâ, vel tolerantiâ priorum,[153] haud minùs quàm bellum timebatur. Sed ubi æstas advenit,[154] contracto exercitu, multus in agmine, laudare modestiam,[155] disjectos coercere: loca castris ipse capere,[156] æstuaria[157] ac silvas ipse prætentare: et nihil interim apud hostes quietum pati, quominus subitis excursibus popularetur: atque ubi satis terruerat, parcendo rursus inritamenta pacis ostentare. Quibus rebus multæ civitates, quæ in illum diem ex æquo egerant,[158] datis obsidibus, iram posuere, et præsidiis castellisque circumdatæ, tantâ ratione curâque, ut nulla antè Britanniæ nova pars[159] inlacessita transierit.

XXI. Sequens hiems saluberrimis consiliis absumpta: namque ut homines dispersi ac rudes, eòque bello faciles, quieti et otio per voluptates adsuescerent; hortari privatim, adjuvare publicè, ut templa, fora, domus[160] exstruerent, laudando promptos, et castigando segnes: ita honoris æmulatio pro necessitate erat. Jam verò principum filios liberalibus artibus erudire,[161] et ingenia Britannorum studiis Gallorum[162] anteferre, ut qui modò linguam Romanam abnuebant, eloquentiam concupiscerent: inde etiam habitûs nostri honor, et frequens toga: paullatimque discessum ad delinimenta vitiorum, porticus, et

balnea, et conviviorum elegantiam: idque apud imperitos "humanitas" vocabatur, cùm pars servitutis esset.

XXII. Tertius expeditionum annus[163] novas gentes[164] aperuit, vastatis usque ad Taum[165] (æstuario nomen est) nationibus: quâ formidine territi hostes, quamquam conflictatum sævis tempestatibus exercitum, lacessere non ausi: ponendisque insuper castellis spatium fuit. Adnotabant periti, non alium ducem opportunitates locorum sapientiùs legisse: nullum ab Agricolâ positum castellum aut vi hostium expugnatum, aut pactione[166] ac fugâ desertum. Crebræ eruptiones: nam adversùs moras obsidionis, annuis copiis firmabantur: ita intrepida ibi hiems, et sibi quisque præsidio, inritis hostibus, eóque desperantibus, quia soliti plerumque damna æstatis hibernis eventibus pensare, tum æstate atque hieme juxtà pellebantur. Nec Agricola umquam per alios gesta avidus intercepit: seu centurio, seu præfectus, incorruptum facti testem habebat. Apud quosdam acerbior in conviciis narrabatur: ut erat bonis comis, ita adversùs malos injucundus: ceterùm ex iracundiâ nihil supererat: secretum et silentium ejus non timeres: honestius putabat offendere, quàm odisse.

XXIII. Quarta æstas[167] obtinendis,[168] quæ

percurrerat, insumpta: ac si virtus exercituum et Romani nominis gloria pateretur, inventus in ipsâ Britanniâ terminus. Nam Clota et Bodotria,[169] diversi maris æstibus per immensum revectæ, angusto terrarum spatio[170] dirimuntur: quod tum præsidiis firmabatur:[171] atque omnis propior sinus tenebatur, summotis velut in aliam insulam[172] hostibus.

XXIV. Quinto expeditionum anno,[173] nave primâ[174] transgressus, ignotas ad id tempus gentes crebris simul ac prosperis prœliis domuit: eamque partem Britanniæ, quæ Hiberniam[175] aspicit, copiis instruxit, in spem magis,[176] quàm ob formidinem: siquidem Hibernia, medio inter Britanniam atque Hispaniam sita, et Gallico quoque mari opportuna, valentissimam imperii partem[177] magnis invicem usibus miscuerit. Spatium ejus, si Britanniæ comparetur, angustius, nostri maris[178] insulas superat. Solum cælumque, et ingenia cultusque hominum haud multùm a Britanniâ differunt: meliùs aditus portusque[179] per commercia et negotiatores cogniti. Agricola expulsum seditione domesticâ unum ex regulis gentis exceperat, ac specie amicitiæ in occasionem retinebat. Sæpe ex eo audivi, legione unâ et modicis auxiliis debellari obtinerique Hiberniam posse. Idque etiam adversùs Britanniam profuturum, si Romana ubique arma, et velut e conspectu libertas tolleretur.

XXV. Ceterum æstate, quà sextum officii annum[180] inchoabat, amplexus civitates[181] trans Bodotriam sitas, quia motus universarum ultrà gentium, et infesta hostili exercitu itinera timebantur, portus classe exploravit: quæ ab Agricolâ primùm adsumpta in partem virium, sequebatur egregiâ specie, cùm simul terrâ, simul mari bellum impelleretur, ac sæpe iisdem castris pedes, equesque, et nauticus miles, mixti copiis et lætitiâ, sua quisque facta, suos casus attollerent: ac modò "silvarum et montium profunda" modò "tempestatum ac fluctuum adversa," hinc "terra et hostis," hinc "auctus Oceanus"[182] militari jactantiâ compararentur. "Britannos" quoque, ut ex captivis audiebatur, "visa classis obstupefaciebat, tamquam, aperto maris sui secreto, ultimum victis perfugium clauderetur." Ad manus et arma conversi Caledoniam incolentes populi, paratu magno, majore famâ, utì mos est de ignotis, "oppugnasse ultro,"[183] castella adorti,[184] metum, ut provocantes, addiderant: "regrediendumque citra Bodotriam, et excedendum potiùs, quàm pellerentur," ignavi specie prudentium admonebant: cùm interim cognoscit,[185] "hostes pluribus agminibus inrupturos." Ac ne superante numero, et peritiâ locorum circumiretur, diviso et ipse in tres partes exercitu incessit.

XXVI. Quod ubi cognitum hosti, mutato

repentè consilio, universi nonam legionem,[186] ut maximè invalidam, nocte adgressi, inter somnum ac trepidationem cæsis vigilibus, inrupere. Jamque in ipsis castris pugnabant, cùm Agricola, iter hostium ab exploratoribus edoctus, et vestigiis insecutus, velocissimos equitum peditumque adsultare tergis pugnantium jubet, mox ab universis adjici clamorem: et propinquâ luce fulsere signa: ita ancipiti malo territi Britanni: et Romanis redit animus; ac securi pro salute, de gloriâ certabant: ultro quinetiam erupere: et fuit atrox in ipsis portarum angustiis[187] prœlium, donec pulsi hostes; utroque exercitu certante, his, ut tulisse opem, illis, ne eguisse auxilio viderentur: quòd nisi paludes et silvæ[188] fugientes texissent, debellatum illâ victoriâ foret.

XXVII. Cujus constantiâ[189] ac famâ ferox exercitus, "nihil virtuti suæ invium: penetrandam Caledoniam, inveniendumque tandem Britanniæ terminum, continuo prœliorum cursu," fremebant: atque illi modò cauti[190] ac sapientes, prompti post eventum ac magniloqui erant: iniquissima hæc bellorum conditio est: prospera omnes sibi vindicant, adversa uni imputantur. At Britanni non virtute, sed occasione et arte ducis rati,[191] nihil ex arrogantiâ remittere, quominus juventutem armarent, conjuges ac liberos in loca tuta transferrent, cœtibus ac sacri-

ficiis[192] conspirationem civitatum sancirent: atque ita inritatis utrimque animis discessum.

XXVIII. Eadem æstate cohors Usipiorum,[193] per Germanias conscripta, et in Britanniam transmissa, magnum ac memorabile facinus ausa est. Occiso centurione ac militibus, qui ad tradendam disciplinam immixti manipulis,[194] exemplum et rectores habebantur, tres liburnicas,[195] adactis per vim gubernatoribus, ascendêre: et uno remigrante,[196] suspectis duobus eóque interfectis, nondum vulgato rumore, ut miraculum[197] provehebantur: mox hàc atque illà rapti, et cum plerisque Britannorum, sua defensantium, prœlio congressi, ac sæpe victores, aliquando pulsi, eò ad extremum inopiæ venêre, ut infirmissimos suorum, mox sorte ductos vescerentur: atque ita circumvecti Britanniam,[198] amissis per inscitiam regendi navibus, pro prædonibus habiti, primùm a Suevis, mox a Frisiis intercepti sunt: ac fuere, quos per commercia venumdatos, et in nostram usque ripam mutatione ementium adductos, indicium tanti casûs inlustravit. Initio æstatis[199] Agricola, domestico vulnere ictus, anno antè natum filium amisit. Quem casum neque, ut plerique fortium virorum, ambitiosè, neque per lamenta rursus ac mærorem muliebriter tulit: et in luctu bellum inter remedia erat.

XXIX. Igitur præmissâ classe, quæ pluribus locis prædata, magnum et incertum terrorem faceret, expedito exercitu, cui ex Britannis fortissimos, et longâ pace exploratos addiderat, ad montem Grampium[200] pervenit quem jam hostes insederant. Nam Britanni, nihil fracti pugnæ prioris eventu, et ultionem aut servitium exspectantes, tandemque docti, commune periculum concordiâ propulsandum, legationibus et fœderibus omnium civitatum vires exciverant. Jamque super triginta millia armatorum aspiciebantur, et adhuc adfluebat omnis juventus, et quibus cruda ac viridis senectus,[201] clari bello, ac sua quisque decora[202] gestantes: cùm inter plures duces virtute et genere præstans, nomine Calgacus,[203] apud contractam multitudinem, prœlium poscentem, in hunc modum locutus fertur.

XXX. "Quotiens causas belli et necessitatem "nostram intueor, magnus mihi animus est, "hodiernum diem, consensumque vestrum, ini-"tium libertatis totius Britanniæ fore. Nam et "universi servitutis expertes, et nullæ ultrà terræ, "ac ne mare quidem securum, imminente nobis "classe Romanâ: ita prœlium atque arma,[204] quæ "fortibus honesta, eadem etiam ignavis tutissima "sunt. Priores pugnæ, quibus adversùs Ro-"manos variâ fortunâ certatum est, spem ac

"subsidium in nostris manibus habebant: quia "nobilissimi totius Britanniæ, eóque in ipsis "penetralibus siti, nec servientium litora aspici- "entes, oculos quoque a contactu dominationis "inviolatos habebamus. Nos, terrarum ac liber- "tatis extremos, recessus ipse ac sinus famæ in "hunc diem defendit: nunc terminus[205] Britanniæ "patet: atque omne ignotum pro magnifico est. "Sed nulla jam ultrà gens, nihil nisi fluctus et "saxa, et infestiores Romani: quorum superbiam "frustra per obsequium et modestiam effugeris: "raptores orbis, postquam cuncta vastantibus "defuere terræ, et mare[206] scrutantur: si locuples "hostis est, avari: si pauper, ambitiosi: quos "non Oriens, non Occidens, satiaverit: soli "omnium,[207] opes atque inopiam pari affectu "concupiscunt: auferre, trucidare, rapere falsis "nominibus, *imperium;* atque ubi solitudinem "faciunt, *pacem* appellant."[208]

XXXI. "Liberos cuique ac propinquos suos "natura carissimos esse voluit: hi per delectus, "alibi servituri,[209] auferuntur: conjuges sorores- "que etsi hostilem libidinem effugiant, nomine "*amicorum* atque *hospitum* polluuntur.[210] Bona "fortunasque in tributum egerunt; in annonam "frumentum: corpora ipsa ac manus, silvis ac "paludibus emuniendis,[211] inter verbera ac con- "tumelias, conterunt. Nata servituti mancipia

"semel veneunt, atque ultro a dominis aluntur: "Britannia servitutem suam quotidie emit,[212] quo-"tidie pascit. Ac sicut in familiâ recentissimus "quisque servorum et conservis ludibrio est: sic in "hoc orbis terrarum vetere famulatu, novi nos et "viles in excidium petimur. Neque enim arva "nobis,[213] aut metalla, aut portus sunt, quibus "exercendis reservemur. Virtus porro ac ferocia "subjectorum ingrata imperantibus: et longin-"quitas ac secretum ipsum, quò tutius, eò sus-"pectius. Ita sublatâ spe veniæ, tandem sumite "animum, tam quibus salus, quàm quibus gloria "carissima est. Trinobantes,[214] feminâ duce,[215] "exurere coloniam,[216] expugnare castra, ac, nisi "felicitas in socordiam vertisset, exuere jugum "potuere: nos integri et indomiti, et libertatem "non in præsentiâ laturi, primo statim congressu "non ostendamus quos sibi Caledonia viros se-"posuerit?"[217]

XXXII. "An eamdem Romanis in bello vir-"tutem, quam in pace lasciviam adesse creditis? "Nostris illi dissensionibus ac discordiis clari, "vitia hostium in gloriam exercitûs sui vertunt: "quem contractum ex diversissimis gentibus, ut "secundæ res tenent, ita adversæ dissolvent: nisi "si Gallos, et Germanos, et (pudet dictu)[218] "Britannorum plerosque, licèt dominationi alienæ "sanguinem commodent,[219] diutiùs tamen hostes "quàm servos, fide et affectu teneri putatis:

"metus et terror est, infirma vincula caritatis: "quæ ubi removeris, qui timere desierint, odisse "incipient. Omnia victoriæ incitamenta pro "nobis sunt: nullæ Romanos conjuges[220] accen-"dunt: nulli parentes fugam[221] exprobraturi sunt: "aut nulla plerisque patria,[222] aut alia est: paucos "numero,[223] circùm trepidos[224] ignorantiâ, cœlum "ipsum, ac mare, et silvas, ignota omnia cir-"cumspectantes, clausos quodammodo ac vinctos "dii nobis tradiderunt. Ne terreat vanus aspectus, "et auri fulgor atque argenti, quod neque tegit, "neque vulnerat.[225] In ipsâ hostium acie in-"veniemus nostras manus: agnoscent Britanni "suam causam: recordabuntur Galli priorem "libertatem: deserent illos ceteri Germani, tam-"quam nuper Usipii reliquerunt.[226] Nec quid-"quam ultrà formidinis: vacua castella, senum "coloniæ,[227] inter malè parentes et injustè im-"perantes, ægra municipia et discordantia: hìc "dux, hìc exercitus: ibi tributa et metalla,[228] et "ceteræ servientium pœnæ, quas in æternum "proferre, aut statim ulcisci, in hoc campo est. "Proinde ituri in aciem, et majores vestros, et "posteros cogitate."

XXXIII. Excepere orationem alacres, et barbari moris cantu, et fremitu, clamoribusque dissonis. Jamque agmina, et armorum fulgores, audentissimi cujusque procursu:[229] simul instrue-

bantur acies: cùm Agricola, quamquam lætum et vix munimentis coercitum militem accendendum adhuc ratus, ita disseruit: "Octavus annus est, "commilitones, ex quo virtute et auspiciis imperii "Romani, fide atque operâ vestrâ Britanniam "vicistis: tot expeditionibus, tot prœliis, seu "fortitudine adversùs hostes, seu patientiâ ac "labore pæne adversùs ipsam rerum naturam opus "fuit, neque me militum, neque vos ducis "pænituit. Ergo egressi ,ego veterum legatorum, "vos priorum exercituum terminos,[230] finem "Britanniæ, non famâ, nec rumore, sed castris "et armis tenemus. Inventa Britannia, et subacta. "Equidem sæpe in agmine, cùm vos paludes, "montesve, et flumina fatigarent, fortissimi cujus-"que voces audiebam, quando dabitur hostis, "quando acies? Veniunt e latebris suis extrusi: et "vota virtusque in aperto, omniaque prona vic-"toribus, atque eadem victis adversa. Nam ut "superasse tantum itineris, silvas evasisse, transisse "æstuaria, pulchrum ac decorum in frontem;[231] "ita fugientibus periculosissima, quæ hodie pros-"perrima sunt.[232] Neque enim nobis aut locorum "eadem notitia, aut commeatuum eadem abun-"dantia: sed manus, et arma,[233] et in his omnia. "Quod ad me attinet, jam pridem mihi decretum "est, neque exercitûs, neque ducis terga tuta "esse. Proinde et honesta mors turpi vitâ potior; "et incolumitas ac decus, eodem loco sita sunt:

"nec inglorium fuerit, in ipso terrarum ac naturæ "fine cecidisse."

XXXIV. "Si novæ gentes atque ignota acies "constitisset; aliorum exercituum exemplis vos "hortarer: nunc vestra decora recensete, vestros "oculos interrogate. Ii sunt, quos proximo "anno, unam legionem[234] furto noctis adgressos, "clamore debellastis: ii ceterorum Britannorum "fugacissimi: ideoque tamdiu superstites. Quo-"modo silvas saltusque penetrantibus, fortissimum "quodque animal contrà ruere, pavida et inertia "ipso agminis sono[235] pelluntur; sic acerrimi "Britannorum jam pridem ceciderunt: reliquus "est numerus ignavorum et metuentium: quos "quòd tandem invenistis, non restiterunt,[236] "sed deprehensi sunt novissimi: res et extremo "metu[237] corpora defixere in his vestigiis, in "quibus pulchram et spectabilem victoriam "ederetis. Transigite cum expeditionibus, im-"ponite quinquaginta annis[238] magnum diem, "adprobate reipublicæ numquam exercitui im-"putari potuisse, aut moras belli, aut causas "rebellandi."[239]

XXXV. Et adloquente adhuc Agricolâ militum ardor eminebat, et finem orationis ingens alacritas consecuta est, statimque ad arma discursum. Instinctos ruentesque ita disposuit,[240] ut peditum

auxilia, quæ octo millia erant, mediam aciem firmarent: equitum tria millia, cornibus adfunderentur: legiones pro vallo stetere, ingens victoriæ decus citra Romanum sanguinem[241] bellanti, et auxilium, si pellerentur. Britannorum acies in speciem simul ac terrorem editioribus locis constiterat, ita ut primum agmen æquo, ceteri per acclive jugum connexi velut insurgerent: media campi covinarius[242] et eques strepitu ac discursu complebat. Tum Agricola, superante hostium multitudine, veritus, ne simul in frontem, simul et latera suorum pugnaretur, diductis ordinibus, quamquam porrectior acies futura erat, et "arcessendas" plerique "legiones" admonebant, promptior in spem, et firmus adversis, dimisso equo pedes ante vexilla constitit.

XXXVI. Ac primo congressu eminus certabatur: simul constantiâ, simul arte Britanni, ingentibus gladiis, et brevibus cetris,[243] missilia nostrorum vitare, vel excutere, atque ipsi magnam vim telorum superfundere: donec Agricola tres Batavorum cohortes, ac Tungrorum[244] duas cohortatus est, ut rem ad mucrones ac manus[245] adducerent: quod et ipsis vetustate militiæ exercitatum, et hostibus inhabile parva scuta et enormes gladios gerentibus: nam Britannorum gladii sine mucrone[246] complexum armorum, et in arcto[247] pugnam non tolerabant. Igitur, ut Batavi

miscere ictus, ferire umbonibus, ora fœdare, et tractis,[248] qui in æquo obstiterant, erigere in colles aciem cœpere; ceteræ cohortes, æmulatione et impetu commistæ, proximos quosque cædere: ac plerique semineces, aut integri, festinatione victoriæ relinquebantur. Interim equitum turmæ fugêre,[249] covinarii peditum se prœlio miscuere: et quamquam recentem terrorem intulerant, densis tamen hostium agminibus,[250] et inæqualibus locis hærebant: miniméque equestris ea pugnæ facies erat, cùm ægre diu stantes, simul equorum corporibus impellerentur, ac sæpe vagi currus, exterriti sine rectoribus equi, ut quemque formido tulerat, transversos, aut obvios[251] incursabant.

XXXVII. Et Britanni, qui adhuc pugnæ expertes summa collium insederant, et paucitatem nostrorum vacui[252] spernebant, degredi paullatim, et circumire terga vincentium cœperant: ni idipsum veritus Agricola quatuor equitum alas, ad subita belli retentas, venientibus opposuisset, quantóque ferociùs accurrerant, tantò acriùs pulsos in fugam disjecisset. Ita consilium Britannorum in ipsos versum: transvectæque præcepto ducis a fronte pugnantium alæ,[253] aversam hostium aciem invasere. Tum verò patentibus locis grande et atrox spectaculum: sequi, vulnerare, capere, atque eosdem, oblatis aliis, trucidare. Jam hostium, prout cuique ingenium erat,

catervæ armatorum[254] paucioribus terga præstare, quidam inermes ultro ruere, ac se morti offerre. Passim arma, et corpora, et laceri artus, et cruenta humus: et aliquando etiam victis ira virtusque: postquam silvis appropinquarunt, collecti, primos sequentium, incautos et locorum ignaros, circumveniebant. Quod ni frequens ubique Agricola, validas et expeditas cohortes indaginis modo, et sicubi arctiora erant, partem equitum, dimissis equis, simul rariores silvas equitem persultare jussisset, acceptum aliquod vulnus per nimiam fiduciam foret. Ceterùm, ubi compositos firmis ordinibus sequi rursus vidêre, in fugam versi, non agminibus, ut priùs, nec alius alium respectantes, rari, et vitabundi invicem, longinqua atque avia petiere: finis sequendi nox et satietas fuit: cæsa hostium ad decem millia: nostrorum trecenti sexaginta cecidere: in quîs Aulus Atticus, præfectus cohortis,[255] juvenili ardore et ferociâ equi hostibus illatus.

XXXVIII. Et nox quidem gaudio prædâque læta victoribus: Britanni palantes, mixtoque virorum mulierumque ploratu, trahere vulneratos, vocare integros, deserere domos, ac per iram ultro incendere: eligere latebras, et statim relinquere: miscere invicem consilia aliqua, dein separare: aliquando frangi aspectu pignorum suorum, sæpiùs concitari:[256] satisque constabat sævisse quosdam[257]

in conjuges ac liberos, tamquam misererentur. Proximus dies faciem victoriæ latiùs aperuit: vastum ubique silentium, secreti colles, fumantia procul tecta, nemo exploratoribus obvius: quibus in omnem partem dimissis, ubi incerta fugæ vestigia, neque usquam conglobari hostes compertum, et exactâ jam æstate spargi bellum nequibat, in fines Horestorum[258] exercitum deducit. Ibi acceptis obsidibus, præfecto classis " circumvehi Britanniam"[259] præcepit: datæ ad id vires, et præcesserat terror: ipse peditem atque equites lento itinere, quò novarum gentium animi ipsâ transitûs morâ terrerentur, in hibernis locavit. Et simul classis secundâ tempestate ac famâ Trutulensem portum[260] tenuit, unde proximo latere Britanniæ lecto omnis redierat.[261]

XXXIX. Hunc rerum cursum, quamquam nullâ verborum jactantiâ epistolis Agricolæ auctum, ut Domitiano moris erat, fronte lætus, pectore anxius excepit. Inerat conscientia, derisui fuisse nuper falsum[262] e Germaniâ triumphum, emptis per commercia, quorum habitus et crines[263] in captivorum speciem formarentur: at nunc veram magnamque victoriam, tot millibus hostium cæsis, ingenti famâ celebrari. Id sibi maximè formidolosum, privati hominis nomen supra Principis attolli: frustra studia fori, et civilium artium decus in silentium acta, si militarem gloriam alius

occuparet:[264] et cetera utcumque faciliùs dissimulari, ducis boni Imperatoriam virtutem esse. Talibus curis exercitus, quodque sævæ cogitationis indicium erat, secreto suo[265] satiatus, optimum in præsentiâ statuit, reponere odium,[266] donec impetus famæ et favor exercitûs languesceret; nam etiam tum Agricola Britanniam obtinebat.

XL. Igitur "triumphalia ornamenta,[267] et "illustris statuæ[268] honorem, et quidquid pro tri"umpho datur," multo verborum honore cumulata, decerni in senatu jubet, addique insuper opinionem, Syriam provinciam Agricolæ destinari, vacuam tum morte Atilii Rufi consularis, et majoribus reservatam.[269] Credidere plerique libertum ex secretioribus ministeriis missum ad Agricolam, codicillos, quibus ei Syria dabatur, tulisse, cum præcepto, ut, si in Britanniâ foret, traderentur: eumque libertum in ipso freto Oceani[270] obvium Agricolæ, ne appellato quidem eo, ad Domitianum remeasse: sive verum istud, sive ex ingenio principis fictum ac compositum est.[271] Tradiderat interim Agricola successori suo[272] provinciam quietam tutamque. Ac ne notabilis celebritate et frequentiâ occurrentium introitus esset, vitato amicorum officio, noctu in Urbem, noctu in palatium, ita ut præceptum erat, venit: exceptusque brevi osculo, et nullo sermone, turbæ servientium immixtus est. Ceterùm ut militare

nomen, grave inter otiosos, aliis virtutibus temperaret, tranquillitatem atque otium penitus auxit, cultu modicus, sermone facilis, uno aut altero amicorum comitatus: adeò ut plerique, quibus magnos viros per ambitionem[273] æstimare mos est, viso aspectoque Agricolâ, quærerent famam, pauci interpretarentur.[274]

XLI. Crebro per eos dies apud Domitianum absens accusatus, absens absolutus est: causa periculi non crimen ullum, aut querela læsi cujusquam, sed infensus virtutibus Princeps, et gloria viri, ac pessimum inimicorum genus, laudantes.[275] Et ea insecuta sunt reipublicæ tempora, quæ sileri Agricolam non sinerent: tot exercitus in Mœsiâ Daciâque, et Germaniâ Pannoniâque, temeritate aut per ignaviam ducum amissi:[276] tot militares viri cum tot cohortibus expugnati[277] et capti: nec jam de limite imperii et ripâ,[278] sed de hibernis legionum et possessione dubitatum. Ita cùm damna damnis continuarentur, atque omnis annus funeribus et cladibus insigniretur, poscebatur ore vulgi dux Agricola: comparantibus cunctis vigorem, constantiam, et expertum bellis animum, cum inertiâ et formidine eorum. Quibus sermonibus satis constat Domitiani quoque aures verberatas, dum optimus quisque libertorum amore et fide, pessimi malignitate et livore, pronum deterioribus Principem exstimulabant. Sic Agricola

simul suis virtutibus, simul vitiis aliorum, in ipsam gloriam præceps agebatur.[279]

XLII. Aderat jam annus, quo proconsulatum Asiæ et Africæ sortiretur,[280] et occiso Civicâ[281] nuper, nec Agricolæ consilium deerat, nec Domitiano exemplum.[282] Accessere quidam, cogitationum Principis periti, qui, "iturus ne esset in provinciam," ultro Agricolam interrogarent: ac primò occultiùs "quietem et otium" laudare, mox "operam suam in adprobandâ excusatione" offerre: postremò non jam obscuri, suadentes simul terrentesque, pertraxere ad Domitianum: qui paratus simulatione, in arrogantiam compositus, et audiit preces excusantis, et, cùm adnuisset, agi sibi gratias[283] passus est: nec erubuit beneficii invidiâ: salarium[284] tamen, proconsulari solitum offerri, et quibusdam a seipso concessum, Agricolæ non dedit: sive offensus, non petitum, sive ex conscientiâ, ne quod vetuerat, videretur emisse.[285] Proprium humani ingenii est, odisse, quem læseris:[286] Domitiani verò natura præceps in iram, et quò obscurior, eò irrevocabilior, moderatione tamen prudentiâque Agricolæ leniebatur; quia non contumaciâ, neque inani jactatione libertatis, famam fatumque[287] provocabat. Sciant, quibus moris[288] est illicita mirari, posse etiam sub malis Principibus magnos viros esse: obsequiumque ac modestiam, si industria ac vigor adsint, eò

laudis excedere, quò plerique per abrupta, sed in nullum reipublicæ usum, ambitiosâ morte inclaruerunt.

XLIII. Finis vitæ ejus nobis luctuosus, amicis tristis, extraneis etiam ignotisque[289] non sine curâ fuit. Vulgus quoque, et hic aliud agens populus,[290] et ventitavere ad domum, et per fora, et circulos locuti sunt: nec quisquam, auditâ morte Agricolæ, aut lætatus est, aut statim oblitus est. Augebat miserationem constans rumor, "veneno intercceptum." Nobis nihil comperti adfirmare ausim:[291] ceterùm per omnem valetudinem ejus, crebriùs, quàm ex more principatûs per nuntios visentis, et libertorum primi, et medicorum intimi venêre: sive cura illud, sive inqusitio erat. Supremo quidem die, momenta deficientis per dispositos cursores nuntiata constabat, nullo credente, sic accelerari, quæ tristis audiret. Speciem tamen doloris animo vultuque præ se tulit, securus jam odii, et qui faciliùs dissimularet gaudium, quàm metum. Satis constabat, lecto testamento Agricolæ, quo coheredem optimæ uxori et piissimæ filiæ Domitianum scripsit, lætatum eum, velut honore judicioque: tam cæca et corrupta mens assiduis adulationibus erat, ut nesciret a bono patre non scribi heredem, nisi malum principem.

XLIV. Natus erat Agricola, Caio Cæsare, tertiùm consule, Idibus Juniis: excessit sexto et quinquagesimo anno,[292] decimo Kalendas Septembres, Collegâ Priscoque consulibus. Quòd si habitum quoque ejus posteri noscere velint, decentior quàm sublimior fuit: nihil metûs in vultu: gratia oris supererat: bonum virum facilè crederes, magnum libenter. Et ipse quidem, quamquam medio in spatio integræ ætatis ereptus, quantùm ad gloriam, longissimum ævum peregit. Quippe et vera bona, quæ in virtutibus sita sunt, impleverat; et consularibus ac triumphalibus ornamentis prædito, quid aliud adstruere fortuna poterat? Opibus nimiis non gaudebat; speciosæ contigerant:[293] filiâ atque uxore superstitibus, potest videri etiam beatus, incolumi dignitate, florente famâ, salvis adfinitatibus et amicitiis, futura effugisse. Nam sicutì durare in hac beatissimi sæculi luce,[294] ac Principem Trajanum videre, quod augurio votisque[295] apud nostras aures ominabatur: ita festinatæ mortis grande solatium tulit, evasisse postremum illud tempus, quo Domitianus non jam per intervalla ac spiramenta temporum, sed continuo, et velut uno ictu, rempublicam exhausit.[296]

XLV. Non vidit Agricola obsessam curiam,[297] et clausum armis senatum, et eâdem strage tot

consularium[298] cædes, tot nobilissimarum feminarum exsilia et fugas. Unâ adhuc victoriâ Carus Metius[299] censebatur, et intra Albanam arcem[300] sententia Messalini[301] strepebat, et Massa Bebius[302] jam tum reus erat. Mox nostræ duxere Helvidium[303] in carcerem manus: nos Maurici, Rusticique visus,[304] nos innocenti sanguine Senecio perfudit. Nero tamen subtraxit oculos, jussitque scelera, non spectavit: præcipua sub Domitiano miseriarum pars erat, videre et aspici: cùm suspiria nostra subscriberentur:[305] cùm denotandis tot hominum palloribus sufficeret sævus ille vultus[306] et rubor, quo se contra pudorem muniebat. Tu verò felix, Agricola, non vitæ tantùm claritate, sed etiam opportunitate mortis: ut perhibent, qui interfuerunt novissimis sermonibus tuis, constans et libens fatum excepisti, tamquam pro virili portione innocentiam Principi donares.[307] Sed mihi filiæque, præter acerbitatem parentis erepti, auget mæstitiam, quòd adsidere valetudini, fovere deficientem, satiari vultu, complexu, non contigit: excepissemus certè mandata vocesque, quas penitus animo figeremus. Noster hic dolor, nostrum vulnus: nobis tam longæ absentiæ conditione ante quadriennium[308] amissus es. Omnia sine dubio, optime parentum, adsidente amantissimâ uxore, superfuere honori tuo: paucioribus tamen lacrimis[309] compositus es, et novissimâ in luce desideravere aliquid oculi tui.

XLVI. Si quis piorum manibus locus; si, ut sapientibus placet,[310] non cum corpore exstinguuntur magnæ animæ: placidè quiescas, nosque, domum tuam, ab infirmo desiderio, et muliebribus lamentis, ad contemplationem virtutum tuarum voces, quas neque lugeri, neque plangi fas est: admiratione te potiùs, temporalibus laudibus,[311] et, *si natura suppeditet, similitudine decoremus.*[312] Is verus honos, ea conjunctissimi cujusque pietas. Id filiæ quoque uxorique præceperim, sic patris, sic mariti memoriam venerari, ut omnia facta dictaque ejus secum revolvant, famamque[313] ac figuram animi magis, quàm corporis, complectantur: non quia intercedendum putem imaginibus, quæ marmore, aut ære finguntur: sed ut vultus hominum, ita simulacra vultûs imbecilla ac mortalia sunt, forma mentis æterna: quam tenere et exprimere non per alienam materiam et artem, sed tuis ipse moribus possis. Quidquid ex Agricolâ amavimus, quidquid mirati sumus, manet, mansurumque est in animis hominum, in æternitate temporum, famâ rerum. Nam multos veterum, velut inglorios, et ignobiles, oblivio obruet, Agricola, posteritati narratus et traditus, superstes erit.[314]

NOTÆ ET EMENDATIONES

AD LIBRUM

DE MORIBUS GERMANORUM.

[1] *LIBELLUS.*] Libellum hunc, meditandum potiùs, quàm legendum, paulo fusiùs sum expositurus, quòd in eo juris nostri politici fontes lateant. Verè enim dixit Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix* XXX. 19. *Il est impossible d'entrer un peu avant dans notre droit politique, si l'on ne connoit parfaitement les loix et les mœurs des peuples Germains.* Brevis quidem est libellus, sed alto Taciti ingenio et immensâ rerum copiâ plenus; quem paucis, sed egregiè, laudavit idem Cl. de Montesquieu, loc. cit. cap. 2. *Tacite fait un ouvrage exprès sur les mœurs des Germains: il est court, cet ouvrage; mais c'est l'ouvrage de Tacite, qui abrégeoit tout, parce qu'il voyoit tout.*

[2] *Germania omnis.*] Germania, de quâ nunc agitur, est Transrhenana. Ad Occasum Rheno, ad Meridiem Danubio, ad Orientem Vistulâ, Sarmatiâ Daciâque, ad Septemtrionem Oceano terminatur. Occidentem versùs prætenduntur Galli, versus Meridiem Ræti et Pannonii, versùs

Orientem Sarmatæ et Daci; cetera versùs Septemtrionem ambit Oceanus, latos sinus, *les Golfes de Bothnie et de Finlande*, complectens.

[3] *Gallis.*] Galliâ Belgicâ, quæ superiorem inferioremque Germaniam cis Rhenum continebat.

[4] *Rætisque.*] Malè vulgò *Rætiis.* Hæc de populis, non de regionibus sunt intelligenda. Vide Notas et Emendationes ad cap. 1. Ræti latissimè patebant, easque regiones occupabant, quas nunc dicimus, *le pays des Grisons, partie de la Suabe et de la Baviere.* "Perperam libri editi, *Rhætiis.* Emendandum *Rætis.* Hìc enim de populis, non verò de regionibus agitur; ut rectè vidit Cellarius, *Notit. Geograph. Antiq.* Libr. II. cap. 8. Firmior adhuc in suâ sententiâ futurus, si novisset in veteribus optimisque libris legi *Gallis,* non *Galliis.* Ætate Taciti multò recentior Rætiæ et Pannoniæ in plures provincias divisio. *Rætiis,* non *Rhætiis* habent Mss. Vatic. 1518 et 4498." *Ed.*

[5] *Aut Montibus.*] Montibus Sarmaticis, nunc *les montagnes de Hongrie;* et, ubi non erant montes, mutuo metu bellicosorum populorum.

[6] *Immensa spatia.*] Incompertâ Romanis hac terrarum parte, Scandinaviam, *la Scandinavie,* et Eningiam, *la Finlande,* insulas esse falsò existimabant, ut opportuniùs dicetur infrà cap. 44.

[7] *Nuper cognitis.*] Verè *nuper cognitis.* Locum hunc egregiè illustrat Plautii Æliani monumentum, quod edidi suprà Tom. III. pag. 512. in Notis et Emendationibus ad Hist. IV. 53. Ibi memoratur Plautius, proprætor Mœsiæ, qui *plura quàm*

centum millia ex numero Transdanubianorum ad præstanda tributa cum conjugibus ac liberis et principibus aut regibus suis transduxit; motum orientem Sarmatarum compressit; ignotos antè aut infensos populo Romano reges signa Romana adoraturos in ripam quam tuebatur perduxit; regibus Bastarnarum et Rhoxolanorum filios, regibus *Dacorum fratres captos aut hostibus ereptos remisit; ab* aliquibus *eorum obsides accepit, per* quæ *pacem provinciæ et confirmavit et protulit.* Adde Domitiani bella, quibus fortè reges aliquot innotuere.

[8] *Ræticarum Alpium.*] Nunc *les montagnes des Grisons.* Mons verò, cujus vertice Rhenus oritur, hodie dicitur *Vogelberg.* Vide Cl. Marsili, *Danubius Pannonico-Mysicus,* Tom. 6. tabul. 4. Quomodo Rhenus in Oceanum effundatur dictum est suprà Annal. II. 6. "Rhenus uno alveo continuus, aut modicas insulas circumveniens, apud principium agri Batavi, velut in duos amnes dividitur, servatque nomen et violentiam cursûs, quâ Germaniam prævehitur, donec Oceano misceatur: ad Gallicam ripam latior et placidior adfluens, verso cognomento Vahalem accolæ dicunt: mox id quoque vocabulum mutat Mosâ flumine, ejusque immenso ore eundem in Oceanum effunditur. Ann. II. pag. 75." *Ed.*

[9] *Montis Abnobæ.*] Mons ille Germanis nunc dicitur *Schwartz-wald,* Gallis *la Forêt noire.* Hìc, diu ignoratam, Danubii originem feliciter detexit illustr. Comes Marsili, anno 1702. Vide eruditum ejus opus jam laudatum, Tom. VI. pag. 4. Danubii origo a *Doneschingen* perperam antea ducebatur. Agathemerus II. 4. ait Danubium a suis fontibus ad Vindabonam, *Vienne,* dici; Istrum

verò a Vindobonâ ad Pontum Euxinum appellari. At Plinius IV. 12. sect. 24. *unde primùm Illyricum alluit* Istrum vocari scribit.

[10] *In Ponticum mare.*] Nunc *la Mer noire.* Rem hactenus inauditam prodidit literis Constantinopoli scriptis anno 1713 unus e Missionnariis Societatis Jesu: scilicet fluenta Danubii per mare Ponticum ad Mediterraneum usque, proprio colore distincta, ita devolvi, ut naves ex Ægeo mari, *l'Archipel*, in Propontidem, *la Mer de Marmora*, nisi adverso fluminis impetu, sese pleno alveo exonerantis, transfretare non possint. Hoc nos docuit Cl. Homannus *Danubii Tabulâ novissimâ.* Quædam tamen, haud absimilia, jam prodiderat Plinius IV. 12. sect. 24. *singula*, inquit, Istri *ora tanta sunt, ut prodatur in quadraginta millia passuum longitudinis vinci mare, dulcemque intelligi haustum.*

[11] *Indigenas.*] Indigenæ, et quasi e terrâ prognati, veteribus scriptoribus dicti sunt populi omnes, quorum origo eos latebat. Nostram superioremque ætatem meliora docuit major eruditionis copia, facilior frequentiorque peregrinationum usus, ac maximè linguarum notitia. Iis subsidiis aperta mundi commercia. Eruditis omnibus jam compertum Scythicam esse Germanorum originem. Ipsaque *Germania* Scythiæ *contermina*, Plin. VIII. 15.

[12] *Adventibus et hospitiis.*] Aliter et verè ipse Tacitus infrà cap. 28. et 43. Gallos, Gothinos, et Osos, advenas atque hospites memorat. His tamen adventibus et hospitiis minimè mixtos fuisse Germanos, censent eruditi Germani: vim imperii

penes eos semper fuisse: alienigenas verò precariò tantùm, et ut vulgò loquimur *par droit d'aubaine*, habitasse.

[13] *Nec terrâ olim.*] Immo primùm terrâ, deinde classibus, sed serò, et cùm artes adolevissent, mutatæ hominum sedes.

[14] *Adversus Oceanus.*] Bene quidem. Nec antiquitus tantùm, sed, vigente etiam imperio Romano, adversus Oceanus raris navibus adibatur, ob exiguam rei nauticæ scientiam. Drusus, pater Claudii Imperatoris, *Oceanum Septemtrionalem primus Romanorum ducum navigavit*, Sueton. in Claud. I. Quantum autem discriminis, violentiâ Oceani, adierit Germanicus, vidimus suprà Annal. II. 23. Primò placidum æquor mille navium remis strepere, aut velis impelli: mox atro nubium globo effusa grando: simul variis undique procellis, incerti fluctus prospectum adimere, regimen impedire: milesque pavidus et casuum maris ignarus, dum turbat nautas, vel intempestivè juvat, officia prudentium corrumpebat: omne dehinc cælum, et mare omne in austrum cessit, qui tumidis Germaniæ terris, profundis amnibus, immenso nubium tractu validus, et rigore vicini septemtrionis horridior, rapuit disjecitque naves in aperta Oceani, aut insulas saxis abruptis, vel per occulta vada infestas. Quibus paulùm ægrèque vitatis, postquàm mutabat æstus, eòdemque quò ventus ferebat; non adhærere anchoris, non exhaurire irrumpentes undas poterant: equi, jumenta, sarcinæ, etiam arma præcipitantur, quò levarentur alvei manantes per latera, et fluctu superurgente. Ann. II. pag. 84. *Ed.*

[15] *Germaniam Peteret.*] Nondum satis valida ratio. Rudes barbarique homines tutas potiùs, quàm lætas, sedes quæsivere. Inde loca horrida, quæ vix habitari posse crederemus, a nonnullis antehabita. Fateor, gratissimæ sunt Asiæ, Africæ, Italiæque sedes. At neque statim florentes fuere, sed lentè, vigentibus imperiis, et adulto luxu. Præterea nec illæta Germania, nec suis caret commodis: immo viris virtutique aptissima. Adde non statim relictas sedes lætissimas, ut tristiores occuparentur: sed, ut in Germaniâ, de quâ nunc agitur, immorer, Asia, hominibus fœta, primùm in Scythiam effusa: Scythia in conterminam Germaniam: ac si quid decessit voluptati, accrevit humanitati, ut toto hoc libro demonstrabitur.

[16] *Carminibus antiquis.*] Omnibus retro sæculis, et apud barbaras omnes gentes, ut ex Americæ populis nobis adhuc compertum, idem fuit carminum usus, eadem utilitas. Carolus Magnus, teste Eginhardo, in ejus vitâ, cap. 29. *barbara et antiquissima carmina, quibus veterum regum actus et bella canebantur, scripsit, memoriæque mandavit.*

[17] *Tuistonem.*] De Tuistone ejusque filio Manno vide Notas et Emendationes ad cap. 2. Ita Ms. Vatic. 1518 et vulgò libri editi præter Ernestum, qui e, Ms. Turic. Cod. Kapp. et ed, Rhag. edidit *Tuisconem.* Ms. Vatic. 1862, *Tristonem:* in margine, *Tuisman.* Ms. Vatic. 1498, *Bistonem.* Utrùm autem Tuistonis nomine lateat Dei, rerum omnium conditoris, memoria; Mannusque referat vel Adam, ejusque tres filios Cain, Abel et Seth, vel Noe et ejus liberos Sem, Cham et Japheth: an Tuisto, ut sensit Cl. Leibnitius, sit ipse Teut

aut Teutates, Gallorum Hispanorumque cultu et famâ celeberrimus, id est rex herosve Celto-Scytha, qui magnam Asiæ et Europæ partem armis occupaverit, hominumque mores formaverit, variis agitatur disputationibus, quas non est instituti nostri fusiùs persequi. Monuerim tantùm eruditum Scheidium in præfatione ad librum *Joh. Georgii Eccardi de origine Germanorum*, pag. XXIII. pro *Tuistonem* tentare *Thiudans;* totumque hunc locum, quem depravatum putat, ita emendare: *Celebrant carminibus antiquis Thiudans* (id est *Deum,*) *et terrâ editum filium Mannum, originem gentis conditoresque.* At id a veterum librorum scripturâ nimis recedit.

[18] *Quidam autem.*] Duas inter illas sententias mediam protulit, et quinque gentium capita recenset Plinius IV. 14. *Germanorum genera quinque. Vindili, quorum pars Burgundiones, Varini, Carini, Guttones. Alterum genus Ingævones, quorum pars Cimbri, Teutoni, ac Chaucorum gentes. Proximi autem Rheno, Istævones, quorum pars Cimbri Mediterranei. Hermiones, quorum Suevi, Hermunduri, Catti, Cherusci. Quinta pars Peucini, Basternæ, suprà dictis contermini Dacis.* De singulis hisce populis opportuniùs suis locis dicetur.

[19] *Gambrivios.*] Eos unus Tacitus, et hoc tantùm loco, memorat. Nempe Marsorum et Gambriviorum diu nomina periere.

[20] *Vandalios.*] Iidem sunt, quos Plinius suprà cit. *Vindilos* appellat. Vandalii, seu Vandali, Galliam, Hispaniam, Africam, Italiam terruere; at tandem in Africâ excisi sunt. Unum superest Suevorum nomen.

[21] *Vera et antiqua.*] Marsi, Gambrivii, Suevi, Vandalii sunt vera et antiqua nomina. Contrà verò Ingævones, Hermiones, Istævones, fabulosa, nec tam populorum, quàm locorum sitûsque vocabula. Nempe Ingævones sunt juxta eruditos Germanos *die Innvohner*, id est, versùs mare interius habitantes, Gallicè *les habitans du fond:* Istævones, *die Vestvohner*, versùs occidentem habitantes, *les habitans de l'Occident.* Hermiones, *die Herrumvohner*, in medio habitantes, *les habitans du milieu.* Unde fortè nec Hermiones, nec Herminones, sed Hermivones, sunt dicendi.

[22] *Germaniæ vocabulum recens.*] Primò fuere tantùm nomina populorum; postea fuere et virtutis cognomina: sic dicti sunt Germani, id est viri bellicosi, ut mox explicabitur. Ab illo cognomine, terra ipsa appellata est Germania. Quod Germaniæ vocabulum recens, et nuper additum. Germanorum autem nomen jam pridem auditum, ut constat ex Fastis Capitolinis, apud Cl. Piranesi, *Lapides Capitolini*, pag. 42. M. CLAVDIVS M. F. M. N. MARCELLVS. AN. DXXXI. COS. DE. GALLEIS. INSVBRIBVS. ET. GERMAN. K. MART. ISQVE. SPOLIA. OPIMA. RETTVLIT. DVCE. HOSTIVM. VIRDVMARO. AD. CLASTIDIVM. INTERFECTO. Galli Insubres, eorumque socii, mercedeve conducti, Germani, cæsi sunt ad Clastidium, nunc *Chiastezzo, dans le Milanez*, anno Urbis conditæ DXXXI. juxta Fastos Capitolinos, ante Christum 222.

[23] *Gallos expulerint.*] Inde cùm de Belgis quæreret Julius Cæsar, Bell. Gall. II. 4. *reperiebat plerosque Belgas esse ortos a Germanis, Rhenumque antiquitus transductos propter loci*

fertilitatem ibi consedisse: Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse.

[24] *Nunc Tungri, tunc Germani.*] Rem egregiè illustrat Julius Cæsar Bell. Gall. loc. cit. docetque primos, qui Rhenum transgressi sunt, fuisse *Condrusos, Eburones, Cæresos, Pæmanos, qui uno nomine Germani appellantur.* Germanus, id est *Wehr mann,* armorum vir, *homme d'armes, homme de guerre.* Vetus enim et frequens *W* in *G* mutatio. Primò nomen hoc fuit nationis victricis Cisrhenanæ, non verò totius gentis Transrhenanæ: sed paulatim evaluit; et Transrhenani omnes nomen, quod victor ob metum incutiendum repererat, ipsi usurpavere, reputantes idem nominis ob bellicæ gloriæ claritudinem sibi deberi. Tungrorum olim magnum fuit nomen; exstatque adhuc veteris gloriæ memoria in eâ locorum amplitudine, quam dicimus, *l'ancien diocese de Tongres.* [Observandum autem est eumdem esse Tungrorum locum, quem Franci, duce Pharamundo, primùm occupavere, quem postea Clodoveus Magnus armis recepit. Et hæc sunt Francici nostri regni incunabula.]

[25] *Et Herculem.*] Nulla exstitit bellicosa gens, quæ Herculem, id est virum, stupendâ vi grandibusque factis insignem, non habuerit; eoque non superbierit. De Hercule Germanico jam dictum Annal. II. 16. not. 3. Sic accensos et prœlium poscentes in campum, cui Idistaviso nomen, deducunt: is medius inter Visurgim et colles, ut ripæ fluminis cedunt, aut prominentia montium resistunt, inæqualiter sinuatur· pone tergum insurgebat silva. Ann. II. 16. pag. 81. *Ed. Herculi Germanico, seu Tuisconi sacra, ut explicat*

Eccardus. pag. 291. Brotier. not. 3. Sunt quoque eruditi viri, qui existiment coloniarum duces ab Asiâ profectos, ut diversas Europæ regiones occuparent, vulgò vocitatos fuisse Hercules.

[26] *Virorum fortium.*] Sic suprà Annal. II. 88. de Arminio dictum, *caniturque adhuc barbaras apud gentes.* Arminius non inter gentis heroas tantùm, sed inter ipsos Deos habitus; idemque posteà fuit ac Deus Irminus: viaque lactea appellata est Irminstrate, seu Arminii via. Not. et Emend. ad librum II. Ann. pag. 387. *Ed.*

[27] *Barditum vocant.*] Sunt qui *barritum* mallent: at *barrire* elephantorum est, quos ne noverant quidem Germani. *Bardire* verò cervorum est, quos sæpissimè audiebant continuóque venabantur tum Germani, tum Galli, apud quos celeberrimus fuit barditus. Inde vates, qui hoc modulo utebantur, dicti sunt bardi. De quibus egregiè Lucanus I. 447.

> Vos quoque, qui fortes animas, belloque peremptos
> Laudibus in longum vates dimittitis ævum,
> Plurima securi fudistis carmina bardi.

Vide Notas et Emendationes ad cap. 3. Canadensibus quoque populis sua sunt carmina, *des chansons de guerre*, cuique genti, cuique etiam familiæ propria. Vide P. de Charlevoix, *Journal historique d'un voyage de l'Amérique.* Lettre XIV. pag. 217. Ita Mss. Vatic. Farnes Arundel. Lipsius, et Recentiores. Malè in veteribus editionibus, *baritum.* Frustra tentat Althamerus, *blaritum.* Apud Festum, *Bardus Gallicè cantor appellatur, qui virorum fortium laudes canit:* et in Dosithei glossis, *BARDVS, carminum con-*

ditor. De barritu et barditu multa habet Cl. Fréret, *Mémoires de l'Académie Royale des Inscriptions*, Tom. XXIII. pag. 164 et seqq. *Ed.*

[28] *Fabuloso errore.*] Bene quidem. Hac tamen fabulâ, multi, ut laudem scientiæ quærerent, populorum origines historiarumque initia corrupere.

[29] *Asciburgiumque.*] Asciburgium, nunc *Asbourg, dans le comté de Meurs.*

[30] *Incolitur.*] Ibi erant hiberna alæ, ut vidimus suprà Hist. IV. 33. Civilis, parte copiarum retentâ, veteranas cohortes, et quod e Germanis maximè promptum, adversùs Voculam exercitumque ejus mittit; Julio Maximo, et Claudio victore, sororis suæ filio, ducibus. Rapiunt in transitu hiberna alæ, Asciburgii sita. Hist. IV. pag. 245. *Ed.* Ibi Cluverii ætate reperta antiquitatis Romanæ rudera.

[31] *Græcis literis inscriptos.*] Neque ita mirum; cùm a Græcis ad Gallos, Germanosque literæ devenerint. Quâ de re plura vide in Notis et Emendationibus ad cap. 3. Ab iisdem Græcis, ac maximè a Massiliensibus eas accepere Galli, apud quos ita viguit literarum Græcarum amor, ut contractuum quoque formulas Græcè conscriberent. Φιλέλληνας κατεσκεύασε τοὺς Γαλάτας, ὥστε καὶ τὰ συμβόλαια Ἑλληνιστὶ γράφειν. Strabo, IV. pag. 181. Manentque in Veteribus Gallorum nummis multæ literæ Græcæ, ut videre est apud Cl. Pellerin, *Recueil de Médailles de Peuples et de Villes*, Tom. I. pag. 14. Helvetii quoque utebantur literis Græcis, teste Julio Cæsare Bell. Gall. I. 29.

Viciniâ et commerciis easdem literas accepere Germani. Illustr. Comes Marsili, aliique nonnulla monumenta Græcis literis inscripta in Germaniâ repererunt, sed non hujus antiquitatis. *Ed.*

[32] *Idem omnibus.*] Pariter Juvenalis Satyr. XIII. 164.

Cærula quis stupuit Germani lumina? flavam
Cæsariem, et madido torquentem cornua cirro?
Nempe quod hæc illis natura est omnibus una.

[33] *Rutilæ comæ.*] Inde Seneca, de irâ, III. 26. *Iniquus autem est, qui commune vitium singulis objecit. Non est Æthiopis inter suos insignitus color: nec rufus crinis, et coactus in nodum apud Germanos: utrumque decet.* Rutilatos arte crines videbimus infrà in Supplemento Annal. VIII. 38. Cuncti quoque jussi non tantùm rutilare et submittere comam, sed et sermonem Germanicum addiscere ac nomina barbarica ferre. Sup. Ann. VIII. pag. 326. *Ed.*

[34] *Magna corpora.*] Sic Annal. I. 64. Germanorum *procera membra;* et Hist. v. 18, *immensa corpora.* Videtur Germanorum plurimos tunc saltem sex pedibus altos fuisse. Eâ proceritate adhuc valebant ætate Sidonii Apollinaris. Inde, inter victores Germanos positus, excusat, quòd senipedes versus non scribat. Libr. XII. carm. 12. vers. 10,

Spernit senipedem stylum Thalia,
Ex quo septipedes videt patronos.

Fortè et ipse senipes, id est, quinque pedibus, et sex circiter unciis, ut Gallicè loquimur, *de cinq pieds près de six pouces.* Pes enim Romanus æquat ferme pedis Gallici uncias undecim. Contrà

verò Germani septipedes erant, id est, alti pedes sex et uncias fere quinque, *six pieds près de cinq pouces.* Sidonius, VIII. Epist. 9. memorat adhuc Burgundiones septipedes. Ob hanc Germanorum proceritatem, Varro I. *Hebdomadum* dixisse videtur summum adolescendi humani corporis septem pedes. *Cuncto mortalium generi minorem in dies fieri* mensuram observat Plinius VII. 16. [Quod non ita certum est. Superiore enim et hoc nostro sæculo vidimus homines, qui erant septem, octo etiam, et amplius pedes alti.]

[35] *Noricum ac Pannoniam.*] *La Baviere, l'Autriche.*

[36] *Impatiens.*] Tunc enim acriora, longioraque erant frigora, cùm terra silvis horreret. Sic apud Canadenses populos, in Americâ, cælum solumque mitescere cœperunt, cùm immensa silvarum spatia incensa sunt. Adde Germanos ne frugiferas quidem arbores coluisse, solasque segetes terræ imperasse, ut dicetur infrà cap. 26.

[37] *Plerumque improcera.*] Id jam observatum suprà Annal. IV. 72. Id aliis quoque nationibus arduum, apud Germanos difficiliùs tolerabatur, quîs ingentium belluarum feraces saltus, modica domi armenta sunt. Ann. 4. pag. 251. *Ed.* At cur magna hominum corpora, pecorum improcera? Causa, ni fallor, quòd homines validis exercitiis, vitâ liberrimâ, et omnibus curis vacuâ, copiosis pinguibusque cibis, largo potu in magnitudinem excrescerent. Contrà pecora pluviis, frigore, gelu diu rigida minuerentur, sine eâ frontis gloriâ, quæ adeò vividè emicat in iis omnibus locis, ubi serenum sudumque est cælum. Mutato postea

Germaniæ cultu, mutata quoque pecorum forma, et fuere proceriora. Pecora autem sunt oves, capræ, boves, jumenta, &c. Armenta maximè boves. Vide Digest. Libr. XXXII. de legatis et fideicommissis 3. leg. 81, et Libr. L. Tit. 16. de verborum significatione, leg. 89.

[38] *Nec tamen adfirmaverim.*] Meritò quidem. Nam ipse Tacitus, cùm postea Annales scriberet, prodit Annal. XI. 20. Curtium Rufum in agro Mattiaco reclusisse specus, *quærendis venis argenti*, tenuemque fuisse fructum. Nunc verò compertum inter cetera metalla nonnullas auri argentique fodinas in Germaniâ reperiri. Rariores sunt auri fodinæ; exstant tamen, et in quibus non fulvum modò, sed album quoque aurum invenitur. Vide Balbinum, *Miscellanea Historica regni Bohemiæ*, Tom. I. pag. 37, 40. et seqq.

[39] *Non in aliâ vilitate.*] Id est, pari vilitate; seu æquè vilia, et iisdem usibus, ac quæ humo finguntur.

[40] *Serratos, Bigatosque.*] Interiores Germani simpliciter agebant, et, ut mos barbaris omnibus, permutatione utebantur. Rheni autem et Danubii ripis proximi, ob usum commerciorum, aurum et argentum in pretio habebant: formas quasdam Romanæ pecuniæ agnoscebant, atque eligebant. Pecuniam probabant veterem et diu notam, serratos maximè et bigatos denarios. Quâ in re se cautissimos præbebant, more barbarorum, qui falli se semper opinantur. Nam invalescentibus apud Romanos vitiis, corrupta fuerat moneta. *Livius Drusus in tribunatu plebis octavam partem æris argento miscuit,* Plin. XXXIII. 3. *Miscuit*

denario triumvir Antonius ferrum. Miscentur æri falsæ monetæ: alii e pondere subtrahunt—igitur ars facta denarios probare, Plin. XXXIII. 9. Germani, ne his fraudibus deciperentur, pecuniam probabant veterem et diu notam; eligebant maximè denarios serratos, id est quorum margines in modum serræ erant incisi: sic enim apparebat sincerine nummi et solido argento, an adulterini, intus ferro æreve pleni, et extra argenti bracteâ obtecti, quales olim multos vidi in Museo Collegii Ludovici Magni. Eligebant quoque bigatos denarios. Eorum nominis originem docet Plinius, XXXIII. 3. *Nota argenti fuere bigæ atque quadrigæ: et inde bigati quadrigatique dicti.* Bigati autem erant optimo argento, et Imperatorum denariis ponderosiores. Ideo a barbaris eligebantur. Hic est hujusce loci sensus, quem mirum in modum vexabant interpretes, rati *serratos* dici nummos, quibus serræ forma erat impressa, quales numquam extitere in Romanâ pecuniâ; aut serrâ, coronâve, cinctos, ne arroderentur diminuerenturve, quòd Gallicè dicimus *le cordon*, cujus usum non novere Romani. Serratorum, bigatorum, quadrigatorumque nummorum magna copia fuit in Museo Collegii Ludovici Magni.

[41] *Quàm aurum sequuntur.*] Sic quoque Romani, et, ut puto, primùm eâdem, quà barbari, ratione: deinde usu et consuetudine. Plinius, XXXIII. 3. sect. 15. *Equidem miror populum Romanum victis gentibus in tributo semper argentum imperitasse, non aurum: sicut Carthagini cum Hannibale victæ argenti pondo annua in quinquaginta annos, nihil auri.*

[42] *Superest.*] Abundabat quidem in terræ

visceribus; at, ut inde extraheretur, et igne molliretur, barbaris neque patientia, neque industria, neque necessitas. Potior eorum virtus, semperque obvia. Præterea utebantur lapideis armis, quorum copia maxima in Germanorum sepulcris reperitur, ut videre est apud eruditum Eccardum, *de Rebus Franciæ Orientalis*, Tom. I. pag. 892. ubi eorum imagines exhibet.

[43] *Majoribus Lanceis.*] Ob ferri penuriam, ac fortè etiam ob difficilem usum, rarò utebantur majoribus lanceis. Inde in Annalium Historiarumque libris, ubi tot prœlia Germanorum vidimus, numquam majores lanceæ, sed prælongæ hastæ, quibus sanè infixa erat framea, memorantur.

[44] *Frameas gerunt.*] Frameas dictas fuisse a cuspide, quæ *pfriem*, vel *priem* appellatur, observat Dithmarus. Germanica autem regis Childerici framea in ejus tumulo reperta est. Imaginem vide apud eruditum Chifletium, *Anastasis Childerici, Francorum regis*, pag. 218. Postea cùm ferrum abundaret, Germani gladiis præcipuè usi sunt: at variandis equorum gyris fuere semper inhabiles. Vide Notas et Emendationes ad cap. 6. Cùm ferrum apud Germanos abundavit, non frameâ, vel hastâ, sed longis acutisquè gladiis usi sunt. Inde Isidorus, X. 6. *Framea est gladius acutus, quam spatham vocant.* De his Suevorum gladiis Guilielmus Appulus, Libr. II. apud Muratori, *Rerum Italicarum scriptores*, Tom. V. pag. 260.

Hæc gens animosa feroces
Fert animos; sed equos adeò non ducere cauta.
Ictibus illorum, quàm lancea, plus valet ensis.
Nam nec equus doctè manibus giratur eorum:

Nec validos ictus dat lancea, præminet ensis.
Sunt etenim longi specialiter et peracuti
Illorum gladii; percussum a vertice corpus
Scindere sæpe solent: et firmo stant pede postquam
Deponuntur equis, potiùs certando perire
Quàm dare terga volunt; magis hoc sunt Marte timendi,
Quàm dum sunt equites; tanta est audacia gentis.

His versibus non modò multi Germanorum usus confirmantur et illustrantur, sed docemur adhuc eos priscam optimamque suam prœliandi rationem postea mutasse, ut cæsim, non punctim, ferirent. *Ed.*

[45] *Pugnent.*] Quibus tamen, quòd enormes essent, impediebantur, si inter silvas virgultave esset pugnandum, ut vidimus suprà Annal. II. 14. Non campos modò militi Romano ad prœlium bonos, sed si ratio adsit, silvas et saltus; nec enim immensa barbarorum scuta, enormes hastas, inter truncos arborum, et enata humo virgulta, perindè haberi quam pila, et gladios, et hærentia corpori tegmina. Ann. II. pag. 79. *Ed.* Alioquin hastæ illæ ingentes ad vulnera facienda, quamvis procul, aptissimæ. Vide Annal. I. 64. Contrà Cheruscis sueta apud paludes prœlia, procera membra, hastæ ingentes ad vulnera facienda, quamvis procul. Ann. I. pag. 54. *Ed.*

[46] *Missilia.*] Licèt valde mutata sit pugnandi ratio, manent tamen nobis veterum Germanorum arma. Ut iis, ita nobis sunt duo gladiorum genera: alii acuti, *l'épée;* alii sine acumine, *le sabre:* majores lanceæ, *la halebarde:* hastæ, seu frameæ, *la longue pique:* missilia, *la hache d'armes.* Sic et Canadensibus populis suum est missile, *le casse-tête.* Præterea reperiuntur in veterum Germanorum sepulcris globuli lapidei perforati, quos sanè, alligatis funibus, ejacu-

labantur. Eorum imagines vide apud eruditum Eccardum, *de Rebus Franciæ Orientalis*. Tom. I. pag. 892.

[47] *Sagulo.*] De sago infrà cap. 17. Cùm pugnabant, *majore suî parte nudi* erant, teste Cæsare apud Dionem, XXXVIII. pag. 89. Γυμνοὶ τὸ πλεῖςον εἰσί.

[48] *Scuta tantùm.*] Scuta Germanorum *immensa*, id est magnitudine corporis, suprà Annal. II. 14. lectissimis coloribus fucata. Hæc prima virtutis, deinde nobilitatis, insignia; inde, labentibus sæculis, Hæraldicæ artis, quam dicimus *les Armoiries*, *le Blason*, origo. Privatorum scuta coloribus tantùm distincta, principes ad decus, et ad tutamentum, (nam difficiliùs penetrabantur) animalium effigies scutis addebant.

[49] *Paucis loricæ.*] Vide suprà Annal. II. 14. Non loricam Germano, non galeam. Ann. II. pag. 80. *Ed.* Cimbrorum habitum paulo aliter describit Plutarchus in Mario, pag. 420. *Galeas*, inquit, *gerebant, quæ erant in belluarum rictus aliasque inusitatas figuras formatæ, et alatis cristis, ut altiores viderentur, fastigiatæ. Loricis ferreis erant ornati; candidis micabant scutis. Singulis erat telum bipenne; et, pede collato, ingentibus gravibusque utebantur gladiis.* At hæc arma in itinere fuere comparata, ut observat eruditus Eccardus, *de Origine Germanorum*, pag. 78. Inde Holsatici tumuli ejus temporis, parum æris, ferrum nullum habent. In iis reperiuntur acumina hastarum lapidea, et gladiorum loco cunei, quos vulgus *lapides ceraunios* appellat.

[50] *Cassis, aut galea.*] Isidorus XVIII. 14. *Cassis de laminâ est: galea de corio.* Igitur ferrea fuit cassis, coriacea galea.

[51] *In morem nostrum.*] Optimumque Romanorum morem, quem versibus, cedro dignis, expressit Virgilius, Georgic III. 182.

Primus equi labor est, animos atque arma videre
Bellantum, lituosque pati; tractuque gementem
Ferre rotam, et stabulo frænos audire sonantes:
Tum magis atque magis blandis gaudere magistri
Laudibus, et plausæ sonitum cervicis amare:
Atque hæc jam primo depulsus ab ubere matris
Audiat, inque vicem det mollibus ora capistris
Invalidus, etiamque tremens, etiam inscius ævi.
At, tribus exactis, ubi quarta accesserit æstas,
Carpere mox gyrum incipiat, gradibusque sonare
Compositis, sinuetque alterna volumina crurum,
Sitque laboranti similis; tum cursibus auras
Provocet, ac per aperta volans, ceu liber habenis,
Æquora, vix summâ vestigia ponat arenâ.

Quomodo autem milites Romani equos insilire, desilire docerentur tradit Vegetius I. 18.; sed pro more suo jejunè.

[52] *Mixti præliantur.*] Quem prœliandi morem egregiè describit Julius Cæsar Bell. Gall. I. 48. *Genus hoc erat pugnæ, quo se Germani exercuerant. Equitum millia erant sex: totidem numero pedites velocissimi, ac fortissimi, quos ex omni copiâ singuli singulos, suæ salutis causâ, delegerant. Cùm his in prœliis versabantur, ad hos se equites recipiebant; hi, si quid erat durius, concurrebant. Si qui, graviore vulnere accepto, equo deciderant, circumsistebant; si quò erat longiùs progrediendum, aut celeriùs recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut jubis equorum sublevati, cursum æquarent.*

[53] *Centeni ex singulis pagis.*] Ut hæc intelligantur, observandum Germanos divisos fuisse in populos, populos in pagos, pagos in vicos. Germani appellavere pagos suos *Gowen.* Sic adhuc Helvetii in pagos, Gallicè *en Cantons,* dividuntur. Vici autem dicebantur *Hunderte.* Inde originem sumpsere Anglorum Hundredæ. Centeni ex singulis pagis legebantur: et quod primò numerus fuit, jam nomen et honor est. Nempe, auctore erudito Dithmaro, vocabantur *die hunderte,* seu centeni. Plures a magnis populis fuisse lectos videtur ex Julio Cæsare, Bell. Gall. IV. 1. *Suevorum gens est longè maxima, et bellicosissima Germanorum omnium. Ii centum pagos habere dicuntur; ex quibus quotannis singula millia armatorum, bellandi causâ, suis ex finibus educunt. Reliqui domi remanent. Sic neque agricultura, neque ratio, neque usus belli intermittitur.* Armati legebantur heribanno, seu exercitûs edicto. Inde apud nos adhuc manet vox *Arriereban.*

[54] *Per cuneos.*] Vegetius. III. 19. *Cuneus dicitur multitudo peditum, quæ juncta cum acie primò angustior, deinde latior procedit, et adversariorum ordines rumpit: quia a pluribus in unum locum tela mittuntur. Quam rem milites nominant caput porcinum.* Acies, sic composita, trianguli, pyramidisve speciem referebat, cujus pars angustior hostem versùs dirigebatur. Cùm plures gentes in eodem exercitu essent, singulæ propriis cuneis componebantur, ut vidimus suprà Hist. IV. 16. Ubi insidiæ parùm cessere, ad vim transgressus, Canninefates, Frisios, Batavos propriis cuneis componit. Hist. II. pag. 233. *Ed.* De cuneo, quem Gallicè dicimus *le coin,* vel

l'ordre rostral, Vide Cl. de Sigrais, *Mémoires de l'Académie Royale des Inscriptions,* Tom. XXV. pag. 440 et seqq.

[55] *Cedere loco.*] Exemplum vide suprà Annal. II. 11. Quà celerrimus amnis, Cariovalda dux Batavorum erupit: eum Cherusci fugam simulantes, in planitiem saltibus circumjectam traxêre: dein coorti, et undique effusi trudunt adversos, instant cedentibus, collectosque in orbem, pars congressi, quidam eminùs proturbant. Ann. II. pag. 78. *Ed.*

[56] *Referunt.*] Sanè ut eos patriis sepulcris conderent.

[57] *Præcipuum flagitium.*] Id quoque immeritò objicere summa erat injuria. Inde in lege Salicâ Tit. XXXIII. 5. *Si quis homo ingenuus alio improperaverit, quòd scutum suum jactasset, et fugâ lapsus fuisset, et non potuerit adprobare.* MALB. AVSTRAPO, DC *den. qui faciunt sol. XV.* Gallicæ monetæ libras 196, *culpabilis judicetur.* Cùm ad explicandum illustrandumque hunc Taciti librum sæpe laudanda sit lex Salica, satis sit hìc præmonuisse apud Romanos semper citari legem materiamque legis; sic legem ambitûs, majestatis, peculatûs, repetundarum dici: haud aliter apud Germanos citari judicium et materiam judicii. Itaque MALB. seu malburgium, idem est ac judicium. *Austrappen* significat fugere. MALB. AVSTRAPO est *judicium de fugitivis.* Vide eruditum Eccardum in Notis ad Legem Salicam.

[58] *Duces ex virtute.*] Reges, regno; duces bello præerant. Ex his Germanorum ducibus originem apud Gallos habuisse Majores domûs, *les Maires*

du Palais, meritò sensit Cl. de Vertot, *Mémoires de l'Académie Royale des Inscriptions*, Tom. 2. pag. 627. Vide et Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix*, XXXI. 4. Si reges virtute æquè, ac nobilitate præstabant, imperatoriam illam dignitatem obtinebant. Plures autem reges ducesve vulgò in bella conveniebant: tum præstantior imperabat, et communem in bello obtinebat magistratum, qui nullus erat in pace. Inde Julius Cæsar Bell. Gall. VI. 22. *In pace nullus est communis magistratus.* Impositus autem scuto, et sustinentium humeris vibratus, dux eligebatur; ut dictum est suprà Hist. IV. 15. Erat in Canninefatibus, stolidæ audaciæ Brinno, claritate natalium insigni; pater ejus multa hostilia ausus, Caianarum expeditionum ludibrium impunè spreverat. Igitur ipso rebellis familiæ omine placuit, impositusque scuto, more gentis, et sustinentium humeris vibratus, dux deligitur. Hist. IV. pag. 232. *Ed.* Apud bellicosam gentem idem regibus factitatum, ut videre est apud Gregorium Turonensem II. 40. *Plaudentes tam parmis, quàm vocibus, eum*, Clodovechum, *clypeo evectum super se regem constituunt.* Apertiùs autem Vitiges, Gothorum rex, apud Cassiodorum, *Variarum*, Libr. X. Ep. 31. *Indicamus parentes nostros Gothos inter procinctuales gladios, more majorum, scuto supposito, regalem nobis contulisse, præstante Deo, dignitatem. Ut honorem arma darent, cui bella opinionem pepererant. Non enim in cubilibus angustis, sed in campis latè patentibus electum me esse noveritis: nec inter blandientium delicata colloquia, sed, tubis concrepantibus, sum quæsitus; ut tali fremitu concitatus desiderio virtutis ingenitæ regem sibi martium Geticus* (seu *Gothicus*) *populus inveniret.*

[59] *Infinita, aut libera.*] Inde ambiorix, Eburonum, gentis Germanicæ, rex, profitebatur *sua esse ejusmodi imperia, ut non minus haberet in se juris multitudo, quàm ipse in multitudinem*, Jul. Cæsar, Bell. Gall. V. 27. Si Germanorum Canadensiumque principum potestatem conferas, eamdem omnino reperies. Vide P. de Charlevoix, loc. cit. *Lettre* XVIII. pag. 268.

[60] *Nisi sacerdotibus permissum.*] Ita ut tamen vitæ necisque potestas maneret penes magistratum, de quo Jul. Cæsar, Bell. Gall. VI. 23. *Cùm bellum civitas aut illatum defendit, aut infert, magistratus qui ei bello præsint, ut vitæ necisque habeant potestatem, deliguntur.* Pœna sacerdotibus commissa, ut imperantibus minus foret invidiæ, punientibus plus reverentiæ.

[61] *Effigies et signa quædam.*] Effigies ferarum, ut vidimus suprà Hist. IV. 22. Hinc veteranarum cohortium signa, indè depromptæ silvis lucisque ferarum imagines, ut cuique genti inire prœlium mos est, mixtâ belli civilis externique facie obstupefecerant obsessos. Hist. IV. pag. 238. *Ed.* Quas insigne religionis et tutelam habebant, ut dicetur infrà cap. 45. Signa quoque, hostibus capta, quæ, in lucis, diis patriis suspendebantur. Vide Annal. I. 59. Cerni adhuc Germanorum in lucis signa Romana, quæ Diis patriis suspenderit. Ann. I. pag. 50. *Ed.* Ut Germani, sic et Canadenses populi deos suos, quos vocant *Manitous* in bellum prœliumque ferunt. Vide P. de Charlevoix, *Journal Historique d'un voyage de l'Amérique,* Lettres XIV et XV. pag. 223 et 236.

[62] *In proximo pignora.*] Talem exercitûs or-

dinem vidimus suprà Hist. IV. 18. Civilis, captarum cohortium signis circumdatus, ut suo militi recens gloria ante oculos, et hostes memoriâ cladis terrerentur; matrem suam sororesque, simul omnium conjuges parvosque liberos consistere a tergo jubet; hortamenta victoriæ, vel pulsis pudorem. Hist. IV. pag. 235. *Ed.* Ita et apud Britannos in Annal. XIV. 34. At Britannorum copiæ passim per catervas, et turmas exsultabant, quanta non aliàs multitudo; et animo adeò fero, ut conjuges quoque testes victoriæ secum traherent, plaustrisque imponerent, quæ super extremum ambitum campi posuerant. Ann. XIV. pag. 175. *Ed.* Vide quoque Julium Cæsarem, *Bell. Gall.* I. 51.

[63] *Exigere plagas.*] Et expostulare, si ignavi illæsique redissent, aut indecora vulnera accepissent.

[64] *Objectu pectorum.*] Non modò objiciebant pectora, ne mariti filiive fugerent; sed et ipsæ, desperatis rebus, pugnabant. Hanc feminarum ferociam expertus est Marius, ut notabitur infrà cap. 37. et cùm M. Aurelius Marcomannos, Quados, ceterosque socios Germanos vicisset, *inter cadavera barbarorum, corpora mulierum armata reperta sunt.* Ἐν μέντοι τοῖς νεκροῖς τῶν βαρβάρων, καὶ γυναικῶν σώματα ὡπλισμένα εὑρέθη. Dio, LXXI. pag. 802.

[65] *Captivitate.*] Sic in acie Ariovisti feminæ, passis crinibus, et flentes, orabant suos milites, ne se in servitutem Romanis traderent. Cæsar. Bell. Gall. I. 51.

[66] *Feminarum suarum nomine.*] Quàm suâ ipsorum causâ, ut mox dicetur.

[67] *Imperantur.*] Huc fortè spectant, quæ habet Suetonius in Aug. XXI. *A quibusdam novum genus obsidum feminas exigere* tentavit: *quod negligere marium pignora sentiebat.*

[68] *Nec aut consilia earum.*] Eadem de Celtarum feminis vide apud Plutarchum, *de Virtutibus mulierum.* Tom. II. pag. 246. Par quoque Canadensium feminarum auctoritas. Vide P. de Charlevoix, loc. cit. *Lettre* XIII. pag. 208. et *Lettre* XVIII. pag. 269.

[69] *Responsa negligunt.*] Suffragatur Julius Cæsar, Bell. Gall. I. 50. *Cùm ex captivis quæreret Cæsar, quam ob rem Ariovistus prælio non decertaret? hanc reperiebat causam, quòd apud Germanos ea consuetudo esset, ut matres familias eorum sortibus et vaticinationibus declararent, utrum prælio committi ex usu esset, nec ne: eas ita dicere, non esse fas Germanos superare, si ante novam lunam contendissent.* Qua autem crudelitate apud Cimbros vaticinarentur illæ feminæ, vide Strabon. VII. pag. 294.

[70] *Veledam.*] De quâ vide suprà Hist. IV. 61, et 65. Hist. IV. 61. vide Not. 73. Sed coram adire, adloquique Veledam, negatum. Arcebantur aspectu, quò venerationis plus inesset. Ipsa editâ in turre: delectus e propinquis, consulta responsaque, ut internuntius numinis, portabat. Hist. IV. pag. 271. *Ed.*

[71] *Numinis loco habitam.*] Sed postea captivam. Adeò incerta vel fatidicarum sors! De eâ Statius, Silv. I. 4. vers. 90.

Non vacat Arctoas acies, Rhenumque rebellem,
Captivæque preces Veledæ, et (quæ maxima nuper
Gloria) depositam Dacis pereuntibus urbem
Pandere.

Cùm Rutilius Gallicus Veledam cepisset, fortè Romam ducta est; indeque Tacitus dixit: *Vidimus sub divo Vespasiano Veledam.*

[72] *Compluris.*] Antiquè pro *complures.*

[73] *Deas.*] Nempe cùm viveret Aurinia, nondum invaluerat superstitio quæ eas fecit deas. Inde Tacitus Hist. IV. 61. *Vetere apud Germanos more, quo plerasque feminarum fatidicas, et, augescente superstitione, arbitratur deas.* Plura vide apud eruditum Keyslerum, *Antiquitates Septentrionales*, in Dissertat. de Mulieribus Fatidicis pag. 456 et seqq. Effigiem feminæ fatidicæ apud Gothos exhibet Columna Theodosiana, quam vide in Cl. Banduri *Imperio Orientali.* Postea verò tam immodicè feminas illas fecere deas, ut inter monumenta Germanica passim occurrant aræ Inscriptionesque positæ MATRIBVS vel MATRONIS SVEBIS, seu Suevis, TREVERIS, AVFANIS, &c. Unicum tantùm exemplum proferam e Grutero, pag. XC. num. 10.

IN H. D. D
DIS. DEAB. Q. OMNIB
MATRIBVS. VAP
THIABVS. ET GENIO
LOCI. SACRVM. C
TAVRICIVS. B-F. COS. PRO SE
ET. SVIS. V. S. L. M
POSVIT. ET. DEDIT

Id est: *In honorem divinæ domûs, diis, deabusque omnibus, matribus Vapthiabus et Genio loci sacrum Caius Tauricius, beneficiarius consulis, pro se et suis votum solvens lubens meritò posuit et dedit, &c.*

[74] *Deorum.*] A Tacito dissentire videtur Julius Cæsar, Bell. Gall. VII. 21. *Deorum numero eos*

solos ducunt, quos cernunt, et quorum opibus apertè juvantur, Solem et Vulcanum et Lunam: reliquos ne famâ quidem acceperunt. Distingue tempora; et summa erit Cæsarem inter ac Tacitum consensio. Cæsaris ætate suos, et barbaris fere omnibus familiares, deos habuere Germani Solem, Lunam et Vulcanum, id est ignem, quem sive e silice elicerent, sive velocissimo duorum lignorum affrictu, ut Canadensibus barbaris adhuc mos est, excitarent, sive calidas aquas, quæ in regione occurrunt, spectarent, sive inter tonitrua stridentem audirent, admirari pariter ac venerari cœpere. Postea Gallorum et Romanorum contactu, Mercurium, Herculem, Martem accepere. Eorum cultus ætate Taciti vigebat. Cùm per Germaniam iter facerem plurima Neptuni monumenta reperi: alia aliorum deorum occurrunt. Scilicet, labentibus annis, Neptunus, ceteraque deorum caterva, in Germaniam venêre.

[75] *Mercurium.*] Eadem sane fuit apud Germanos, quàm apud Gallos, Mercurii cultûs causa. De Gallis Julius Cæsar. Bell. Gall. VI. 17. *Deum maximè Mercurium colunt, hujus sunt plurima simulacra; hunc omnium inventorem artium ferunt; hunc viarum atque itinerum ducem; hunc ad quæstus pecuniæ mercaturasque habere vim maximam arbitrantur.* Inde cùm olim in civitate Aquensi, nunc *Baden,* celebrarentur commercia, atque hàc iter esset in Helvetios, præcipua ibi fuit Mercurii veneratio in monte lucoque prope *Baden.* Quem locum cùm adissem, ut ibi Mercurii monumentum inspicerem, reperi veterem lapidem, quem votivum fuisse puto, cui rudis imagoMercurii insculpta; undequaque longéque disjecti ingentes

lapides jacebant: aras fuisse, et antiquissimæ religionis, cùm humanæ hostiæ litarentur, monumenta, arbitror. Hæc cùm cernerem, animum subibat Lucanus III. 399.

> Lucus erat, longo numquam violatus ab ævo.
> . . . .
> . . . .
> Hic barbara ritu
> Sacra deûm, structæ diris feralibus aræ,
> Omnisque humanis lustrata cruoribus arbos.

[76] *Humanis quoque hostiis.*] Inde Lucanus I. 444.

> Et quibus immitis placatur sanguine diro
> Teutates, horrensque feris altaribus Hesus

Teutates est Mercurius; Hesus, Mars.

[77] *Concessis animalibus.*] Herculi quoque et Marti humanis hostiis litatum fuisse crediderim. De Marte constat, saltem flagrantibus bellis. Sic enim Annal. XIII. 57. *Victores diversam aciem Marti ac Mercurio sacravere, quo voto equi, viri, cuncta victa occidioni dantur.* Procopius quoque, Bell. Goth. Lib. II. homines Marti mactatos memorat. At ut Germani Sythicâ sunt origine, ita quoque multum Scythicæ religionis retinuere. Hæc igitur, si lubet, confer cum iis quæ de Scythis habet Herodotus IV. 59 et seqq. pag. 240 et 241.

[78] *Isidi sacrificat.*] Asiam Europamque pervagata est religio Ægyptiaca. Repertæ in Germaniâ Inscriptiones non modo ISIDI, sed et I. O. M. SERAPIDI. Multa alia Ægyptiacorum sacrorum apud Germanos monumenta exhibet eruditus Schoepflinus, *Alsatia Illustrata* Tom. I. pag. 499.

Cultum autem Isidis in liburnam figuratæ illustrat Cl. Muratori, *Thesaur. Inscript.* Tom. I. pag. XXV. Ibi videre est deam CLATRAM, quæ eadem est ac Isis. Dextrâ sistrum et serpentem tenet; sinistrâ, mensuram Nili crescentis: supra caput calathum gerit: retro est liburna. Cùm Germani deos in humani oris speciem non adsimularent, Isidem, figuratam in liburnam, venerati sunt Suevi. Ipsos autem, qui Albim, Danubiumque accolerent, a mercatoribus Romanisve edoctos, Isidem, navigantium deam, coluisse minime mirum est. Sacrum illud pervulgatum, ac maximè agebatur mense Martio, cùm renovaretur navigatio. Inde in Kalendario vetere. III. Nonas Martii. ISIDIS NAVIGIUM. Vegetius V. 9. memorat hunc *natalem, ut ita dicam, navigationis, qui solemni certamine, publicoque spectaculo multarum gentium celebratur.* Qui plurima volet de cultu Isidis apud Suevos, adeat Cl. de Fontenu, qui duas hoc de argumento dissertationes edidit, *Mémoires de l'Académie Royale des Inscriptions*, Tom. V. pag. 63. et seqq.

[79] *Advectam religionem.*] Ut Romani in veteribus suis nummis æreis, qui extant plurimi, Saturni adventum puppi testati sunt, sic aliæ gentes ad se advectas religiones liburnâ in nummis suis expressâ sæpe declaravere.

[80] *Arbitrantur.*] Postea non arbitrati sunt, templaque et statuas deis suis posuere. In nummo Postumi, quem publicavit eruditus Sirmondus in notis ad Apollinarem Sidonium VIII. 11. videre est templum, in cujus vestibulo stat Hercules, cum epigraphe HERC. DEVSONIENSI. Id est *Herculi Deusoniensi*, qui Deusone, trans Rhenum,

colebatur. Immo *templum Tanfanæ* memoratur suprà Annal. I. 51. Profana simul et sacra, et celeberrimum illis gentibus templum, quod Tanfanæ vocabant, solo æquantur. Ann. I. pag. 44. *Ed.* Vide infrà cap. 44. in Notis, templum Suionum.

[81] *Lucos ac nemora.*] Silvam Herculi sacram vidimus suprà Annal. II. 12. Cæsar transgressus Visurgim, indicio perfugæ cognoscit, delectum ab Arminio locum pugnæ: convenisse et alias nationes in silvam Herculi sacram. Ann. II. pag. 78. *Ed.* Lucum Baduhennæ, Annal. IV. 73. Mox compertum a transfugis, nongentos Romanorum apud lucum, quem Baduhennæ vocant, pugnâ in posterum extractâ, confectos. Ann. IV. pag. 253. *Ed.* Nemus sacrum, Hist. IV. 14. Civilis primores gentis, et promptissimos vulgi, specie epularum, sacrum in nemus vocatos, ubi nocte ac lætitiâ incaluisse videt, a laude gloriâque gentis orsus, injurias, et raptus, et cætera servitii mala enumerat. Hist. IV. pag. 230. *Ed.* Silvas, religione vacuas, voluptatique redditas gratulatur Claudianus, de laudibus Stiliconis I. 228.

Ut procul Hercyniæ per vasta silentia silvæ
Venari tutò liceat, lucosque vetustâ
Relligione truces, et robora numinis instar
Barbarici, nostræ feriant impune secures.

[82] *Secretum illud.*] De quo Seneca Ep. XLI. *Si tibi occcurrit vetustis arboribus, et solitam altitudinem egressis, frequens lucus, et conspectum cœli densitate ramorum aliorum alios protegentium submovens; illa proceritas silvæ, et secretum loci, et admiratio umbræ, in aperto tam densæ atque continuæ, fidem tibi numinis facit.* Breviter Plinius XII. 1. *Lucos atque in iis silentia ipsa adoramus.*

[83] *Observant.*] Id barbaris omnibus familiare; quibus, quò minor prudentia, eò major superstitio.

[84] *Virgam.*] Præsagas quoque virgas apud Scythas memorat Herodotus IV. 67. pag. 242. apud Alanos Ammianus Marcellinus XXXI. 2. Germanorum divinationem illustrat Rugianorum usus, de quo Saxo Grammaticus, Historiæ Danicæ Libr. XIV. pag. 288. Rugiani, Balthici maris accolæ, *tribus ligni particulis, parte alterâ albis, alterâ nigris, in gremium sortium loco conjectis, candidis prospera, furvis adversa signabant.* Sortem illam et surculos, quos *tenos* vocabant, memorat lex Frisionum, Tit. XIV. leg. 1. Alia adhuc et antiquissima hujus divinationis vestigia vide apud Ezechielem XXI. 21. et Osee. IV. 13.

[85] *Consuletur.*] Meliùs, *si publicè consultatur*, ut volebat Muretus.

[86] *Paterfamiliæ.*] Etiam matres familias consultavisse patet ex loco Cæsaris Bell. Gall. I. 50. quem attuli suprà cap. 8.

[87] *Avium.*] Inde in concilio Leptinensi, nunc *Lestines*, anno J. C. 743. celebrato, in indiculo superstitionum, quæ prohibentur, agitur *de auguriis vel avium, vel equorum, vel boum stercoribus, vel sternutatione.* Hartzeim, *Concilia Germaniæ*, Tom. 1. pag. 51.

[88] *Proprium gentis.*] Proprium quoque Persarum, qui, teste Herodoto III. num. 85 et 86. Darium, hinnitu equi regem declaratum salutarunt. Memorat quoque Libr. I. num. 189. in exercitu Cyri equos sacros et candidos. Fugatum Xerxem anteibant equi sacri et sacer currus, ἵπποι οἱ ἱροὶ,

καὶ τὸ ἅρμα τὸ ἱρὸν, Herodot. VII. num 256. Causam religionis docet Justinus, I. 10. *Nam et solem Persæ unum deum esse credunt, et equos eidem sacratos ferunt.* Rugianorum quoque sacerdos auspicia ex equo candido sumebat, ut videre est apud Saxonem Grammaticum, loc. cit.

[89] *Iisdem nemoribus.*] Sacris nemoribus ac lucis.

[90] *Committunt.*] Inde singularia certamina, *les duels,* ferociæ ac superstitionis monumenta, diu tamen tamquam Dei judicium habita. Quâ de re multa habet Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix,* XXVIII. 17.

[91] *Pertractentur.*] Insignem hunc locum et in arte politicâ summum tractat Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix,* VI. 11. Tale libertatis et auctoritatis temperamentum Germanicis in silvis fuisse repertum miratur; et Anglos inde hausisse politicam imperii sui formam docet. Illam a Tacito expressam laudatamque jam vidimus suprà Annal. IV. 33. Nam cunctas nationes et urbes populus, aut primores, aut singuli regunt: delecta ex his et consociata reipublicæ forma, laudari faciliùs quàm evenire; vel si evenit, haud diuturna esse potest. Ann. IV. pag. 220. *Ed.*

[92] *Inchoatur luna.*] De novâ lunâ vide Julium Cæsarem Bell. Gall. I. 50. laudatum suprà cap. 8.

[93] *Credunt.*] Adeò antiqua et apud omnes populos pervulgata lunaris potestatis fama, quæ ne in hac quidem literarum luce penitus ex hominum animis exolevit! Quàm insanæ vires lunæ tribuerentur, vide apud Plinium, II. 99.

[94] *Noctium computant.*] Hoc primævæ antiquitatis monumentum. Nec a diebus, sed a noctibus cœpta tempora, Genes. I. 5. Galli, ut ceteri barbari, id obliti, *se omnes a Dite patre prognatos prædicant, idque a Druidibus proditum dicunt. Ob eam causam spatia omnis temporis non numero dierum, sed noctium finiunt, et dies natales, et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur.* Jul. Cæsar, Bell. Gall. VI. 18. Antiquitatis memoria exstat in veteri sermone Gallico *anuict*, pro hac nocte, seu hodie, ut Sirmondo, Pithœo, aliisque probatum. Inde et vetus formula, *comparoir dedans les nuicts.*

[95] *Sic condicunt.*] Cùm tempus, quo quid faciendum constituunt; quo in jus veniendum condicunt; non tot dies, sed tot noctes, constituunt condicuntve. Sic in Lege Salicâ Tit. XLVIII. *inter decem noctes.* Tit. L. *in noctes* XL. et alibi passim *noctes* pro *dies* usurpantur.

[96] *Ut turbæ placuit.*] Meliùs, *ut turba placuit.* Id est, satis numerosa visa est. Vide Notas et Emendationes ad cap. 11. Meliùs, *ut turba placuit.* Sic volebat Gronovius, atque ita edidit Cl. Lalemand. Verùm cùm ceteri omnes libri habeant, *ut turbæ placuit*, atque id quoque Latinum sit, nihil mutavi. *Ed.*

[97] *Considunt armati.*] Medioque in campo. Horum adhuc conciliorum manent vestigia immensis lapidibus conspicua. Vide Cl. Mallet, *Introduction à l'Histoire de Danemarck*, pag. 102. et seqq. Huc quoque referendum videtur Britannicum *Stonehenge*, jam memoratum suprà Tom. II. pag. 176. not. 6. In iis verò conciliis videmus

originem nostrorum conciliorum, quæ sub Merovingiis nostris regibus dicta sunt *les champs de Mars;* sub Carlovingiis, *les champs de Mai;* deinde *les Cours plénieres de Noel et de Pâque;* ac demum *les Etats généraux.*

[98] *Facundia est.*] Magna est apud barbaros eloquentiæ vis. Inde de Canadensibus populis P. Creuxius, *Historia Canadensis,* pag. 69. *Quibus est dicendi vis a naturâ concessa, dominantur nimirum, præsuntque ceteris, pluribus, paucioribusve, ut cujusque major minorve est eloquentia.*

[99] *Frameas concutiunt.*] Hoc armorum sono Civilis orationem approbatam vidimus suprà Hist. IV. 15. Magno cum assensu auditus, barbaro ritu, et patriis exsecrationibus, universos adigit. Hist. IV. pag. 231. *Ed.*

[100] *Proditores.*] Sic Tassilo, dux Bajoariæ, *la Baviere,* proditionis reus, a Francis, Bajoariis, Langobardis, Saxonibus, et reliquis in concilio præsentibus, capite damnatus est. Sed Caroli Magni clementiâ, accisis crinibus et veste monasticâ indutus, in monasterium trusus est. Vide eruditum Eccardum, *De Rebus Franciæ Orientalis,* Tom. I. pag. 725.

[101] *Arboribus suspendunt.*] Ut ibi vitam finirent. Unde si deponerentur, gravis erat pœna. Vide Notas et Emendationes ad cap. 12. Quàm graviter punirentur, qui reos inde deposuissent, æstimari potest ex Lege Salicâ, Tit. LXIX. Leg. 1. *Si quis hominem vivum de furcâ tollere præsumpserit, et fugâ lapsus fuerit, ille qui eum tulerit, aut*

vitam pro ipso amittat, aut VIII M *den. qui faciunt solidos* CC, Gallicæ monetæ libras 2620, *culpabilis judicetur.* Ne mortuum quidem deponere licebat. Ibid. Leg. 4. *Si quis sine consensu judicis, de ramo, ubi incrocatur, deponere præsumpserit,* MCC. *denar. qui faciunt solidos* XXX, Gallicæ monetæ libras 393, *culpabilis judicetur.* Ita autem suspensos diu vixisse patet ex Riculfo Clerico, de quo Gregorius Turonensis V. 50. *Ab horâ tertiâ diei, revinctis post tergum manibus, suspensus ad arborem dependebat; ad horam verò nonam depositus, extensusque ad trocleas, cædebatur fustibus, virgis, ac loris duplicibus, et non ab uno, vel duobus, sed quot accedere circa miseros potuissent artus, tot cæsores erant. Cùm autem jam in discrimine esset, tunc aperuit veritatem, et arcana doli publicè patefecit.* Ed.

[102] *Ignavos, et imbelles.*] Vidimus suprà cap. 6. infrà quoque videbimus cap. 14 et 31. ignavos et imbelles vixisse, sed squalidos et probrosos, ut tales homines decet. Qui sunt ergo ignavi illi et imbelles, quorum flagitium capitale est? Existimaverim eos esse, qui, dato militiæ nomine, ad bellum non proficiscerentur. Vide Julium Cæsarem, Bell. Gall. VI. 22. Postea edixit Imperator Hlotharius in lege Longobardorum, Lib. III. Tit. XIII. Leg. I. *Quicumque liber homo a Comite suo fuerit admonitus, aut ministris ejus, ad patriam defendendam, et ire neglexerit, et exercitus supervenerit ad istius regni vastationem, vel ad contrarietatem fidelium nostrorum, capitali subjaceat sententiæ.* Illud crimen adhuc summum est apud Canadenses barbaros. Vide P. de Charlevoix, *Journal Historique d'un voyage dans l'Amérique,* Lettre XIV. pag. 217. Porro

cùm proditorùm, transfugarum, ignavorum et imbellium odiosissima essent scelera flagitiave, inde, si immeritò objicerentur, atrocia erant convitia. Huc spectat Lex Salica, Tit. XXXIII. *de Convitiis*, leg. 3. *Si quis alterum concacatum aut vulpeculam vocaverit*, CXX. *den. qui faciunt sol.* III. Gallicæ monetæ libras 39. *culpabilis judicetur.* leg. 4. *Si quis alterum leporem clamaverit*, CCXL. *den. qui faciunt solid.* VI. Gallicæ monetæ libros 78, *culpabilis judicetur.*

[103] *Corpore infames.*] Flagitium illud apud Germanos adeò fuit pudendum, ut vel ejus nomen viro objecisse gravissimè plecteretur. In lege Salicâ, Tit. XXXIII. *de Convitiis.* leg. 1. *Si quis alterum cinnitum vocaret*, MALB. QVINTUO, DC. *den. qui faciunt sol.* XV. Gallicæ monetæ libras 196, *culpabilis judicetur.*

[104] *Flagitia abscondi.*] Egregiè dictum. Flagitia enim vel pœnâ discuntur. Publicâ autem famâ crescit horror scelerum. Turpia sunt flagitia, iniqua scelera. Inde Livius XXXIX. 16. *Minus tamen esset, si flagitiis tantùm effeminati forent (ipsorum magnâ ex parte dedecus erat) a facinoribus manus, mentem fraudibus abstinuissent.* In lege Burgundionum Tit. XXXIV. leg. 1. *Si qua mulier maritum suum, cui legitimè juncta est, dimiserit, necetur in luto.*

[105] *Levioribus delictis.*] Ne ita levia tamen delicta credideris. Iis enim annumerantur homicidia, adulteria, furta, aliaque id genus plurima, ut constat ex Germanorum legibus ipsoque Tacito infrà cap. 21. Verùm ut cognoscantur quænam essent illæ delictorum pœnæ, proponenda sunt

exempla, quæ vide in Notis et Emendationibus ad cap. 12. In pœnis attendebant Germani ad damna, ad acerbitatem injuriarum, ad dignitatem personarum. Inde in Lege Salicâ, Tit. III. *de Furtis animalium*, Leg. 1. *Si quis vitulum lactentem furaverit*, MALB. PEDERO, *aut* FREODO, CXX *den. qui faciunt solid.* III. Gallicæ monetæ libras 39, *culpabilis judicetur, excepto capitale et delaturâ:* Gallicè *le capital et les frais de justice.* Vide pag. 37. not. 213. *Ed.*

[106] *Pecorumque numero.*] Eæ tunc solæ opes, ut dictum suprà cap. 5. Postea accessit argenti aurique copia. Inde in lege Salicâ pœnæ omnes pecuniariæ sunt. Mansit tamen pecorum usus, ut patet ex lege Saxonum, Tit. XVIII. *Solidus est duplex: unus habet duos tremisses, id est, bos* XII *mensium, vel ovis cum agno: alter solidus tres tremisses, id est, bos* XVI *mensium. Majori solido aliæ compositiones, minori homicidia componuntur.* Ibidem, apud Westfalaios et Angrarios et Ostfalaois *solidus est, secalis sceffila* XXX. *ordei* XL. *avenæ* LX.—*quadrimis* (melius *quadrimus) bos, duo solidi: duo boves, quibus arari potest, quinque solidi: bos bonus tres solidi: vacca cum vitulo, solidi duo et semis.* Plura adhuc, et ad Germanorum mores intelligendos præstantissima docebunt leges Ripuariorum, Vide not. 105. Solidus autem Saxonicus duorum tremissium valebat Gallicæ monetæ libras ferme 9. Solidus trium tremissium valebat easdem libras 13.

[107] *Pars multæ.*] Multa illa passim in lege Salicâ appellatur *fredum*, id est *pax*, quòd solveretur regi vel civitati, quasi tutoribus firmatoribusque pacis ac securitatis publicæ. Hac

de re egregiè disseruit Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix*, XXX. 20. At idem Cl. Scriptor, loc. cit. cap. 19. opinatur Germanos adhuc fuisse in statu naturæ tempore Taciti. Cui vix assentiar. Ubi enim reges, ubi civitates, ubi freda, seu multæ, quæ regi, vel civitati, ubi Widrigilda, id est, certæ compositiones, quæ ipsi qui vindicatur, vel propinquis ejus exsolvantur, ibi desiit status naturæ, ibi dominantur leges, ibi vigent legum imperia.

[108] *Et principes.*] Paucis explicanda civilis Germanorum οἰκονομία. Erant divisi in *populos.* Alii regnabuntur, ibi *reges:* aliis placuit civitas, quæ prima est reipublicæ forma, ibi *principes. Reges* regno, *principes* civitati præerant. Tum in regnis, tum in civitatibus rem militarem regebant *duces. Populi* autem dividebantur in *pagos.* Sic Semnones centum pagis habitabantur ut dicetur infrà cap. 39. Helvionum gens quingentis pagis incolebat, Plin. IV. 13. Singulis *pagis* unus erat princeps, aut potiùs comes, qui jura reddebat. *Pagi*, ut notatum est suprà cap. 6. pag. 13. subdividebantur in *Vicos*, seu Hundredas, quæ centenæ centuriæve dicebantur, quod centum villas continerent. In unoquoque vico unus erat ex plebe comes, aut potiùs centenus, qui et centenarius appellatus est. Coram centeno centenariove minores causæ dirimebantur. Coram comite causæ omnes tam majores, quàm minores, cognoscebantur ac judicabantur. Inde in lege Alamannorum, Tit. XXXVI. leg. 1. *Conventus secundùm antiquam consuetudinem fiat in omni centenâ coram comite, aut suo Misso, et coram centenario ipsum placitum fiat.* Et in capitularibus Caroli Magni et Ludovici Imperatoris, III. 79.

Ut pullus homo in placito centenarii neque ad mortem, neque ad libertatem suam amittendam, vel ad res reddendas, vel mancipia judicetur; sed ista in præsentiâ comitis, vel Missorum nostrorum, judicentur. Penes illos comites et centenarios consilium erat et auctoritas, ut patet. Centeni autem a Tacito dicti sunt *Comites* ex usu Romanorum, apud quos honorum nomina erant Cæsar, Legatus Cæsaris, et comites legati. Vide Digest. Lib. I. Tit. 22. *de Officio Adsessorum.* leg. 4. Tempora autem conventuum placitorumque Gallicè, *les plaids*, ita determinat lex Alamannorum, Tit. XXXVI. leg. 2. *Ipsum placitum fiat de sabbato in sabbatum, aut quali die comes, aut centenarius voluerit, a septem in septem noctes, quando pax parva est in provinciâ: quando autem melior est, post* XIIII. *noctes fiat conventus in omni centenâ, sicut superiùs diximus.* Sub dio, loco paulo editiore, ulmo, quercu, aliâve densâ arbore obumbrante, conventus celebrabantur.

109 *Armati agunt.*] Ipsique judices armati. Inde in Lege Salicâ, Tit. XLVII. leg. 1. *In ipso Mallo,* id est, placito, seu conventu judiciali, *scutum habere debent.* Morem illum retinuere populi omnes Germanicæ originis. Apud eos decoris et urbanitatis est in publicum non prodire, nisi gladio accinctos. Contrà verò Romani tantùm in bello armati.

110 *Juvenem ornant.*] Hæc Equestris nobilitatis, *la Chevalerie*, avorum nostrorum memoriâ celebratissimæ initia. Filii regum a regibus exteris arma accepisse videntur. Inde cum Audoin, Gepidorum victor, a Langobardis incitaretur, ut cum filio suo Alboin, victoriæ participe, pranderet,

id negavit: *scitis enim, inquit, non esse apud nos consuetudinem, ut regis filius cum patre prandeat, nisi priùs a rege gentis exteræ arma suscipiat.* Warnefridus, *de Gestis Langobardorum*, I. 23.

[111] *Toga.*] Ut toga, de quâ dictum Annal. XII. 41. Ti. Claudio quintùm, Ser. Cornelio Orphito consulibus, virilis toga Neroni maturata, quò capessendæ reipublicæ habilis videretur. Ann. XII. pag. 67. *Ed.* Romanæ juventæ primus honos, sic scutum frameaque prima Germanicæ juventutis decora. Quæ assecuti videntur duodecimo aut quintodecimo ætatis anno. Interim nullis educationis deliciis fracti, ut videbimus infrà cap. 20. ad bellicam virtutem adolescebant, seque civitatibus approbabant. Inde Seneca Ep. XXXVI. *Si in Germaniâ natus esset, protinus puer tenerum hastile libraret.* Idem Seneca, de Irâ, I. 11. *Germanis quid est animosius? quid ad incursum acrius? quid armorum cupidius? quibus innascuntur innutriunturque: quorum unica illis cura est, in alia negligentibus. Quid induratius ad omnem patientiam? ut quibus magnâ ex parte non tegumenta corporum provisa sunt; non suffugia adversùs perpetuum cœli rigorem.* Plura vide infrà cap. 24.

[112] *Domûs pars.*] A servis non discreti. Vide infrà cap. 19.

[113] *Principis dignationem.*] Principis dignitatem. Sic apud Livium, II. 16. *Appius inter Patres lectus, haud ita multò pòst in principum dignationem pervenit.* Id est, inter principes cives Romanos habitus est, ut rectè explicat Pichena.

[114] *Ceteri robustioribus.*] Vide Notas et Emendationes ad cap. 13. Mss. et libri editi, *ceteris robustioribus.* Quod quidem plurimi defendunt, quasi adolescentuli, dignationem principis nobilitate et magnis patrum meritis assecuti, ceteris robustioribus aggregarentur. Contrà verò Lipsius, Freinshemius, Couringius et Ernestus, vitio librariorum locum luxatum putant, et corrigunt, *ceteri.* Id certè postulat, ipsa rerum series. Mox pro *aggregantur,* in vetere libro apud Lipsium, *aggregant. Ed.*

[115] *Inter comites.*] Comites illos, *Compagnons,* rectè vertit Cl. de Montesquieu; et ad hujus ævi mores appositè. Germanis *Gesell, compagnon d'armes.* Tanta verò apud Germanos illorum comitum fuit existimatio, ut si occiderentur læderenturve, triplo major, quàm pro ceteris ingenuis hominibus solvenda esset compositio, ut videbimus infra in Notis et Emendationibus ad cap. 21. ubi de homicidiorum pretio dicemus.

[116] *Hæc dignitas, hæ vires.*] Hunc locum caputque sequens ferme integrum mirâ brevitate et elegantiâ vertit Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix,* XXX. 3. Illustri exemplo Gallicam linguam latinæ Cornelianæque brevitati non esse imparem.

[117] *Profligant.*] Pæne conficiunt. De verbo *profligare* dictum suprà Hist. II. 4. Diu apud nos viguit hæc comitum dignitas, hæc fama. Resurgat in ephebeo militari, *l'Ecole militaire!*

[118] *Superstitem principi suo.*] Indè cùm Chonodomarus, Alamannorum rex, a Romanis fuisset

captus, *comites ejus ducenti numero, et tres amici junctissimi, flagitium arbitrati post regem vivere, vel pro rege non mori, si ita tulerit casus, tradidere se vinciendos.* Ammian. Marcellin. XVI. 13.

[119] *Exigunt enim.*] Inde originem juris clientelaris, *l'origine du Vasselage,* non immeritò repetit Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix,* XXX. 3. Tunc quidem bellator princeps, bellatrici nobilitati equum, frameam, cibos dabat. Deinde, ortâ cupiditate, data pecunia, demum prædia, quæ primùm beneficia tantùm fuere, postea hereditaria: tunc dicta sunt *les Fiefs.* Unde leges, quæ maximè nunc vigent, *les Loix féodales.*

[120] *Frameam.*] De quâ suprà cap. 6.

[121] *Exspectare annum.*] Ut colligantur fruges.

[122] *Vocare hostes.*] Id est provocare. Sic Virgilius, Georg. IV. 76.

Magnisque vocant clamoribus hostem.

Nempe provocant, ut explicat Servius.

[123] *Non multum venatibus.*] Lipsius, Ernestus, Menage, aliique multi eruditi viri, deletam volunt particulam *non.* Certè rectè omitteretur. Idem tamen sensus, seu retinetur, seu omittitur. Plus enim temporis per otium transigunt, quàm venatibus. Paucis mensibus venantur: reliquum anni somno ciboque datum. Hæc adhuc Canadensium populorum vita. Oratoriè magis, quàm verè, Jul. Cæsar, Bell. Gall. VI. 21. Germanorum *vita omnis in venationibus et in studiis rei militaris consistit.*

[124] *Ipsi hebent.*] Egregiè dictum. Nec in Canadensium silvis aliter vivitur. Id graphicè expressit P. Creuxius, *Historia Canadensis*, pag. 65. *Si iter venationemque exceperis, humi sedent, aut in latus alterum incumbunt: stare ipsis pro carnificinâ: crura illico intumescere causantur.* Causam hujus inertiæ jam suprà attulerat idem scriptor, pag. 57. *Extra venationem bellaque, quidquid laborum ærumnarumque vitam quotidianam exercitam habet, totum fere id in miseras feminas viri rejiciunt, tamquam contra decorum sit quidquam a se hujuscemodi ministeriorum attingi.*

[125] *Mira diversitate.*] Immo naturæ omnino consonâ. Apud barbaros extrema sunt omnia. pax, bellum; motus, inertia; amor, odium. Nihil moderati. Causa est, quòd impetu magis, quàm ratione, regantur.

[126] *Ultro ac viritim.*] Hæc tributorum primordia. At tunc collationes fiebant sponte ultroque ac sine ullâ necessitate. Fiscorum initia vidimus suprà cap. 12. cùm *pars multæ regi, vel civitati*, exsolveretur. Vectigalium usus, docuere Romani, qui ea a Germanis exigebant. Vide suprà Hist. IV. 65. Vectigal, et onera commerciorum resolvimus. Hist. IV. pag. 271. *Ed.*

[127] *Vel armentorum.*] Sic postea, cùm vigerent tributa, jussi sunt Saxones regibus nostris Clothario I. et Pipino annuum tributum quingentos boves vaccasve solvere. Vide Eruditum Eccardum, *de Rebus Franciæ Orientalis*, Tom. I. pag. 84 et 480.

128 *Vel frugum.*] Atque etiam multò pòst tributa melle, frugibus, et alio quolibet terræ proventu soluta sunt. Vide eruditum Eccardum, ibid, pag. 392.

129 *Necessitatibus.*] Ad sumptus belli, aliasque necessitates, atque in primis ad publicorum conviviorum impensas. Inde præter *Steora*, seu tributa annua, *Osterstuopha*, seu Paschalia pocula, cùm publicus conventus, *le champ de Mars*, postea *le champ de Mai*, esset proximus, regibus nostris persolvebantur. *Eccardus*, ibid. Diu viguit ille usus. Apud majores nostros, cùm eorum filii ad equestrem nobilitatem evehebantur, *étoient faits Chevaliers*, subditi populi munera offerebant. Novis nostris regibus munera adhuc offerimus, eaque dicimus, *le joyeux avénement*; quæ pro sua humanitate et liberalitate remisit beneficentissimus rex LUDOVICUS XVI.

130 *Phaleræ, torquesque.*] Hæc militaria dona, virtutisque bellicæ insignia. Erant et phaleræ, quibus ornabantur equi. Vide Sidonium Apollinarem Epist. IV. 20.

131 *Docuimus.*] Pessimo quidem instituto, et quod in Romani imperii ruinam cessit. Germani enim, teste Herodiano Libr. VI. pag. 139. pecuniæ sunt avidi, et semper auro pacem Romanis cauponabantur. Τέτῳ γὰρ (χρημάτων) μάλιϛα Γερμανοὶ πέιθονται, φιλάργυροί τε ὄντες καὶ τὴν ἐιρήνην ἀὲι πρὸς Ῥωμαίȣς χρυσίȣ καπηλεύοντες.

132 *Urbes habitari.*] Diuque mansit hic usus. Nam ne unius quidem urbis memoria apud

Ammianum Marcellinum, qui bella Romanorum in Germaniâ descripsit. Itaque non urbium, sed vicorum sunt nomina, quæ habet Ptolemæus II. 11. Germanis ne fuere quidem oppida, licet aliter scripserit Julius Cæsar. Vide Cluverium, *Germania Antiq.* I. 13. pag. 104.

[133] *Spatio circumdat.*] Illud spatium, domui circumjectum, et sepibus cinctum, fuit celebratissima illa terra Salica, quæ erat virilis, non muliebris, sexûs hereditas. Sed hac de re plura in Notis et Emendationibus ad cap. 20. ubi de successionis legibus apud Germanos agetur. Vide et Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix*, XVIII, 22.

[134] *Adversùs casus ignis.*] Et pace quidem, magisque adhuc bello, metuendos. *Ferventes* enim *fusili ex argillâ glandes fundis, et fervefacta jacula in casas,* quæ stramentis erant tectæ, jacere noverant, ut accipimus ex Julio Cæsare, *Bell. Gall.* V. 42. Canadenses populi, Germanis incautiores, casas parum separant; ideoque incendiis sæpe obnoxii.

[135] *Materiâ.*] Lignis informibus utebantur.

[136] *Illinunt terrâ.*] Terram illam sanè e suis montibus effodiebant. Fortè etiam e Britanniâ advectam usurpabant. Anno 1647, in insulâ *Walcheren,* in Zelandiâ, reperta sunt plurima monumenta deæ Nehalenniæ posita. Inter votivas Inscriptiones una exstat: OB MERCES RITE CONSERVATAS M. SECVND. SILVANVS NEGOTTOR (id est *negotiator*) CRETARIVS BRITANNICIANVS V. S. L. M. Id est *votum solvit lubens meritò.*

[137] *Subterraneos specus.*] Sic quoque de Sarmatis Mela II. 1. *Ob sæva hiemis admodum assiduæ, demersis in humum sedibus, specus aut suffossa habitant.* Kircherus, ætate suâ, cùm Germania per quadraginta ferè annos bellis conflagravit, vidit Germanos quamplurimos, qui se cum pecoribus, armentis, ceterisque facultatibus in altissimorum montium antra reciperent. De his aliisque subterraneis specubus multa et curiosa habet Kircherus, *Mundus Subterraneus,* VIII. 3. pag. 100.

[138] *Sagum.*] Pallium quoddam quadrum fuit sagum, dictum quoque *rheno.* Jul. Cæsar, Bell. Gall. VI. 21. *Pellibus, aut parvis rhenonum tegumentis utuntur; magnâ corporis parte nudâ.* Et Isidorus XIX. 23. *Rhenones, sunt velamina humerorum et pectoris usque ad umbilicum, atque intortis villis adeò hispida, ut imbres respuant.* Mela III. 3. *Viri sagis velantur, aut libris arborum, quamvis sævâ hieme.* Hæc forte pauperum tegumenta. Si de Germanorum vestibus plura volueris, adi eruditum Pelloutier, *Histoire des Celtes,* II. 6.

[139] *Spinâ consertum.*] Sic Virgilius Æneid III. 593.

Consertum tegmen spinis.

[140] *Cetera intecti.*] Viri mulieresque ita intecti. Vide Julium Cæsarem, Bell. Gall. VI. 21.

[141] *Juxta focum atque ignem.*] Et sanè inter fumi vortices. Sic vivunt Canadenses populi. Ingentes ignes in stramineis eorum casis ardent. Supernè quidem imminet magnum foramen, quod

noctu adversùs imbrium nivisque casus claudunt. Tanta verò fumi nubes, ut, ni longa esset adsuetudo, et in terrâ ubi levior est aer, recubarent, penitus suffocarentur.

[142] *Parthi.*] Fluitantem hanc Sarmatarum ac Parthorum vestem nummi plurimi exprimunt. Sarmatarum laxitatem imitati sunt Cisrhenani Vangiones ac Batavi. Lucanus, I. 430.

Et qui te laxis imitantur, Sarmata, braccis
Vangiones, Batavique truces.

[143] *Stricta.*] Quam exprimit Apollinaris Sidonius, Carm. V. vers. 244.

Strictiùs assutæ vestes procera coercent
Membra virûm: patet his altato tegmine poples.

Idem Sidonius Epist. IV. 20. comites Sigismeris describit: *Quorum pedes, perone setoso, talos adusque vinciebantur. Genua, crura, suræque sine tegmine. Præter hoc vestis alta, stricta, versicolor, vix appropinquans exertis poplitibus. Manicæ sola brachiorum principia velantes. Viridantia saga limbis marginata puniceis, penduli ex humero gladii, balteis super currentibus, strinxerant clausa bullatis latera rhenonibus.*

[144] *Negligenter.*] Rheni ac Danubii ripæ proximi negligenter, ac sine delectu, ferarum pelles gestabant, quòd commerciorum facilitate aliæ vestes, alii cultus placerent. Ulteriores verò, Oceani ac Baltici maris accolæ, quibus nullus per commercia cultus, exquisitiùs pellibus utebantur.

[145] *Eligunt feras.*] Quibus molliora, nitidioraque velamina.

[146] *Spargunt maculis.*] Varietate colorum lætantur omnes barbari. Inde Germani pelles suas maculis spargebant, et e diversarum belluarum pellibus diversas lacinias adsuebant, ut major esset varietas. Nos quoque, licèt elegantiùs, nivea murium Ponticorum vellera, *les Hermines*, nigris agnorum maculis spargimus.

[147] *Oceanus exterior, atque ignotum mare.*] Oceanus Septemtrionalis ac mare pigrum, *la mer glaciale*, de quo dicetur infrà cap. 45. Sic adhuc Septemtrionales populi, *les Groenlandois, les Eskimaux*, barbaræ veterum Germanorum reliquiæ, trichecorum, spinacum, *les lamentins, les chiens de mer*, pellibus vestiuntur.

[148] *Lineis amictibus.*] Idem testatur Plinius XIX. 1. *vela texunt—et Transrhenani hostes: nec pulchriorem aliam vestem eorum feminæ novere.*

[149] *Purpurâ.*] Haud sanè exquisitâ illâ purpurâ, quâ fulgebant proceres Romani; sed aliâ vulgari, de quâ Plinius XVI. 18. *Item vaccinia—Galliæ etiam purpuræ tingendæ causâ ad servitiorum vestes.*

[150] *Ac lacertos.*] Lacerti, pars brachiorum humeris proxima.

[151] *Matrimonia.*] Et inde severæ illæ leges, quæ exstant in lege Salicâ, quarum præcipuas vide in Notis et Emendationibus ad cap. 18. Germanorum pudicitiam, severitatemque matrimoniorum testantur veteres omnes leges. Unum tantum aut alterum exemplum e Lege Salicâ seligam. Leg. Salic. Tit. XIV. *de Ingenuis*

hominibus, qui mulieres ingenuas rapiunt. Leg. 8. *Si quis puellam sponsatam tulerit, et sibi in conjugium sociaverit,* MALB. ANASTHEO, MMD. *den. qui faciunt sol.* LXII *cum dimidio,* Gallicæ monetæ libras 818, *culpabilis judicetur.* Leg. 9. *Sponso autem ejus* DC. *den. qui faciunt sol.* XV. Gallicæ monetæ libras 196, *culpabilis judicetur.* Leg. 10. *Si quis puellam sponsatam, druthe ducente ad maritum* (id est, sponsâ maritum adeunte) *et eam in viâ aliquis adsalierit, et cum ipsâ violenter mœchatus fuerit,* MALB. CHANGICALDO, VIIIM. *den. qui faciunt solid* CC. Gallicæ monetæ libras 2620, *culpabilis judicetur.* Leg. 12. *Si quis sororem, aut fratris filiam, aut certè alterius gradûs consobrinam, aut fratris uxorem, aut avunculi, sceleratis nuptiis sibi junxerit, huic pœnæ subjaceat, ut a tali consortio separetur; atque etiam si filios habuerint, non habeantur legitimi heredes, sed infamiâ sint notati.* Leg. 13. *Si quis ingenuam feminam aut puellam, contubernio facto, seu in itinere, aut quolibet loco adsalierit, et vim illi inferre præsumpserit, tam unus quàm plurimi, qui in ipsâ violentiâ fuerint admixti,* CC *solid.* Gallicæ monetæ libras 2620, *unusquisque ipsorum culpabilis judicetur. Et si adhuc de illo contubernio remanserint, qui scelus istud non admisisse noscuntur, et tamen ibidem fuerint, eorum quilibet pro ipsis* XLV *sol.* Gallicæ monetæ libras 589, *culpabilis judicetur.* Vide et Tit. XXIII. *de manu mulierum non stringendâ.*

[152] *Magis laudaveris.*] Quantò pars illa morum apud Germanos fuit laudabilior, tantò apud Romanos, teste Juvenali, Satyr. VI. pejor, et in dies corruptior. Unde Salvianus, *de Gubernatione Dei,* Libr. VII. *Esse inter Gothos non licet*

scortatorem Gothum: soli inter eos, præjudicio nationis ac nominis, permittuntur impuri esse Romani—Impudicitiam nos diligimus, Gothi execrantur: puritatem nos fugimus, illi amant: fornicatio apud illos crimen atque discrimen est, apud nos decus—Omne impuritatis scelus, omnis impudicitiæ turpitudo a Romanis admittitur, et a barbaris vindicatur. Ibidem vandalorum pudicitiam laudat.

[153] *Prope soli barbarorum.*] Inter Canadenses populos eadem temperantia apud Hurones reperta. P. de Charlevoix, *Journal Historique d'un voyage dans l'Amérique, Lettre* XIX. pag. 283.

[154] *Ob nobilitatem.*] Sic Ariovisto duæ fuere uxores Jul. Cæsar, Bell. Gall. I. 53. Aliis plures. Tantóque diutiùs duravit hæc licentia, quòd in eâ erat et opulentiæ argumentum, et nobilitatis insigne. Vide Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix*, XVIII. 25.

[155] *Non uxor marito.*] Cùm de hac dote nuptiisque, in quibus haud minor Martis pompa, quàm Veneris fuit, plura sint dicenda, vide Notas et Emendationes ad cap. 18. A Mss. Bamberg. et Arudel. abest, *marito*. Manet adhuc apud nos prisci usûs memoria in uxorum dote, *le douaire;* illumque illustrant veteres Formulæ, quæ scriptæ sunt, cùm opes humanitasque crevissent. Sic autem Formula XIV. de Donatione in sponsà factâ. *Lex et consuetudo exposcit, ut quicquid inter sponsum et sponsam de futuris nuptiis fuerit diffinitum vel largitum, aut ex consensu parentum, aut ipsi si sui juris sunt, scripturarum solennitate firmetur. Idcirco ego in Dei nomine ille N. dum*

multorum habetur percognitum, quòd ego te illa N. unà cum consensu parentum, vel amicorum nostrorum, tuá spontaneá voluntate sponsavi, mihi placuit ut aliquid de rebus meis per hunc titulum libelli dotis ante dies nuptiarum tibi confirmare deberem. Quod ita et feci. Ergo dono tibi donatumque esse volo locellum, rem proprietatis meæ, nuncupantem illum N. situm in pago illo N. cum terris, ædificiis, accolabus, mancipiis, libertis, vineis, silvis, pratis, pascuis, aquis, aquarumve decursibus, mobilibus et immobilibus, cum omni suprà posito suisque adjacentiis tam de alode, quàm et de comparato, seu de quolibet adtracto, totum et ad integrum, sicut a me præsenti tempore videtur esse possessum; et in fabricaturas aurum tantum, argentum tantum, vestimenta. Hæc omnia superiùs jam dicta per hunc titulum libelli dotis diebus nuptiarum tibi sum impleturus, vel traditurus, ita ut, dum advixeris, secundum legis ordinem teneas atque possideas, nostrisque qui ex nobis procreati fuerint filiis vel filiabus derelinquas. Si quis verò, si ego ipse, aut ulla quælibet persona fuerit, qui contra hanc donationem aliquid agere vel calumniam generare præsumpserit, illud quod repetit non vindicet, et insuper contrà cui litem intulerit solidos centum componat. Et hæc donatio meis vel bonorum hominum manibus roborata cum stipulatione subnixa firma permaneat. Immo et apud Germanos emebantur uxores, ut patet ex Lege Saxonum, Tit. VI. *de Conjugiis,* Leg. 1. *Uxorem ducturus* CCC *solidos,* Gallicæ monetæ lib. 3930, *det parentibus ejus: si autem sine voluntate parentum, puellá tamen consentiente, ducta fuerit, bis trecentos solidos,* Gallicæ monetæ libras 7860 *parentibus ejus componat. Si verò nec parentes, nec puella consenserunt, id est,*

si per vim rapta est, parentibus ejus trecentos solidos, puellæ CCXL, Gallicæ monetæ libras 3144. *componat, eamque parentibus restituat.* Plura vide, si volueris, in Lege Burgundionum, Tit. LXVI. et Tit. LXIX. *de Wittemon*, id est, *de Dote.* Vide quoque Legem Salicam, Tit. XLVII. et Legem Ripuariorum, Tit. XXXVII. Quâ autem pompâ uxorem peterent, intelligi potest ex epistolâ Sidonii Apollinaris, IV. 20. *Sidonius Donitio suo salutem. Tu cui frequenter arma, et armatum, et armatos inspicere jucundum est, quam voluptatem putamus mente conciperes, si Sigismerem, regium juvenem, ritu atque cultu gentilicio ornatum, utpote sponsum, seu petitorem, prætorium soceri expetere vidisses! Illum equus quidem phaleris comptus, immo equi radiantibus gemmis onusti antecedebant, vel etiam subsequebantur: cùm tamen hoc magis ibi decorum conspiciebatur, quòd præcursoribus suis, sive pedisequis, pedes et ipse medius incessit, flammeus cocco, rutilus auro, lacteus serico. Tum cultu tanto, coma rubore cuti concolor. Regulorum quoque sociorumque comitantum forma et in pace terribilis: quorum pedes primi, perone setoso, talos adusque vinciebantur. Genua, crura, suræque sine tegmine. Præter hoc vestis alta, stricta, versicolor, vix appropinquans exertis poplitibus. Manicæ sola brachiorum principia velantes. Viridantia saga limbis marginata puniceis, penduli ex humero gladii balteis super currentibus strinxerant clausa bullatis latera rhenonibus. Eo quo comebantur ornatu muniebantur, lanceis uncatis, securibusque missibilibus dextræ refertæ, clypeis levam partem adumbrantibus, quorum lux in orbibus nivea, fulva in umbonibus, ita sensum prodebat, ut studium. Cuncta prorsus hujusmodi,*

ut in actione thalamorum, non appareret minor Martis pompa, quàm Veneris. Ed.

[156] *Munera.*] Alia sunt Canadensium munera, et viliora; sed quibus uxores quoque laborum admoneantur. P. de Charlevoix, ibid. pag. 286.

[157] *Conjugales deos.*] Hæc arcana sacra in Neronis nuptiis vidimus suprà Annal. XV. 37. Inditum flammeum, visi auspices, dos, et genialis torus, et faces nuptiales. Ann. XV. pag. 223. *Ed.*

[158] *Liberis inviolata.*] Bene quidem; et sic in lege Saxonum, Tit. VII. *de Dote. Ostfalai et Angrarii volunt, si femina filios genuerit, habeat dotem, quam in nuptiis accepit, quamdiu vivit, filiisque dimittat.*

[159] *Septá pudicitiá.*] Sic ferme Livius III. 44. *Postquam omnia pudore septa animadverterat.*

[160] *Spectaculorum inlecebris.*] Seneca, Epist. VII. *Nihil verò est tam damnosum bonis moribus, quàm in aliquo spectaculo desidere. Tunc enim per voluptatem faciliùs vitia surrepunt. Quid me existimas dicere? avarior redeo, ambitiosior, luxuriosior.*

[161] *Literarum secreta.*] Literas quidem noverant, ut patet ex Marobodui et Adgandestrii epistolis, Annal. II. 63 et 68. At amatoria et furtiva literarum secreta viri pariter ac feminæ ignorabant. Præterea rarissimus fuit literarum usus apud rudem bellicosamque gentem. Ea rusticitas diu obtinuit. Inde, ut annalibus nostris compertum, non modo plebs, sed et nobiles viri,

et militari gloriâ præstantissimi, ut illustrissimus *du Guesclin*, aliique plurimi, nec scribere, ne legere quidem noverant.

[162] *Maritis permissa.*] Atque ita quidem lex Wisigothorum, Libr. III. Tit. IV. *de Adulteriis.* leg. 3. *Si cujuslibet uxor adulterium fecerit, et deprehensa non fuerit, ante judicem competentibus et indiciis maritus accuset. Quod si mulieris adulterium manifestè patuerit, adulter et adultera secundùm superioris legis ordinem ipsi tradantur: ut quod de eis facere voluerit, in ejus proprio consistat arbitrio.* leg. 4. *Si adulterum cum adulterá maritus vel sponsus occiderit, pro homicidá non teneatur.* Lex autem Burgundionum, Tit. LXVIII. leg. 1. *Si adulterantes inventi fuerint, et vir ille occidatur et femina.* leg. 2. *Nam hoc observandum est, ut aut utrumque occidat: aut si unum occiderit, pretium ipsius solvat, sub eá traditione pretii, quæ est prioribus legibus constituta.*

[163] *Accisis crinibus.*] Apud Germanos multum decus in crinibus. Ideo accisi crines ob scelus, pœna; sine crimine, injuria fuit. Vide Legem Salicam, Tit. XXVIII. *de Homicidiis parvulorum,* leg. 2 et 3. et legem Burgundionum, in additamento primo, Tit. V. *De his, qui mulieribus corruptis crines in curte suâ capulaverint.* Id est, *amputaverint.*

[164] *Verbere agit.*] Apud Saxones ipsæ feminæ erant violatæ pudicitiæ vindices, teste S. Bonifacio, Archiepiscopo Moguntino, in Epistolâ ad Ethelbaldum, Anglorum regem. *In antiquâ Saxoniâ,* nunc *la Westphalie, si virgo paternam*

domum cum adulterio commaculaverit, vel si mulier maritata, fracto fœdere matrimonii, adulterium perpetraverit, aliquando cogunt eam propriâ manu per laqueum suspensam vitam finire, et super bustum illius incensæ et concrematæ corruptorem ejus suspendunt: aliquando congregato exercitu femineo, flagellatam eam mulieres per pagos circumquaque ducunt; virgis cædentes et vestimenta ei abscindentes juxta cingulum et cultellis suis totum corpus ejus secantes et pungentes, minutis vulneribus cruentatam et laceratam de villa in villam mittunt, et occurrunt semper novæ flagillatrices, zelo pudicitiæ adductæ, usque dum eam aut mortuam, aut vix vivam derelinquant; ut ceteræ timorem adulterandi et luxuriandi habeant. Vide Michaelem Alfordum, *Annales Ecclesiæ Anglo-Saxonicæ*, Tom. II. pag. 569. et Eccardum, *de Rebus Franciæ Orientalis*, Tom. I. pag. 472.

165 *Publicatæ enim.*] Veriùs, *publicatæ etiam;* ut id ad innuptas pertineat.

166 *Sæculum vocatur.*] Primum vitiis pudor est et infamia; mox gliscunt audaciâ: demum mores fiunt; tum, profligatâ pudicitiâ, vivere, sæculum vocatur.

167 *Eæ civitates.*] Tales videntur fuisse Cimbrorum civitates, ut conjicere licet ex Valerio Maximo VI. 1. num. 3. Extern. *Teutonum conjuges Marium victorem orarunt, ut ab eo virginibus Vestalibus dono mitterentur, affirmantes æquè se, atque illas virilis concubitûs expertes futuras, eâque re non impetratâ, laqueis sibi, nocte proximâ, spiritum eripuerunt.* Vide jam dicta suprà cap. 8. not. 6.

[168] *Virgines nubunt.*] Contrà verò apud Romanos in immensam licentiam trahebantur leges. Quod de Thelesinâ adulterâ queritur Martialis VI. 7.

Julia lex populis ex quo, Faustine, renata est,
  Atque intrare domos jussa pudicitia est:
Aut minus, aut certè non plus tricesima lux est,
  Et nubit decimo jam Thelesina viro.
Quæ nubit toties, non nubit; adultera lege est.
  Offendor mœchâ simpliciore minus.

De eodem argumento multa passim occurrunt, maximè apud Martialem et Juvenalem.

[169] *Tamquam matrimonium.*] Sic, vel exstincto marito, superstes manebat matrimonii fides, pro quâ apud nonnullas gentes erat moriendum. Unde S. Bonifacius, in Epist. cit. *Winedi, quod fœdissimum et deterrimum genus hominum, tam magno zelo matrimonium mutuo amore observant, ut mulier viro proprio mortuo vivere recuset: et laudabilis mulier inter illos esse judicatur, quæ propriâ manu sibi mortem attulit, ut in unâ strue pariter ardeat cum viro suo.* De Herulis idem habet Procopius, Bell. Gothic. Libr. II. Canadenses populi aliter suam in matrimonium observantiam testantur. Primo enim nuptiarum anno castè vivunt, et si qua mulier hoc temporis spatio gravida videtur, ab omnibus irridetur. Vide P.de Charlevoix, loc. cit. *Lettre* XIX. pag. 286. Sic matrimonium ipsi barbari coluere, ut omnem libidinis suspicionem amotam vellent.

[170] *Finire.*] At nihil Romæ frequentius, maximè apud divites feminas, quæ partûs discrimina horrebant. Unde Juvenalis, VI. 593.

Sed jacet aurato vix ulla puerpera lecto.
Tantum artes hujus, tantum medicamina possunt,
Quæ steriles facit, atque homines in ventre necandos
Conducit.

[171] *Quemquam ex agnatis.*] *Adgnati* dicuntur, qui *sunt per patrem cognati ex eâdem familiâ.* Digest. Libr. XXVI. Tit. 4. leg. 7. et Libr. XXXVIII. Tit. 10. leg. 10. num. 2. Præterea apud Romanos, *adoptio non jus sanguinis, sed jus adgnationis adfert.* Digest. Libr. I. Tit. 7. de Adoptionibus, leg. 23. Porro cùm apud Germanos vigeret adoptio, flagitium sanè apud eos fuit non modò ex liberis, cognatis, sed et ex adoptatis quemquam necare.

[172] *Boni mores valent.*] Haud aliter de Scythis Justinus II. 2. *Justitia, gentis ingeniis culta, non legibus.* Apud Germanos plus boni mores valebant, quàm apud Romanos bonæ leges, de quibus dictum suprà Annal. III. 25 et 26. Relatum deinde de moderandâ Papiâ Poppæâ, quam senior Augustus post Julias Rogationes incitandis cælibum pœnis, et augendo ærario sanxerat: nec ideo conjugia et educationes liberûm frequentabantur, prævalidâ orbitate. Cæterùm multitudo periclitantium gliscebat, cùm omnis domus delatorum interpretationibus subverteretur: utque antehac flagitiis ita tunc legibus laborabatur. Ann. III. pag. 151. Nobis Romulus, ut libitum, imperitaverat: dein Numa religionibus et divino jure populum devinxit: repertaque quædam a Tullo et Anco: sed præcipuus Servius Tullius sanctor legum fuit, quîs etiam reges obtemperarent. Ann. III. pag. 152. *Ed.* Quàm audacter autem eæ leges spernerentur sæpissimè queruntur Patres, ac maximè Minucius Felix, in Octavio, cap. 30. *Vos enim video procreatos filios nunc feris et avibus exponere, nunc adstrangulatos misero mortis genere elidere: sunt quæ in ipsis visceribus, medicaminibus epotis, originem futuri hominis extinguant, et parricidium*

faciant antequam pariant. Adeò malum illud Romæ inoleverat, ut ipse Plinius XXIX. 4. sect. 37. atocium excuset, *quoniam aliquarum fecunditas plena liberis tali veniâ indiget.* Meliùs Wisigothi, in hanc corruptelam fortè contactu Romanorum tracti, id scelus severissimis pœnis coercuere. Sic enim lex Wisigothorum, Libr. VI. Tit. 3. leg. 1. *Si quis mulieri prægnanti potionem ad avorsum aut pro necando infante dederit, occidatur: et mulier, quæ portionem ad avorsum facere quæsivit, si ancilla est,* CC. *flagella suscipiat; si ingenua, careat dignitate personæ, et cui jusserimus servitura tradatur.* Vide et ibid. legem 7.

[173] *Nudi ac sordidi.*] Ita quoque Mela, III. 3. *Maximo frigore nudi agunt antequam puberes, et longissima apud eos pueritia.* Vide et Senecam laudatum suprà cap. 13. not. 3. Apud Germanos autem, ut et apud Canadenses existimaverim pueros, a lacte depulsos, sibi penitus fuisse permissos, ut, quales eos natura finxerat, adolescerent. De Canadensibus vide P. de Charlevoix, loc. cit. *Lettre* XIX. pag. 288.

[174] *Uberibus alit.*] Hodieque apud Canadenses populos sua quemque mater per tres annos alit. Inde hi artus, validaque corpora. P. de Charlevoix, loc. cit. *Lettre* XIX. pag. 288.

[175] *Ancillis ac nutricibus.*] Romana institutio virtusque periit, ubi primùm nati infantes Græculis ancillis nutricibusque delegati.

[176] *Inter eadem pecora.*] Hic mos barbaris. Vide suprà Annal. IV. 49. Simul equi, armenta,

ut mos barbaris, juxtà clausa, egestate pabuli exanimari: adjacere corpora hominum, quos vulnera, quos sitis peremerat: pollui cuncta sanie, odore, contactu. Ann. IV. pag. 234. *Ed.*

[177] *Donec ætas.*] Illa ætas primùm videtur fuisse annus duodecimus. Tunc enim puer legibus obnoxius, ut patet ex Lege Salicâ, Tit. XXVIII. *de Homicidiis parvulorum*, Leg. 6. *Si quis puer infrà duodecim annorum aliquam culpam commiserit, fredum ei non requiratur.* De fredo dictum suprà not. 107. Deinde illa ætas fuit annus quintusdecimus. Sic enim in Lege Ripuariorum, Tit. LXXXI. *Ut parvulus non respondeat ante quindecim annos.* Leg. unic. *Si quis homo Ripuarius defunctus fuerit, vel interfectus, et filium reliquerit, usque ad quintumdecimum annum plenum nec causam prosequatur, nec in judicio interpellatus responsum reddat. Quindecimo autem anno aut ipse respondeat aut defensorem eligat. Similiter et filia.* Nec aliter lex Burgundionum, Tit. LXXXVII. *de Minorum contractibus*, Leg. 1. *Minorum ætati ita credidimus consulendum, ut ante* XV. *ætatis annos eis nec libertare*, (id est, libertate donare) *nec vendere, nec donare liceat.* Hæc ergò fuit majorum ætas, Gallicè *la majorité.* Postea serior fuit, cùm graviora fuere arma. Vide Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix*, XVIII. 26.

[178] *Virtus agnoscat.*] Egregiè dictum. Nec aliter majorum annos militari virtute definivit Theodoricus, rex, apud Cassiodorum, *Variarum*, Ep. I. 38. *Juvenes nostri, qui ad exercitum probantur idonei, indignum est ut ad vitam suam disponendam dicantur infirmi: et putentur domum*

suam non regere, qui creduntur bella posse tractare. Gothis ætatem legitimam virtus facit. Et qui valet hostem confodere, ab omni se jam debet vitio vindicare.

[179] *Sera juvenum Venus.*] Hæc illustrat Jul. Cæsar Bell. Gall. VI. 21. *Qui diutissimè impuberes permanserant, maximam inter suos ferunt laudem, hoc ali staturam, ali vires, nervosque confirmari putant. Intra annum verò vigesimum feminæ notitiam habuisse in turpissimis habent rebus.*

[180] *Pares validæque.*] Pares ætate, conditione, viribusque miscentur. Ubi enim inæqualis erat conditio, multabantur. Lex Alamannorum, Tit. LVII. Leg. unic. *Si autem duæ sorores absque fratre relictæ post mortem patris fuerint, et ad ipsas hereditas paterna pertingat, et una nupserit sibi coæquali libero, alia autem nupserit aut colono regis, aut colono Ecclesiæ: illa quæ illi libero nupsit sibi coæquali, teneat terram patris earum. Res enim alias æqualiter dividant. Illa enim quæ illi colono nupsit, non intret in portionem terræ, quia sibi coæquali non nupsit.* Aliter imminebat pœna. In Lege Salicâ, Tit. XXIX. Leg. 5. *Si quis Francus alienam ancillam sibi publicè junxerit, ipse cum eâ in servitute permaneat.* In Lege Longobardorum, Libr. II. Tit. 9. Leg. 2. *Si servus liberam mulierem aut puellam ausus fuerit sibi conjugio sociare, animæ suæ incurrat periculum: et illam, quæ servo fuerit consentiens, habeant parentes potestatem occidendi, aut foris provinciam transvendendi, et de rebus ipsius mulieris, faciendi quod voluerint. Et si parentes ejus infra anni spatium hoc facere dis-*

tulerint, tunc liceat gastaldio, (id est comiti) *regis, aut auctori, aut sculdasio* (id est, judici,) *ipsam in curtem,* (id est, in cortem,) *regis ducere, et intra pensiles ancillas constituere.* Vide et Legem Frisionum. Tit. 6.

[131] *Sororum filiis.*] Inde in nostrâ historiâ, Merovingiis regibus tanta in suas sorores earumque liberos studia, tanta pro iis suscepta bella. Quod jam observatum a Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix*, XVIII. 22.

[132] *Sui cuique liberi.*] Verè quidem. At apud bellicosam gentem terra salica ad lanceam, seu ad filios, non verò ad fusum, seu ad filias, pertinebat. De his ergo successionis legibus fusiùs erit dicendum in Notis et Emendationibus ad cap. 20. Apud Germanos nullum erat testamentum. Iis ignota ars illa, quâ penes Romanos, hereditatis firmandæ servandæque specie, plerumque hereditas pervertebatur, semper imminuebatur. Germanorum hereditas ad liberos tota transibat. Quibus tamen successionum legibus docendum.

DE SUCCESSIONUM LEGIBUS APUD GERMANOS.

Germanicarum successionum leges habet Lex Salica, Tit. LXII. *de Alodis.* Leg. 1. *Si quis mortuus fuerit, et filios non dimiserit, si pater et mater superstites fuerint, in ipsam hereditatem succedant.*

Leg. 2. *Si pater et mater non superfuerint, et fratrem aut sororem dimiserit, in hereditatem ipsi succedant.*

Leg. 3. *Si isti non fuerint, tunc soror matris in hereditate succedat.*

Leg. 4. *Si verò soror matris non fuerit, sic soror patris in hereditate succedat.*

Leg. 5. *Et postea sic de illis generationibus, quicumque proximior fuerit, ipsi in hereditate succedant, qui ex genere paterno veniunt.*

Leg. 6. DE TERRA VERO SALICA IN MULIEREM NULLA PORTIO HEREDITATIS TRANSIT, SED HOC VIRILIS SEXUS ACQUIRIT, HOC EST, FILII IN IPSA HEREDITATE SUCCEDUNT. SED UBI INTER NEPOTES AUT PRONEPOTES. POST LONGUM TEMPUS, DE ALODE TERRÆ CONTENTIO SUSCITATUR, NON PER STIRPES, SED PER CAPITA DIVIDANTUR.

Ex his legibus, sexta potissimùm insignis est. Quæ ut intelligatur, advertendum in hac temporum antiquitate Germanos, utì observat eruditus Eccardus, habuisse domum, quam vocabant *Sal;* circa domum fuisse *Salbuck*, seu curtim, Gallicè *courtil*, spatiumve terræ, domui circumdatum, et sepe cinctum. Spatium illud cum domo est *Seliland*, seu terra, salica, quæ ad solos filios pertinebat: nec immeritò; cùm filiæ in aliam domum terramque salicam nuptiis transirent. *Ed.*

[183] *Orbitatis pretia.*] Quæ erant Romæ maxima. Vide suprà Annal. III. 25. Vide notæ 172. partem primam. *Ed.*

[184] *Suscipere tam inimicitias.*] Sic apud veteres populos consultum ne impunitate gliscerent injuriæ. Inde illi ultores sanguinis, quos videre est etiam apud Moysen, Num. XXXV. 19. et seqq. Legibus quoque Romanis statutum, Cod. Libr. VI. Tit. XXXV. *de his, quibus, ut indignis, hæreditates auferuntur.* leg. 1. *Heredes, quos necem testatoris inultam omisisse constiterit, fructus integros cogantur reddere.*

[185] *Nec implacabiles.*] Apud bellatricem gentem

et in cædes ultro ruentem, sapientissimè provisum, ut ira placabilis foret, et ipsa homicidia, non morte, sed pretio, luerentur, totaque interfecti domus reciperet satisfactionem. Sic enim nemo infensus, nemo ad ultionem intentus manet. At ne paupertate cresceret interfectoribus audacia, optimè adhuc consultum primò, ut homicida quantum haberet solveret; deinde, ut de reliquo satisfacere teneretur tota interfectoris domus. Quâ certè re vix quidquam utilius in publica commoda excogitari potuit, cùm, quantò major est libertas, tantò periculosiores sint inimicitiæ. Quibus autem cærimoniis satisfaciendi necessitas in interfectoris domum transiret vide in Notis et Emendationibus ad cap. 21. Simul de satisfactione apud Canadenses populos dicetur. Quâ in re ipsos Germanos vicere. Cùm apud Germanos homicidia primùm armentorum pecorumque numero, ac deinde augescentibus opibus, pecuniâ luerentur, ne tamen reorum paupertate glisceret audacia, bene consultum, ut satisfactio in interfectoris domum transiret. Quibus autem ritibus id perageretur, docet Lex Salica, Tit. LXI. *de Chren. crude.* Id est, *de vacuo.* Leg. 1. *Si quis hominem occiderit, et in totâ facultate non habuerit, unde totam legem impleat, duodecim juratores dabit, quod nec subtus terram, neque supra terram plus de facultate habeat, quàm donavit. Et postea debet in casam suam intrare, et de quatuor angulis terræ pulverem in pugno colligere, et postea in duropello,* id est casæ limine, *stare, et intus casam cuptare,* id est respicere, *debet, et sic de sinistrâ manu trans suas scapulas jactare super proximiorem parentem. Quòd si jam pater, aut mater, seu frater pro ipso solverunt, super sororem tunc matris, aut super ejus filios debet illam terram*

jactare: quod si isti non fuerunt, super tres de generatione patris et matris, qui proximiores sunt: et postea in camisiâ discinctus, discalceatus, palo in manu supra sepem salire, ut pro medietate quantum pro compositione deberet, aut quantum lex addicat, illi tres solvant de maternâ generatione: hoc et illi alii, qui de paternâ generatione veniunt facere debent. Lege autem 2. *Si verò aliquis ex illis pauperior fuerit, et non habet unde solvat debitum, quicumque de illis plus alio habet exsolvat, et iterum super illum Chrene cruda, ille qui est pauperior jactet, ut ille totam legem solvat. Quòd si hic etiam non habet, ut legem solvat, et totam legem componat, tunc illum, qui homicidium fecit, tollit, qui eum in fide suâ habet, et per quatuor Mallos præsentem faciat; et si eum per compositionem aut fidem nullus suorum tulerit, hoc est, eum redimat, aut pro eo persolvit, tunc de vitâ componit.* Licèt autem in hac lege *Chren crude* plurimum esset utilitatis, nonnihil tamen erat vitii, quòd homicidarum furore, et legis severitate, multæ everterentur familiæ. Unde legem illam postea abrogavit Childebertus rex, *Decret.* Leg. 15. *de Chrene crudâ lex, quam paganorum tempore observabant, deinceps nunquam valeat, quia per ipsam cecidit multorum potestas.* Meliùs ergo a Canadensibus provisum, penes quos non interfectoris domus, sed ipse vicus satisfacit. Tunc enim nulla ingruit ruina; reo autem plus pudoris. Vide P. de Charlevoix, *Journal historique d'un voyage de l'Amérique.* Lettre XVIII. pag. 274. Quæ forent apud Germanos homicidiorum pretia jam vidimus suprà not. 106. pag. 113. *Ed.*

[156] *Pecorum numero.*] Idem vidimus et illustravimus suprà cap. 12.

187 *Hospitiis.*] Optimum institutum, ut a nostris moribus nunc alienum, sic hodieque Canadensibus barbaris familiare. De hujus discriminis causâ vide Notas et Emendationes ad cap. 21. Apud nos, invicem per commercia innexos, languet hospitalitas, viget apud barbaros latrociniis infames. Hujus discriminis causa in aperto. Scilicet commercia populos conjungunt; privatos dividunt, penes quos commerciorum usu omnia fiunt venalia. Et quantò magis apud gentem aliquam fervent commercia, tantò magis ab hospitalitate abhorret. Contrà barbari commercia non norunt: latrocinia exercent, cùm indigent: hospitales sunt, quòd in hanc liberalitatem natura propendet, ipsisque expedit. Hæc pluribus ingeniosè explicat Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix*, XX. 2. *Ed.*

188 *Effusius indulget.*] Aurei primævique hominum mores, quorum memoria apud barbaros ac maximè Canadenses adhuc viget. Hac de re plura habet *P. Lasitau, Mœurs des Sauvages Amériquains*, Tom. II. pag. 88. et seqq.

189 *Nefas habetur.*] Sic quoque Julius Cæsar, Bell. Gall. VI. 23. *Hospites violare, fas non putant, qui quâque de causâ ad eos venerunt, ab injuriâ prohibent, sanctosque habent: iis omnium domus patent, victusque communicatur.* Mela. III. 3. *Jus in viribus habent, adeò ut ne latrocinii quidem pudeat, tantùm hospitibus boni, mitesque supplicibus.* In lege Burgundionum, Tit. XXXVIII. leg. 1. *Quicumque hospiti venienti tectum aut focum negaverit, trium solidorum* Gallicæ monetæ Librarum 39, *inlatione mulcletur.* At hospitium virtuti, non sceleri, datum. Rectè enim lex Salica, Tit. XVII. *de Expolationibus,*

leg. 2. *Si quis hominem mortuum exfodierit et expoliaverit*, MALB. THVRNICHALT, IIIIM. *qui faciunt solid.* C. Gallicæ monetæ libras 1310, *culpabilis judicetur.* leg. 3. *Et postea parentes defuncti judicem rogare debent, ut inter homines non habitet auctor sceleris; et qui ei hospitium dederit, antequam parentibus satisfaciat*, DC. *den. qui faciunt solid.* XV. Gallicæ monetæ libras 196, *culpabilis judicetur.*

190 *Cùm defecere.*] Cùm defecere epulæ, vel cùm nihil epularum supersit ei, qui hospitem receperat.

191 *Nec data imputant.*] Nec acceptis obligantur. En barbarorum mores; en vita. Ipsis unum votum, una cogitatio, LIBERTAS.

192 *Sæpiùs calidâ.*] Canadensibus populis iisque regionibus, quas gravius urit frigus, sunt et hypocausta, Gallicè *des étuves.*

193 *Sua cuique mensa.*] Separatæ sedes, sua cuique mensa, id ex veteri populorum usu, et cùm vorax erat hominum genus. Idem passim reperire est apud Homerum ceterosque qui antiquos mores descripsere.

194 *Procedunt armati.*] De hoc usu jam dictum suprà cap. 13.

195 *Cæde et vulneribus.*] Cruentam quoque et feralem Canadensium ebrietatem exprimit P. de Charlevoix, loc. cit. *Lettre* VIII. pag. 142. Apud Germanos severè coercitam hanc conviviorum feritatem reperimus in Lege Salicâ, Tit. XLVI.

De Homicidiis in convivio factis. leg. 1. *Si in convivio, ubi quatuor aut quinque fuerint homines, unus ex ipsis interfectus fuerit, ille qui remanet* (id est *illi qui remanent) aut unum convictum reddant, aut omnes mortis illius compositionem collectent, quæ lex usque ad septem, qui fuerint in convivio illo, convenit observare.*

[196] *Consultant.*] Talem consultationem vide suprà Hist. IV. 14. Vide Not. 81. partem ultimam. *Ed.* Nec alii Canadensibus populis mores. Vide P. de Charlevoix, loc. cit. *Lettre* XIV. pag. 217.

[197] *Posterá die retractatur.*] Posterâ die retractantur, id est rursus perpenduntur hesterna consilia. Sic salva est utriusque temporis ratio: nam in utroque tempore sua inest utilitas. Nempe deliberant, dum fingere nesciunt; constituunt, dum errare non possunt. Eadem omnino de Persis narrat Herodotus I. pag. 63. et Suidas in οἶνα πιεῖν.

[198] *Potui humor.*] Potum illum Cerevisiam, *la Biere,* vocamus. De quo Plinius XIV. 22. *Est et Occidentis populis sua ebrietas fruge madidâ—Ægyptus quoque e fruge sibi potus similes excogitavit: nullâque in parte mundi cessat ebrietas: meros quippe hauriunt tales succos, nec diluendo, ut vina mitigant. At Herculès illic tellus fruges parere videbatur. Heu, mira vitiorum solertia! inventum est quemadmodum aqua quoque inebriaret.*

[199] *Recens fera.*] Idem habet Mela III. 3. *Victu ita asperi incultique ut crudá etiam carne vescantur, aut recenti, aut cùm rigentem in ipsis pecudum ferarumque coriis manibus pedibusque*

subigendo renovarunt. Panis usu, carnisquè coctæ, et dulcedine vini, in mollissimo Italiæ tractu mitigatam Cimbrorum feritatem scribit Florus, III. 3.

[200] *Lac concretum.*] Quod ne accipias de caseo, licèt auctore Julio Cæsare, Bell. Gall. VI. 22. *major pars victûs eorum lacte, et caseo, et carne consistit.* Plinius, qui Germanorum mores penitus noverat, accuratior. *Mirum,* inquit, *barbaras gentes, quæ lacte vivunt, ignorare aut spernere tot sæculis casei dotem, densantes id alioquin in acorem jucundum et pingue butyrum: spuma id est lactis, concretiorque, quàm quod serum,* le petit lait, *vocatur. Non omittendum in eo olei vim esse, et barbaros omnes infantesque nostros ita ungi.* Plin. XI. 41. Lac ergo concretum, de quo Tacitus, butyrum est, Germanorum cibus et unguentum, ut videre est apud Apollinarem Sidonium Carm. XII. 1.

Quid me, et si valeam, parare carmen
Fescenninicolæ jubes Diones
Inter crinigeras situm catervas,
Et Germanica verba sustinentem,
Laudantem tetrico subinde vultu,
Quod Burgundio cantat esculentus,
Infundens acido comam butyro!
. . . .
Felicemque libet vocare nasum
Cui non allia sordidæque cepæ
Ructant mane novo decem apparatus.

[201] *Sine apparatu, sine blandimentis.*] Contrà Romæ tanta erat populatio morum, tanta luxuria, ut parum esset in gulas condi maria terrasque, nisi nova in dies excogitarentur gulæ irritamenta. *Coqui triumphorum pretiis* parabantur. *Nullusque prope jam mortalis æstimatur pluris, quàm qui peritissimè censum domini mergit.* Plinius, IX. 17.

202 *Si indulseris ebrietati.*] Vitium illud barbarorum omnium commune, quod neque cruentis cædibus, neque mortibus præproperis emendatur. Janus Taddæus ad hunc Taciti locum illustrandum scripsit libellum *de Germanorum veterum aviditate bibendi*, in quo non tam Germanos purgat, quàm ceteros populos accusat.

203 *Armis Vincentur.*] Sic nefariè suggestâ *vitæ-aquâ*, ut loquuntur, tot perempta Canadensium millia. Quod P. de Charlevoix, loc. cit. *Lettre* VIII. pag. 141. aliique multi queruntur.

204 *Saltu jaciunt.*] Quo de lusu Apollinaris Sidonius Carm. V. vers. 246.

> Excussisse citas vastum per inane bipennes,
> Et plagæ præscisse locum, clypeosque rotare,
> Ludus et intortas præcedere saltibus hastas,
> Inque hostem venisse priùs. Puerilibus annis
> Est belli maturus amor.

205 *Aut mercedem.*] Immensæ verò Romanorum in ludis impensæ. Immania histrionum pretia; et, vel vigente republicâ, Roscius IIı D annua, Gallicæ monetæ libras 97,265. *meritasse proditur.* Plin. VII. 39. Excessere hæc pretia, luxuriante sub Principibus Româ.

206 *Voluptas spectantium.*] Et ut civitatibus se adprobarent, ut vidimus suprà cap. 13.

207 *Temeritate.*] De hac barbarorum pervicaciâ pervulgatum exemplum protulit D. Ambrosius, in Tobiam, cap. XI. *Ferunt Hunnorum populos,* Scythicam gentem ut et Germanos, *omnibus bellum inferre nationibus, fœneratoribus tamen, iis qui*

e ludo fœnerantur, esse subjectos, et cùm sine legibus vivant, aleæ solius legibus obedire, in procinctu ludere, tesseras simul et arma portare, et plures suis, quàm hostilibus ictibus interire. In victoriâ suâ captivos fieri, et spolia suorum perpeti, quæ pati ab hoste non noverint. Ideo numquam belli studia deponere, quod victi aleæ ludo, cùm totius prædæ munus amiserint, ludendi subsidia requirunt bellandi periculo. Frequenter autem tanto ardore rapi, et cùm ea, quæ sola magna æstimant, arma victus tradiderit, ad unum aleæ jactum vitam suam potestati vel victoris, vel fœneratoris, addicat. Denique constat, quòd quidam, et Imperatori Romano cognatus, in fide pretium servitutis, quod sibi tali sorte superatus intulerat, suppliciis imperatæ mortis exsolverit. Quo furore, ipso quoque libertatis periculo, talis suis, *le jeu des osselets*, ludant Canadenses populi, memorant P. de Charlevoix, loc. cit. *Lettre* XVII. pag. 261. et P. Lafitau, *Mœurs des Sauvages Amériquains*, Tom. II. pag. 340.

208 *Fidem vocant.*] Hæc est fides, quâ semper viguit, semperque vigebit alea. Verè enim D. Ambrosius loc. cit. *Habet et alea suas leges, quas fori jura non solvant. Notatur (si credi potest) infamiâ, qui putaverit renitendum, et infamium sententia gravius, quàm censura judicialis inurit opprobrium.* Hanc fidem retinemus; et inde nobis *les dettes d'honneur*.

209 *Per familiam ministeriis.*] Vidimus Annal. XIV. 43. Pedanium Secundum, qui in unâ domo ipsâque in urbe quadringentos servos haberet. Divisa inter eos ministeria, aut potius ministeriorum nomina, quæ passim occurrunt in vete-

ribus Inscriptionibus, ac maximè apud Cll. Piranesi, Gori, ceterosque qui sepulcralia Romanorum monumenta illustravere. Hæc familia urbana. Alia erat in agris familia rustica: ibi nova ministeria, nova nomina; in quibus plus quidem utilitatis, plurimum adhuc luxûs. Quem numerus servorum tuebitur, cùm Pedanium Secundum quadringenti non protexerint? Ann. XIV. pag. 180. *Ed.*

210 *Ut colono.*] Colonum Gallicè dicimus, *un Fermier*. At in Germaniâ colonus erat servus.

211 *Hactenus paret.*] Licèt servus apud Germanos suam sedem habeat, suos penates regat, paret tamen domino, nec habet libertatem: hactenus servus est. Tales fuere apud nos ante quatuor sæcula, quos servos, *les Serfs*, dicebamus. Postea Germani, Romanos imitati, servos habuere, deterioris conditionis; tunc penes eos mansit servorum nomen. Servi verò, ut ita dicam, coloni, dicti sunt Lidi. Hoc servorum discrimen patet ex Lege Salicâ, Tit. XXX. et ex Lege Frisionum, Tit. XV.

212 *Uxor ac liberi.*] Ac proinde non indigebant servorum ministeriis.

213 *Impunè.*] Non impunè inimicum occidebant, siquidem homicidium numero pecorum lueretur. Suum verò servum occidere impune erat. Sed si quis alienùm servum occideret, tunc solvendum erat servi domino pretium. Inde in Lege Salicâ, Tit. XI. leg. 2. *Si quis alienum servum furaverit, aut occiderit, aut venderit, aut ingenuum dimiserit, et ei fuerit adprobatum,* MALB. THEV

TEXACA, M. CCCC. *den. qui faciunt sol.* XXXV, Gallicæ monetæ libras 458. *culpabilis judicetur, excepto capitale et delaturâ. De ancillâ verò solidos* XXX. Gallicæ monetæ libras 393. Capitale verò Gallicè dicitur, *le capital, le prix de la chose.* Delatura, *les frais de justice.*

[214] *Libertini.*] Servi, si manumitterentur, libertatem adipiscebantur, et nuncupabantur liberti. Ordo illorum hominum, libertinorum dicebatur, non verò libertorum, ut rectè observat Cl. Ernestus. Cùm invaluit pecuniæ usus, servi manumittebantur, excusso ex eorum manu coram rege, vel civitate, denario. Unde homines isti *denariati* appellati sunt. Apud Germanos non multùm supra servos erant: et si sine liberis mors eis obvenisset, eorum hereditas ad fiscum pertinebat, ut docet Lex Ripuariorum, Tit. LVII. leg. 4. *Si autem homo denariatus absque liberis discesserit, non alium nisi fiscum nostrum heredem relinquat.*

[215] *Quæ regnantur.*] Apud Germanorum gentes, quæ regnabantur, vitiis regum abutebantur liberti, ut sibi potentiam struerent. Quâ structâ, super ingenuos et super nobiles ascendebant. Quantò enim humilius fuit hoc hominum genus, tantò est superbius. Eamdem, aut potiùs, ob imperii magnitudinem, immensam libertorum libidinem sub Imperatoribus Claudio, Nerone, Galbâ vidimus. Vide et Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix*, XV. 19.

[216] *Ingenuos et super nobiles.*] Hìc videmus quatuor conditionum discrimina: nobiles nempe, ingenuos, libertinos, servos. Nobiles genere, dignitate, muneribus præcellebant. Ingenui origine stirpeque liberi, atque etiam, cùm postea

exigebantur tributa, a tributis immunes. Vide Gregorium Turonensem VII. 15. Libertini, qui, prius servi, fuerant manumissi: nondum tamen erant ingenui, sed libertini tantum, et libertinitatis obsequiis devincti. Servi autem, licet coloni, cum non essent sui juris, sed alienæ potestatis verè serviebant. Cùm invaluit lidorum nomen, tunc fuere apud Germanos duo genera servorum. Quæ essent nobilium, ingenuorum, lidorum. Servorum pretia docebimus in Notis et Emendationibus ad cap. 25. Hæc conditionum diversitas sæpe memoratur in veteribus Germanorum legibus. Eam quoque videre est apud Saxonem Grammaticum in legibus Frothonis, Danorum regis, quas egregiè explicavit Cl. Mallet *Introduction à l'Histoire de Danemarck*, pag. 111. Quomodo autem quis, non natus ingenuus in ingenuitatem assereretur docent veteres Formulæ, Formul. XII. de Ingenuitate. *Qui debitum sibi nexum relaxat servitium, in futuro apud Dominum sibi retribuere confidat. Igitur ego in Dei nomine ille N. pro remedio animæ meæ, vel æterná retributione, servum juris mei nomine illum N. ingenuum esse præcipio, et in sacrosanctá Ecclesiá beatissimi Sancti illius N. sub præsentiá sacerdotum ibidem consistentium ante cornu altaris ab omni vinculo servitutis eum absolvo. Ita ut deinceps, tanquam si ab ingenuis parentibus fuisset natus vel procreatus, eat, pergat partem quam maluerit, et sicut alii cives Romani vitam ducat ingenuam. Et si aliqua procreatio filiorum, vel filiarum; ex ipso orta fuerit, similiter vivat ingenua, et nulli heredum meorum, nec cuicumque aliæ personæ quicquam debeat servitutis, nec libertinitatis obsequium, nisi soli Deo, cui omnia subjecta sunt; vel pro cujus amore ipsum devotus obtuli patrocinium et defensionem cuicumque se elegerit in*

omnibus illius perfruatur arbitrio. Si quis verò quod futurum esse non credo, si fuerit aliquis ex heredibus meis, vel quælibet persona, qui contra hanc ingenuitatem venire aut eam refragare præsumpserit, illud quod repetit non vindicet, et insuper contra cui litem intulerit, solidos LX *componat. Et præsens ingenuitas meis vel bonorum hominum manibus roborata cum stipulatione subnixa omnique tempore valeat inconvulsa.*

Nunc verò quanti singulas conditiones fecerint Germani, ex diversis earum pretiis libet æstimare.

DE DIVERSIS APUD GERMANOS PRETIIS PRO CONDITIONUM DIVERSITATE.

Mirum sanè est Cl. de Boulainvilliers aliosque, in antiquâ nostrâ historiâ non mediocriter exercitatos, eam, quam suprà posuimus conditionum diversitatem negasse, duasque tantùm fuisse classes, nobilitatem et servitutem, pervicaciùs adseverasse. Aliud certè docent veteres nostri scriptores. Idem quoque manifestè adstruunt veteres Germanorum leges.

Sic in lege Angliorum et Werinorum, Tit. I. *de Homicidiis.* Leg. 1. *Si quis Adalingum occiderit,* DC. *sol.* Gallicæ monetæ libras 7860, *componat.* Leg. 2. *Qui liberum occiderit,* CC. *sol.* Gallicæ monetæ libras 2620, *componat.* Leg. 4. *Qui servum occiderit,* XXX. *sol.* Gallicæ monetæ libras 390, *componat.* Sic quoque Saxonibus fuere Edlingi, Frilingi et Lassi, id est nobiles, ingenui, et serviles, ut videre est apud Lindenbrogium, in Glossario, pag. 1347. Idem patet ex lege Frisionum, Tit. XV. Francis quoque fuere Antrussiones, seu nobiles, Ingenui, Lidi, Servi. Inde in Lege Salicâ, Tit. LXXIV. de *Chreodiba.* Id est, *de cadaveris combustione.* Leg. 1. *Si quis hominem ingenuum seu in silvâ seu in quolibet loco occiderit, et ad celandum in igne combusserit,*

XXIIII M. *den. qui faciunt sol.* DC. Gallicæ monetæ libras 7860, *culpabilis judicetur.* Leg. 2. *Si quis antrussionem vel feminam taliter interfecerit, aut celaverit, aut igne cremaverit,* LXIIM. (Veriùs LXXIIM.) *den. qui faciunt sol.* MDCCC. Gallicæ monetæ libras 23,580, *culpabilis judicetur.* Tit. XXXVIII. *de Homicidiis servorum, vel expoliationibus.* Leg. 5. *Si quis servum alienum mortuum expoliaverit per furtum, et spolia ipsa plus quàm* XL *denarios,* Gallicæ monetæ libras 13, *valeant, tulerit,* MALB. THEN FRIO MOSIDO, DC. *den. qui faciunt sol.* XV. Gallicæ monetæ libras 196, *culpabilis judicetur.* Leg. 6. *Si quis verò homo ingenuus Lidum alienum expoliaverit,* MALB. THEU MOSIDO, MCCCC *den. qui faciunt solid.* XXXV, Gallicæ monetæ libras 458, *culpabilis judicetur.* Servorum verò nomina, quæ postea apud Germanos, ut et apud nos, in dignitatum titulos evasere, simul et pretia habet Lex Salica, Tit. XI. *de Servis mancipiis furatis. Si quis Majorem,* le Grand Maître, *Infertorem,* le maître d'Hôtel, *Scantionem,* le Bouteillier ou l'Echanson, *Mariscallum,* le Maréchal, *Stratorem,* l'Ecuyer, *Fabrum ferrarium, Aurificem sive Carpentarium, Vinitorem, vel Porcarium, vel Ministerialem furaverit, aut occiderit, vel vendiderit, valentem sol.* XXV. Gallicæ monetæ libras 327, MALB. THEVCA TEXARA M CCCC *den. qui faciunt sol.* XXXV. Gallicæ monetæ libras 458, *culpabilis judicetur, excepto capitale et delaturâ.* Hæc sint satis de conditionum diversitate apud Germanos. Vide et Cl. de Montesquieu, *Esprit des Loix,* XXX. 25, et Cl. Gautier de Sibert, *Mémoires de l'Académie Royale des Inscriptions,* Tom. XXXVII. pag. 541. et seqq. *Ed.*

[217] *Impares libertini.*] Apud cæteros populos,

qui in Germaniâ non regnabantur, libertini erant infra ingenuos ac nobiles; quod certissimum libertatis argumentum.

218 *Fenus agitare.*] Contrà *vetus Urbi fenebre malum, et seditionum discordiarumque creberrima causa;* ut vidimus suprà Annal. VI. 16.

219 *Per vices occupantur.*] Potiùs *per vicos occupantur:* id enim innuit rerum series: ita quoque placitum Grotio, Conringio, Menagio, aliisque eruditis viris. De hoc Germanorum usu multa habet Julius Cæsar, Bell. Gall. VI. 21. *Agriculturæ non student, majorque pars victûs eorum lacte, et caseo, et carne consistit; neque quisquam agri modum certum aut fines proprios habet, sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui unà coierunt, quantum eis et quo loco visum est attribuunt agri, atque anno pòst alio transire cogunt. Ejus rei multas afferunt causas: ne assiduâ consuetudine capti studium belli gerendi agriculturâ commutent: ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant: ne accuratiùs, ad frigora atque æstus vitandos, ædificent: ne qua oriatur pecuniæ cupiditas, quâ ex re factiones dissensionesque nascuntur: ut animi æquitate plebem contineant, cùm suas quisque opes cum potentissimis æquari videat.*

220 *Superest ager.*] Talem agrum Gallicè dicimus *une terre en jachere.*

221 *Prata separent.*] Fecundiora enim sunt prata, si separentur, quàm si pateant, ac sint promiscua.

[222] *Bona ignorantur.*] Cùm pomaria non consererent Germani, messibus contenti, fructiferum autumnum ignorabant. Nunc quidem omnes autumni fructus novit Germania: manet tamen veteris memoriæ monumentum: neque ullum adhuc nomen autumni proprium: communi vocabulo appellatur *Herbst*, id est messis, quam unam noverant veteres Germani. Videtur autem primos mortalium duas tantùm anni tempestates, æstatem et hiemem, observasse. Unde Moses in Genesi VIII. 22. *Æstas et hiems, nox et dies.* Deinde tres, ac demum quatuor anni tempestates distinxere.

[223] *Nulla ambitio.*] Contrà apud Romanos maxima. C. Cæcilius Claudius Isidorus *funerari se jussit* HS $\overline{XI}$ Gallicæ monetæ libris 213,984. Plinius, XXXIII. 10. Hæc adhuc privati funera, et ante imperii luxum. At *periti rerum asseverant* Arabiam *non ferre tantum* odorum *annuo fœtu, quantum Nero princeps novissimo Poppææ suæ die concremaverit.* Plin. XII. 18.

[224] *Certis lignis.*] Quibus lignis ignotum. Divinare haud vacat.

[225] *Cumulant.*] Ut mos fuit apud Romanos, qui funebrem Orientis magnificentiam æmulati sunt. Sic Cornelia in funeribus Pompeii Magni apud Lucanum IX. 175.

Collegit vestes, miserique insignia Magni,
Armaque et impressas auro, quas gesserat olim
Exuvias, pictasque togas, velamina summo
Ter conspecta Jovi, funestoque intulit igni.

Vide et apud Plutarchum in Syllâ, pag. 475.

illata in Syllæ funere decem et ducenta fercula odorum, et grandia Syllæ ejusque lictoris simulacra e thure et cinnamomo.

[226] *Equus adjicitur.*] Sic in sepulcro Childerici, Francorum regis, reperta ejus arma, framea, gladius: inventum quoque equi ejus caput, et solea, fibulæ præterea phaleræque aureæ: quæ omnia vide apud eruditos Joan. Jac. Chiffletium, *Anastasis Childerici regis*, pag. 96, 219, et seqq. ac Montfancon, *les Monuments de la Monarchie Françoise*, Tom. I. pag. 10. et seqq. Pars magna adhuc exstat Parisiis in Cimelio Regio. Præter jam memorata corpusque Childerici, reperta adhuc calvaria una, quæ fortè fuit ejus equisonis. Sic enim de Scythis, Germanorum auctoribus, prodit Herodotus, IV. 71.

[227] *Cespes erigit.*] Tumulum cespite exstructum jam vidimus suprà Annal. I. 62. Maximos quoque e cespite tumulos regibus suis Scythas erexisse memorat Herodotus, loc. cit.

[228] *Operosum honorem.*] Molium illarum rudera exstant adhuc Romæ in Cestii, Augusti, Hadriani monumentis, aliisque plurimis, quæ passim et maximè in viâ Appiâ occurrunt.

[229] *Viris meminisse.*] Id quoque apud Canadenses populos vulgatum: *Lacrimæ viros dedecent.* Et ad bellum profecturi, suos tantùm ita alloquuntur: *Sit nostrî memoria.* Feminæ autem viros, liberos, per annum integrum lugent, eosque hoc toto tempore continuis ejulatibus mane, vespere, medio die, domi, foris vocant. Vide P. de Charlevoix, loc. cit. *Lettre* XXVI. pag. 376.

[230] *Divus Julius tradit.*] Jul. Cæsar, Bell. Gall. VI. 24. *Fuit antea tempus, cùm Germanos Galli virtute superarent, et ultro bella inferrent; ac, propter hominum multitudinem agrique inopiam, trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quæ fertilissima sunt, Germaniæ loca circùm Hercyniam silvam, quam Eratostheni et quibusdam Græcis famâ notam esse video, quam illi Orciniam appellant, Volcæ Tectosages occuparunt, atque ibi consederunt. Quæ gens ad hoc tempus iis sedibus se continet, summamque habet justitiæ et bellicæ laudis opinionem: nuncque in eâdem inopiâ, egestate, patientiâ, quâ Germani, permanent; eodem victu et cultu corporis utuntur.*

[231] *Helvetii.*] Helvetii, *les Suisses,* latiùs olim, quàm nunc, Lugdunum versùs habitavere. Præterea in Germaniam ingressi, eam tenuere inter Rhenum Mœnumque amnes Hercyniamque silvam, *le Rhin, le Mein, et la forêt de Hartz.*

[232] *Ulteriora Boii.*] Boii, Gallica gens et Helvetiis contermina, ut patet ex Strabone IV. pag. 206. et Julio Cæsare, *Bell. Gall.* I. 29. Victi a Cæsare sedem illam ab Æduis accepere, quam nunc dicimus *le Bourbonnois.* Antè in Germaniam profecti, et ultra Mœnum provecti Hercyniam silvam tenuere. Manet adhuc eorum nomen in Boiemi nomine, *la Boheme.* Quo tempore Helvetii Boiique Germaniam penetraverint, haud ita compertum. Id tamen videtur contigisse, cùm Tarquinius Priscus Romæ regnaret. Tunc enim Ambigatus, rex Biturigum, *le Berry,* Sigovesum, sororis filium, in saltus Hercynios misit, ut prægravante turbâ regnum exoneraret. Livius, V. 33. et seqq. Alia fuit

Boiorum in Italiam expeditio, sed infelicior, Plin. III. 15. Vide quæ dixi supra cum dissererem in veteres Gallorum glorias.

[233] *Mutatis cultoribus.*] Augusti temporibus, Boii e Boiemo a Marcommannis pulsi, in Noricum concessere; et eorum de nomine dicta est Bojoaria, nunc *la Baviere.*

[234] *Aravisci.*] Ptolemæo quoque, II. 16. memorati. Hungariæ inferioris partem, quam dicimus *le Palatinat de Pilis,* tenebant. A Plinio III. 25. dicti videntur *Eravisci,* si valet eruditi Harduini conjectura.

[235] *Osis.*] Litem dirimere videtur Tacitus infrà cap. 43. eosque Pannonicâ linguâ, aut potiùs dialecto, et tributorum patientiâ coarguit non esse Germanos. Marcomannis Quadisque ulteriores erant; partemque septemtrionalem Transdanubianæ Hungariæ occupabant: fortè protensi Silesiam usque, ubi *Ossen, dans le Duché d'Oels,* locus salinis et arte vitrariâ nobilis. Osos tamen Germanos esse contendit eruditus Pelloutier, *Histoire des Celtes,* I. 15. pag. 184. Sed non ita probabiliter.

[236] *Treveri et Nervii.*] Treveri, *le Diocese de Treves.* Nervii, *le Cambresis et le Hainau.*

[237] *Vangiones, Triboci, Nemetes.*] Vangiones, *le diocese de Worms:* Triboci, *le diocese de Strasbourg:* Nemetes, *le diocese de Spire.*

[238] *Ubii.*] Ubii, *le Diocese de Cologne.* Eos, Cattis exosos, et in partes Romanorum pronos,

è Germaniâ in Gallias transgressos, in fidem recepit Marcus Agrippa, anno Urbis conditæ DCCXVII. Strabo Libr. IV. pag. 194. Apud eos nata Agrippina, mater Neronis, Claudii uxor, in eorum oppidum veteranos coloniamque deduci impetravit; cui nomen inditum ex vocabulo ipsius, ut vidimus suprà Annal. XII. 27.

239 *Ut arcerent.*] Super ipsam Rheni ripam Ubios collocavit Agrippa, ut Germanos arcerent, non ut ipsi custodirentur, experimento fidei satis probati.

240 *Batavi.*] Batavi non modò insulam Rheni amnis, *le Bétuve*, sed aliquid ex ripâ, ubi aliquot Batavorum oppida, coluere. De his dictum suprà Hist. IV. 12. Batavi, donec trans Rhenum agebant, pars Cattorum: seditione domesticâ pulsi, extrema Gallicæ oræ, vacua cultoribus, simulque insulam, inter vada sitam, occupavere, quam mare Oceanus a fronte, Rhenus amnis tergum ac latera circumluit. Hist. IV. pag. 229. *Ed.* et Hist. V. 19. Civili Chaucorum auxilia venêre: non tamen ausus oppida Batavorum armis tueri, raptis, quæ ferri poterant, ceteris injecto igni, in insulam concessit. Hist. V. pag. 317. *Ed.*

241 *Antiquæ societatis.*] Unde Batavi dicti sunt *fratres et amici populi Romani*, ut ex vetere lapide monuimus suprà Annal. XI. 25. not. 4.

242 *Publicanus.*] De publicanis dictum suprà Annal. XIII. 50. Eodem anno, crebris populi flagitationibus, immodestiam publicanorum arguentis, dubitavit Nero an cuncta vectigalia omitti

juberet: idque pulcherrimum donum generi mortalium daret. Ann. XIII. pag. 135. *Ed.*

[243] *Oneribus et collationibus.*] Onera, collationes, *les corveés, les contributions.*

[244] *Reservantur.*] Vide suprà Hist. IV. 12. Nec opibus Romanis, societate validiorum, attriti, viros tantùm armaque imperio ministrant. Hist. IV. pag. 229. *Ed.*

[245] *Mattiacorum gens.*] Mattiaci terras illas obtinuere, quas nunc dicimus *partie de la Wétéravie, de la Hesse, d'Isenbourg, de Fulde.* Ibi Mattium, *Marpurg*, et Mattiaci fontes, nunc *Wis-baden, près de Mayence.*

[246] *Finibusque.*] Variis Germaniæ populis sui erant fines, quos solitudine defendebant. Id enim enixè curabant, *ut circa ipsos, quæ* jacebant, *vasta* forent, Mela III. 3. Quod quoque testatur Julius Cæsar Bell. Gall. IV. 3. *Publicè maximam putant esse laudem, quàm latissimè a suis finibus vacare agros: hac re significari magnum numerum civitatum suam vim sustinere non potuisse. Itaque unâ ex parte a Suevis circiter millia passuum* DC (emendandum LX meritò monuere viri eruditi) *agri vacare dicuntur.* et VI. 23. *Civitatibus maxima laus est, quàm latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere, neque quemquam prope se audere consistere; simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinæ incursionis timore sublato.*

[247] *In sua ripa.*] Usque ad Rheni ripam diffusi Mattiaci, maximè cùm Ubii cis Rhenum fuere transgressi.

[248] *Solo et cælo.*] Apud Batavos humidum cælum solumque; contrà apud Mattiacos siccum, unde Mattiaci acriùs animabantur, pro solitâ locorum animorumque cognatione.

[249] *Decumates agros.*] Decumates agri, nunc *la Suabe.* Cùm, sub finem imperii Cæsaris Augusti, Marcomanni, relictis suis sedibus Rheno proximis, in Boiemum migrassent, vacua eorum loca ex Gallìs, Rauracis scilicet et Sequanis, levissimus quisque occupavere. Agri illi Decumates inde dicti videntur, quòd incolæ, Germanorum incursionibus obnoxii, ut in Romanorum fidem reciperentur, proventuum decimam solverint. Eos vallo munivit Hadrianus. Vallum Neostadio, *Neustat,* oppido ad Danubium haud procul Almoni, *Altmühl,* fluvii ostiis sito, ad fluvium Nicrum, *le Nekre,* versùs oppidum Wimpinam, *Wimpfen,* per sexaginta leucarum Francicarum spatia continuatum. De Decumatibus agris, valloque, quod iis prætendebatur, plura vide apud eruditum Schoepflin, *Alsatia illustrata,* Tom. I. pag. 174. 241 et seqq.

[250] *Limite acto.*] Cùm Decumates agri in Romanorum fidem fuissent recepti, tunc ultra Rhenum actus est limes imperii, promotaque præsidia; et agri Decumates habiti sunt tamquam sinus imperii, et pars provinciæ, Germaniæ scilicet superioris.

[251] *Ultra hos Catti.*] Ultra Decumates agros Catti, quorum amplissima sedes inter Rhenum, Mœnum, Salamque fluvios et silvam Bacenim, *le Rhin, le Mein, le fleuve Sala, et partie de la forêt de Hartz au-delà du Weser;* ubi nunc *la Hesse, la Turinge, partie du diocese de Pader-*

born, de l'Abbaye de Fulde et de la Franconie. Observandum, quod eruditi viri sæpe jam monuere, ea, quæ Julius Cæsar, Florus, Ptolemæus, de Suevis dixere, de Cattis esse intelligenda. Eruditus Leibnitius, *Scriptores Brunsvicenses*, Tom. I. pag. 10. putat Cattos dictos esse a felibus, acerrimo animali, quod ab aliis *Catte*, ab aliis *Hesse* nuncupatur.

[252] *Saltus Hercynius.*] De Silvâ Hercyniâ jam dictum suprà Annal. II. 45. Contrà fugacem Maroboduum appellans, præliorum expertem, Hercyniæ latebris defensum. Ann. II. pag. 101. *Ed.* Quæ verò hujus silvæ tunc fuerit facies scribit Plinius, Germaniæ oculatus testis, XVI. 2. *Hercyniæ silvæ roborum vastitas intacta ævis, et cogenita mundo, propè immortali sorte miracula excedit. Ut alia omittantur fide caritura, constat attolli colles occursantium inter se radicum repercussu: aut ubi secuta tellus non sit, arcus ad ramos usque, et ipsos inter se rixantes, curvari portarum patentium modo, ut turmas equitum transmittant.*

[253] *Stricti artus.*] Artus nervis validi; unde Vegetius I. 6. *Sit ergo adolescens Martio operi deputandus, vigilantibus oculis, erectâ cervice, lato pectore, humeris musculosis, valentibus digitis, longioribus brachiis, ventre modicus, exilior cruribus, suris et pedibus non superfluâ carne distentis, sed nervorum duritiâ collectis.*

[254] *Disponere diem.*] Disponere diem ad prœlia: vallare noctem contra incursus. Contrà solitum barbaris latitare diu, noctu adsultare, ut occultarentur insidiæ, majorque ingrueret terror. Si

per noctem nihil molirentur, tunc nullâ lege, nullo ordine, somno ingluvieque oppressi jacebant.

[255] *Ratione disciplinæ.*] Ratione usuque disciplinæ militaris acceptum.

[256] *In duce.*] Optimè Florus II. 18. *Tanti exercitus, quanti Imperator.*

[257] *Ferramentis.*] Ferramentis ad opus, copiis ad victum peditem onerabant.

[258] *Ad prœlium.*] Alios videas ire ad prœlium, unico impetu conficiendum; Cattos, ad bellum arte, disciplinâ, tempore, administrandum. Prœlium, *le combat;* bellum, *la guerre.*

[259] *Fortuita pugna.*] Apud Cattos rari erant excursus, rara quoque pugna fortuita.

[260] *Formidinem.*] Quò quis timidior, eò velocior. Qui cunctatur, constantior est.

[261] *Vertit.*] Id est, versum est. Sic Quintus Curtius IV. 6. *Ira deinde vertit in rabiem.*

[262] *Crinem barbamque.*] Sic privatâ audentiâ crinem barbamque summisit Civilis, ut vidimus suprà Hist. IV. 61. Civilis, barbaro voto, post cœpta adversus Romanos arma, propexum rutilatumque crinem, patratâ demum cæde legionum, deposuit. Hist. IV. pag. 268. *Ed.* Sic apud Paulum Warnefridum, Hist. Langobard, III. 7. *Sex millia Saxonum, qui bello superfuerant, devoverunt se, neque barbam, neque capillos incisuros, nisi se de hostibus Suevis ulciscerentur.* Recentior

memoria Gulielmi Lumeii ex comitibus a Marcâ, qui se obstrinxit voto, *non positurum se antè capillum, quàm Egmontii atque Hornani mortem ultus esset.* Strada, de Bello Belgico, Libr. VII. pag. 344.

263 *Pretia nascendi.*] Egregiè dictum. In tot tantasque miserias mortale genus nascitur, ut unicum nascendi pretium sit virtus. Singulare autem et atrox fuit apud Canadenses populos illius Iroquæi, *Iroquois*, dictum, qui cùm patrem suum diverso in exercitu offendisset, eum jugulaturus, restitit, et ait: Vitam quam a te semel accepi, tibi hodie reddo. Noli aliàs occurrere. Nihil tibi jam debeo. Vide P. de Charlevoix, loc. cit. *Lettre* XXI. pag. 309.

264 *Ferreum insuper anulum.*] Servitutis, ut videtur, insigne. Institutum illud Cattorum multi postea, sed amatoriè magis, quàm militariter, imitati sunt. Sic anno 1414, Johannes, dux Borbonius, ut dominæ suæ gratificaretur, cum sexdecim equitibus nobilibusque vovit se et equites singulis diebus dominicis per duos annos sinistrâ in tibiâ aureum anulum gestaturos, nobiles argenteum, donec parem equitum nobiliumque, quibuscum concertarent, numerum reperissent. Vide Cl. de Vertot, *Mémoires de l'Académie Royale des Inscriptions*, Tom. II. pag. 595.

265 *Canent insignes.*] Multis jam cædibus insignes canent, anulum ferreum gestantes, torvoque habitu, ut se novarum semper cædium avidos probent.

266 *Impares faciat.*] Ii sunt Catti, qui quinqua-

ginta et centum circiter pòst annis cum Cheruscorum cis Visurgim, *le Weser*, reliquiis, cum Attuariis, Sicambris, Chamavis, Bructeris, Chaucis, Francicum fœdus iniere, victisque Romanis, Gallias occupavere. Inde nobis nomen. Inde mores. Inde leges.

267 *Certum jam alveo.*] Ita latum profundumque, ut possit esse terminus, nec præsidiis custodiisve indigeat.

268 *Usipii ac Tencteri.*] Bellorum casuumque societate conjuncti, sedibus suis ad Rhenum paulò infra Moguntiacum, *Mayence*, olim a Cattis pulsi fuerant. Menapiorum sedes trans cisque Rhenum occupavere, ut docet Jul. Cæsar, Bell. Gal. IV. I. et seqq. Adversis adhuc casibus conflictati, Sicambrorum ab Augusto, Tiberii ductu, cis Rhenum transvectorum, agros obtinuere, nunc *les comtés de Berg, Mark, Lipp, Waldek, l'Evêché de Paderborn.*

269 *Equi traduntur.*] Ut jam vidimus suprà cap. 18.

270 *Bructeri.*] Olim habitavere inter Rhenum, Luppiam, *la Lippe*, Amisiam, *l'Ems*, et Frisios *la Frise*, ubi nunc *la Westphalie et Over-Issel.* Bructeros a *Broeken* et *Bruchen*, seu paludibus, quæ ibi frequentes erant, dictos fuisse existimat Cl. Alting, *Notit. German. Infer.* pag. 20. Multis adversùs Romanos prœliis et Civilis societate nobilitati, ut sæpe vidimus suprà in Annalium et Historiarum libris, superbiere. Ideo vicinis nationibus exosi, sedibus suis pulsi sunt, ac penitùs excisi.

[271] *Chamavos et Angrivarios.*] Antequam Bructerorum sedes occuparent, Chamavi ad Amisiam, *l'Ems*, positi, ubi nunc *Lingen et Osnaburg;* Angrivarii ad Visurgim, *le Weser*, ubi nunc *Minden et Schawenburg*. Antiquior fuit Chamavorum migratio ad Rhenum, si accurata sunt quæ habet Tacitus Annal. XIII. 55. Chamavorum quondam ea arva, mox Tubantum, et pòst Usipiorum fuisse. Ann. XIII. pag. 140. *Ed.* Fuisse quoque Menapiorum videtur ex Cæsare de Bello Gallico IV. 4. Unde fortè pro *Chamavorum* emendandum *Menapiorum* censet Cl. Spencer, Notit. German. Antiq. pag. 245. sic quoque pro *Tubantum* conjectabat *Sugambrorum* Cluverius. At in tot ac tantis populorum mutationibus vix quid certi definiri potest. Brotier. *Ed.* Angrivarii autem postea dicti sunt Angrarii, parsque fuere Saxonum, et communem cum iis legem habuere. Vide Legem Saxonum, apud Lindenbrogium.

[272] *Penitus excisis.*] Non ita excisi sunt, ut nullæ remanerent reliquiæ. Immo et insignes fuere in fœdere Francico, utì diximus suprà. Memorantur quoque in Tabulâ Peutingerianâ. Sic et Claudianus, in Panegyric. de IV. consulatu Honorii, vers. 450.

Venit accola silvæ
Bructerus Hercyniæ.

Nempe post cladem suam, pulsi suis sedibus, inter Coloniam, *Cologne*, et Hassiam, *la Hesse*, habitavere, ut docet eruditus Eccardus, *de Rebus Franciæ Orientalis*, Tom. I. pag. 304.

[273] *Superbiæ odio.*] Regnabantur Bructeri. Inde

illis superbia et opes. Antequam a Germanis delerentur, eos terrore domuerat Vestricius Spurinna, ideo triumphali statuâ donatus. Plinius, II. Ep. 7. *Spurinna Bructerum regem vi et armis induxit in regnum: ostentatoque bello, ferocissimam gentem (quod est pulcherrimum victoriæ genus) terrore perdomuit.*

[274] *Invidere.*] Nam dii ultro obtulere prœlii spectaculum, quo super sexaginta millia Germanorum, non armis telisque Romanis, sed quod magnificentius est, quasi spectantium oblectationi oculisque, suis ipsi armis ceciderunt. Ergo excidium illud contigit haud procul Fossâ Drusianâ, de quâ dictum est Annal. II. 8. Jamque classis advenerat, cum præmisso commeatu, et distributis in legiones ac socios navibus, fossam cui Drusianæ nomen ingressus. Ann. II. pag. 76. *Ed.* Ex hoc loco, præsidiisque ad Rhenum positis prœlium spectavere Romani. Idque Romæ narratum primo Trajani Principis anno.

[275] *Urgentibus.*] Laudat Lipsius e Ms. *vergentibus.* Meliùs Illustr. Huetius e conjecturâ, *vigentibus.* Hæc enim cùm scriberet Tacitus, vigebat imperium Romanum, Trajano Principe.

[276] *Dulgibini et Chasuari.*] Habitavere prope fontem Luppiæ, *la Lippe.* Deinde in Chamavorum et Angrivariorum, qui Bructeros expulerant, sedes transiere. Iidem videntur, qui Velleio Paterculo, II. 105. dicti sunt *Attuarii*, et postea Attuariorum nomine fœdus Francicum iniere. Straboni, VII. pag. 291, dicuntur *Chattuarii.*

[277] *Aliæque gentes.*] Nempe Ansibarii, et

Tubantes, de quibus dictum suprà Annal. XIII. 55. Eosdem agros Ansibarii occupavere, validior gens, non modò suâ copiâ, sed adjacentium populorum miseratione: quia pulsi a Chaucis, et sedis inopes, tutum exsilium orabant. Ann. XIII. pag. 140. *Ed.* Ansibarios, vel Amsibarios, a viciniâ Amisiæ, *l'Ems,* quam accolebant, nomen duxisse opinatur Cl. Alting. *Notis. German. Infer.* pag. 6. Idem, loc. cit. pag. 125. putat Tubantes a frequentibus locorum mutationibus vocatos fuisse *Tho Benten,* id est, catervas errantes, et incoluisse ubi nunc *Drente, dans l'Ower-Issel.* Inter has gentes, Ambrones, Ambri fluvii, *Emmeren,* accolas, numerat Illustr. de Furstenberg, *Monumenta Paderbornensia,* pag. 181. Tubantes, vide not. 271. *Ed.*

278 *Minoribusque Frisiis.*] Frisii, *la Frise.* Cis Flevum, nunc *le Zuyder-zée,* habitabant Frisii minores; trans Flevum, Frisii majores.

279 *Immensos insuper lacus.*] Ibi jam Romanorum temporibus immensi lacus. Quos majores adhuc fecere plurimæ maris inundationes, ac maximè ea quæ contigit anno 1530, quæ duos ac septuaginta pagos tumulavit. Anno 1569, alia fuit et tetrior exundatio, quæ magnam litoralis Hollandiæ partem, totam fere Frisiam contexit, et vel in solâ Frisiâ viginti millia hominum hausit.

280 *Romanis classibus.*] Vide supra Annal. I. 70. At Germanicus legionum quas navibus vexerat, secundam et quartamdecimam itinere terrestri P. Vitellio ducendas trahit, quò levior classis vadoso mari innaret, vel reciproco sideret. Ann. I. pag. 58. et II. 8. Lacus inde et Oceanum usque

ad Amisiam flumen secundâ navigatione pervehitur. Ann. II. pag. 76. *Ed.*

[281] *Herculis columnas.*] Ubi terrarum termini, nec plus ultra, ibi maritimæ gentes finxere Herculis columnas. Quas quidem inquirere vanum est. Quæ tamen apud Frisios celebrabantur, fuere sanè in Frisiorum finibus, minimè verò in Sueciâ promontorioque Cimmerio, ut vult eruditus Rudbeckius, *Atlantica.* pag. 251 et seqq.

[282] *Druso Germanico.*] Tiberii Imperatoris fratre, patre Germanici; Frisiis tributum imposuit, ut vidimus supra Annal. IV. 72. aliaque egregia in Germaniâ præstitit. Eodem anno Frisii, transrhenanus populus, pacem exuêre, nostrâ magis avaritiâ, quàm obsequii impatientes. Tributum iis Drusus jusserat modicum, pro angustiâ rerum, ut in usus militares coria boum penderent. Ann. IV. pag. 251. Nero Claudius Drusus, Tiberii Claudii Neronis et Liviæ filius, Tiberii imperatoris frater, natus anno U. C. DCCXVI. *Adolescens,* teste Velleio Paterculo II. 97. *tot tantarumque virtutum quot et quantas natura mortalis recipit, vel industria percipit.* Prætor, ædilis, consul, Germaniæ domitor, et Germanici cognomen posteris adeptus, obiit anno U. C. DCCXLV. Stem. Cæs. Tom. I. pag. 476. num. 79. *Ed.*

[283] *Chaucorum gens.*] Chauci ab Amisiâ, *l'Ems,* ad Albim, *l'Elbe,* litori maris prætendebantur: unde omnium, de quibus modò dictum est, gentium lateribus obtendebantur, quas inter et Cheruscos sinuabantur usque in Cattos. Distinguebantur Chauci majores et minores. Majores

Chauci, si fides Ptolemæo, inter Visurgim, *le Weser*, et Albim; minores, inter Amisiam, *l'Ems*, et Visurgim. At ex Tacito Annal. XI. 19. Chauci majores videntur potiùs fuisse inter Amisiam et Visurgim. Ac ne jussa exuerent, præsidium immunivit; missis, qui majores Chaucos ad deditionem pellicerent, simul Gannascum dolo adgrederentur. Ann. XI. pag. 19. *Ed.* Minores inter Visurgim et Albim. Cl. Alting, *Not. German. Infer.* pag. 41. existimat ita appellatos Chaucos, quia *Kauken* dicuntur viri fide ac virtute insignes: quod cum Taciti verbis consentit. Alii volunt sic nuncupatos fuisse a *Kauk*, ululâ, quæ feles, seu cattos, venatur: alii a *Kaiten*, graculis, quorum magna est in his oris multitudo. Chaucorum, qui mare accolerent, loca moresque egregiè descripsit Plinius, XVI. 1. cùm gentes, quæ sine arbore ullâ, sine frutice viverent, memoraret. *Sunt verò in Septemtrione visæ nobis* gentes *Chaucorum, qui majores minoresque appellantur. Vasto ibi meatu, bis dierum noctiumque singularum intervallis, effusus in immensum agitur Oceanus, æternam operiens rerum naturæ controversiam, dubiamque terræ sit, an parte in maris. Illic misera gens tumulos obtinet altos, aut tribunalia structa manibus ad experimenta altissimi æstûs, casis ita impositis: navigantibus similes, cùm integant aquæ circumdata: naufragis verò, cùm recesserint: fugientesque cum mari pisces circa tuguria venantur. Non pecudem his habere, non lacte ali, ut finitimis, ne cum feris quidem dimicare contingit, omni procul abacto frutice. Ulvâ et palustri junco funes nectunt ad prætexenda piscibus retia: captumque manibus lutum ventis magis, quàm sole siccantes: terrâ cibos et rigentia Septemtrione viscera sua urunt. Potus iis non nisi ex imbre servato*

scrobibus in vestibulo domûs. Et hæ gentes, si vincantur hodie a populo Romano, servire se dicunt. Ita est profestò: multis fortuna parcit in pœnam.

[284] *Omnibus arma.*] Inde postea posita a Romanis præsidia, ad cohibendos Chaucos, quos Caycos dixit Lucanus, I. 463.

> Et vos crinigeros bellis arcere Cäycos
> Oppositi.

Vide et Claudianum, de laudibus Stiliconis, I. 225.

[285] *Cherusci.*] Tunc, infra Chaucos, inter Visurgim, *le Weser*, et Albim, *l'Elbe*, habitabant Cherusci, ubi nunc *Lunebourg, Brunswik, partie de la Marche de Brandebourg en deçà de l'Elbe.* Latiùs olim Augusti principatu habitavere, atque etiam cis Visurgim, ut patet ex Drusi expeditionibus apud Dionem LIV. pag. 544. et Velleium II. 105. Ni fortè, ut observat Cl. Dithmarus, quæ de Cheruscis cis Visurgim feruntur, intelligenda sint de Dulgibinis, Cheruscorum clientibus. Nam, teste Strabone VII. pag. 291. Varum cecidere Cherusci iisque subditi populi. De Varianâ clade dictum satis Annal. I. 60. pag. 51. not. 2. Bructeros sua urentes, expeditâ cum manu L. Stertinius, missu Germanici fudit, interque cædem et prædam reperit undevicesimæ legionis aquilam cum Varo amissam. Ductum inde agmen ad ultimos Bructerorum: quantumque Amisiam et Luppiam amnes inter, vastatum; haud procul Teutoburgiensi saltu, in quo reliquiæ Vari legionumque insepultæ dicebantur. Ann. I. pag. 51. *Ed.* Teutoburgiensis saltus, Varianâ clade nobilis, in Paderbornensi diœcesi prope Luppiæ

fontem exsurgebat, ac per Lippiensem, Ravensbergensem, Osnabrugensem, Monasteriensem, et Oldenburgensem ditionem exporrigebatur. Pugnavit varus prope oppidum Horn inter Lemgow et Paderborn; cladis monumenta adhuc extant silva Teuteberg, et campus Winfeldt, id est, Victoriæ. Cluv. Germ. Antiq. III. 19. pag. 580. Spener. Notit. German. Antiq. II. 3. pag. 87. Lipsius et Bucherius in Belgio Roman. III. 1. Brotier. Ann. I. pag. 52. *Ed.* Egregia quoque Arminii, Cheruscorum ducis, facinora vidimus libris Annalium I. et II.

[266] *Et Fosi.*] Fosos eosdem esse ac Saxones antiquos volunt Cluverius, Laccary aliique multi. At cum Fosi fuerint Cheruscis contermini, verior est Cl. Leibnitii sententia, Fosos incoluisse ad Fusam amnem, qui apud Cellas Alleram fluvium, *l'Aller*, subit: eosque fuisse velut appendicem Cheruscorum, ut hodie Brunsvicensium Heildesheimenses, *Heildesheim*. Saxonum nomen Tacito recentius, nec innotuit ante Antonini Pii principatum, quo tempore Chersoneso Cimbricâ egressi inclaruere, et postea cum Anglis Britanniam occupavere.

[267] *Eumdem Germaniæ situm.*] Versùs Septemtrionem.

[268] *Cimbri tenent.*] Manet adhuc eorum nomen, et quas incoluere terras dicimus *la Chersonese, ou la presq'isle Cimbrique;* ubi *le Jutland*, *Sleswig*, *le Holstein.* Cimbrorum gloriam variosque casus paucis, sed accuratè, descripsit Cl. Mallet, *Introduction à l'Histoire de Danemarck*, pag. 13 et seqq.

289 *Parva nunc civitas.*] Parva quidem tunc erat civitas, migrationibus, inundationibus, bellis, cladibusque exhausta, ut videre est apud Florum III. 3. Sed postea revaluit. Et ex hac gentium vaginâ emersere Franci, Saxones, Normanni, aliique plurimi populi, qui totam ferme Europam juris Germanici fecere.

290 *Gloriâ ingens.*] Per Germaniam, Galliam, Hispaniam, Britanniam, Italiam, et ad Mœotin usque, quò progressi, teste Posidonio apud Strabonem Libr. VII. pag. 203. Cimmerium, aut Cimbricum, Bosphorum de suo nomine appellaverunt.

291 *Utrâque ripâ*] Utrâque Chersonesi Cimbricæ ripâ vulgò exponunt, nec malè. Existimant tamen viri eruditi Cluverius et Dithmarus, cùm inde constet magni exercitûs fides, hæc castra spatiaque quærenda vel in Italiâ, circa fluvium Athesin, *l'Adige*, vel in Galliâ Narbonensi juxta Aquas Sextias, *Aix en Provence*, ubi Florus III. 3. Teutonos, a Mario cæsos, vallem et medium fluvium tenuisse memorat. De Cimbrorum immensâ multitudine vide Notas et Emendat. ad cap. XXXVII. Se id a conjecturâ reposuisse fatetur Lipsius: cùm antea in libris fuisset, *magni exitûs. Exitûs* quoque habent Mss. Vatic. Fortè Tacitus *exitum* dixit, ut irruptionem Cimbrorum significaret, de quâ Justinus XXXVIII. 5. *Simul et a Germaniâ Cimbros immensa millia ferorum atque immitium populorum, more procellæ, inundasse Italiam.* Plutarchus quoque in Mario, pag. 411. ait, devicto Jugurthâ, rumores de Teutonis et Cimbris increbuisse. Ac primò quidem incredibilis esse eorum colluvies ferebatur; qui

rumores postea verò minores reperti sunt. Bellatorum enim et armatorum trecenta millia in agmine erant, puerorum autem atque mulierum longè majores catervas dicebantur secum agere. Μυριάδες μὲν γὰρ αἱ μάχιμοι τριάκοντα σὺν ὅπλοις ἐχώρουν, ὄχλοι δὲ παίδων καὶ γυναικῶν ἐλέγοντο πολὺ πλείους συμπεριάγεσθαι. *Ed.*

292 *Molem manusque gentis.*] Sic suprà Annal. I. 61. *Prima Vari castra, lato ambitu, et dimensis principiis, trium legionum manus ostentabant.*

293 *Trajani consulatum.*] Nerva Augustus IV. Trajanus II. consules fuere anno Urbis conditæ DCCCLI. Quo anno aureum hunc de moribus Germanorum librum scripsit Tacitus.

294 *Non Samnis, non Pœni.*] Hac de re jam dictum suprà Annal. XI. 24. et XV. 13. Sed et Tuscis obsides dedimus, et Samnitium jugum subivimus. Ann. XI. pag. 25. Neque eamdem vim Samnitibus, Italico populo, aut Pœnis, Romani imperii æmulis. Ann. XV. pag. 207. *Ed.*

295 *Admonuere.*] Optimè dictum. Admonuere belli et periculi. Hoc sensu admonere, *donner l'alarme*, dicimus. Nonnullis tamen placet, *admovére*, ut est in Ms. Turic. id est, *admovére exercitum.*

296 *Regno Arsacis.*] Germanorum libertas acrior opibus regnoque Arsacidarum, seu Parthorum.

297 *Cædem Crassi.*] De cæde Crassi dictum suprà Ann. II. 2. Ubi illam gloriam trucidantium Crassum, exturbantium Antonium, si mancipium Cæsaris, tot per annos servitutem perpessum, Parthis imperitet. Ann. II. pag. 72. Vide et

Canonem Regum Parthorum, Tom. I. pag. 363. Orodes I. Mithridatis III. frater Crassum et undecim legiones Romanas trucidavit anno U. C. DCCI. A. C. 53. Justin XLII. 4. Florus III. 2. Appian. in Parthic. p. 140. et seqq. Canon. Reg. Parth. *Ed.*

[298] *Pacoro.*] Pacorus, Orodis Parthorum regis filius, a Ventidio, Romanorum legato, interfectus.

[299] *Infra Ventidium.*] Cùm P. Decidius Saxa, Syriæ legatus, a Parthis fuisset victus, Syriamque occupasset Pacorus, missus est P. Ventidius Bassus, qui Parthos debellavit, Pacorum interfecit, remque Romanam penitùs restituit. Vide Florum IV. 9. et Tacit. Hist. V. 9. Mox civili inter nos bello, postquam in ditionem M. Antonii, provinciæ cesserant; rex Parthorum Pacorus Judæâ potitus, interfectusque a P. Ventidio, et Parthi trans Euphraten redacti: Judæos C. Socius subegit. Hist. V. pag. 308. *Ed.* Obscuro quidem loco natus erat Ventidius, ἀνὴρ γενόμενος μὲν ἀφανής. Obscuritatem suam militari gloria illustravit et nobilitavit. Primus, solusque ante Trajanum, de Parthis triumphavit. Plutarch. in M. Anton. p. 931.

[300] *At Germani Carbone.*] Anno Urbis conditæ DCXL. *Cimbri, gens vaga, populabundi in Illyricum venerunt; ab iis Papirius Carbo consul cum exercitu fusus est.* Livius in Epitome LXIII. Ad Noreiam, Tauriscorum urbem, prope Aquileiam, *Aquilée,* victus est Carbo, teste Strabone. Libr. V. pag. 214. Annis sequentibus, Cimbri Teutonique Galliam depopulati sunt, magnamque calamitatem intulere; at invictâ Gallorum constantiâ deterriti, alias terras petiere, ut videre est apud Jul. Cæsarem, Bell. Gall. VII. 77. Tum in

Italiam venêre, legatosque ad senatum miserunt, qui agros, quibus considerent, postularent. Quod cùm negasset senatus, adversùm eos infeliciter pugnavit M. Junius Silanus consul, anno Urbis conditæ DCXLV. Liv. in Epit. LXV.

[301] *Et Cassio.*] *L. Cassius, consul* anno Urbis conditæ DCXLVII. *a Tigurinis Gallis, pago Helvetiorum,* nunc *les cantons de Zurich, Appenzell, Schaffhouse,* &c. *qui a civitate secesserant, in finibus Allobrogum, cum exercitu cæsus est. Milites qui ex eâ clade superaverunt, obsidibus datis, et dimidiâ rerum omnium parte, ut incolumes dimitterentur, cum hostibus pacti sunt.* Livius in Epitome LXV. Immo Romanum exercitum sub jugum a Tigurinis missum docet Jul. Cæsar, Bell. Gal. I. 12. *Hic pagus unus cùm domo exisset, patrum nostrorum memoriâ L. Cassium consulem interfecerat, et ejus exercitum sub jugum miserat.*

[302] *Scauro Aurelio.*] *M. Aurelius Scaurus, legatus consulis* (immo consul anno Urbis conditæ DCXLVI) *a Cimbris, fuso exercitu, captus est, et cùm, in consilium ab iis evocatus, deterreret eos, ne Alpes transirent Italiam petituri, eò quòd diceret Romanos vinci non posse, a Boiorige, feroci juvene, occisus est.* Livius in Epit. LXVII. Vide et Plutarch. in Mario p. 419. et Vell. Paterc. II. 12.

[303] *Servilio Cæpione, Cn. quoque Manlio.*] Utramque cladem distinxit quoque Florus, III. 3. *Nec primum impetum barbarorum Silanus, nec secundum Manlius, nec tertium Cæpio sustinere potuerunt.* Utramque conjungit Livius in Epitome LXVII. *Ab iisdem hostibus* (Cimbris) *Cn. Manlius, consul, et Q. Servilius Cæpio, proconsul,*

victi prælio, castris quoque binis exuti sunt. Fusiùs Paulus Orosius, V, 16. *Manlius consul, et Q. Cæpio, proconsul, adversùs Cimbros et Teutones, et Tigurinos et Ambronas, Gallorum et Germanorum gentes, quæ tunc ut imperium Romanum exstinguerent, conspiraverant, missi, provincias sibi Rhodano,* le Rhône, *fluvio medio diviserunt. Ubi dum inter se gravissimè invidiâ et contentione disceptant, cum magnâ ignominiâ et periculo Romani nominis victi sunt.—Octoginta millia Romanorum, sociorumque, eâdem tempestate trucidata, Antias scribit.* Cùm Cæpio hujus cladis causa fuisset, *secundùm populi Romani jussionem, Cæpionis, cujus temeritate clades accepta erat, damnati, bona publicata sunt.* Dies, quo hæc clades contigit anno Urbis conditæ DCXLIX, inter nefastos relatus est, teste Plutarcho in Lucullo, pag. 510. Uno antè anno Cæpio consul, direptâ Tolosâ, nunc *Toulouse,* abstulerat *argenti pondo centum decem millia,* Gallicæ monetæ libras 7,189,875, *auri pondo quindecies decies centum millia.* At error est in auri numero. Immanis enim summa. Emendandum puto *auri pondo quindecim millia,* Gallicæ monetæ libras 14,175,000 Justin. XXXII. 3.

304 *Populo Romano.*] Vigente republicâ.

305 *Cæsari abstulerunt.*] Cæsari Augusto: quâ clade *adeo consternatum* eum fuisse *ferunt, ut per continuos menses barbâ capilloque summisso, caput interdum foribus illideret, vociferans: Quinctili Varre, legiones redde: diemque cladis quotannis mœstum habuerit ac lugubrem,* Sueton. in Aug. XXIII. De hac Varianâ clade dictum satis Annal. I. 10. et 61. Pacem sine dubio posthæc, verùm cruentam: Lollianas, Varianasque clades

Ann. I. pag. 16. Prima Vari castra, lato ambitu, et dimensis principiis, trium legionum manus ostentabant: dein semiruto vallo, humili fossâ, accisæ jam reliquiæ consedisse intelligebantur: medio campi albentia ossa, ut fugerant, ut restiterant, disjecta vel aggerata: adjacebant fragmina telorum, equorumque artus, simul truncis arborum antefixa ora; lucis propinquis barbaræ aræ, apud quas tribunos, ac primorum ordinum centuriones mactaverant: et cladis ejus superstites pugnam aut vincula elapsi referebant, hìc cecidisse legatos; illic raptas aquilas; primum ubi vulnus Varo adactum; ubi infelici dextrâ, et suo ictu mortem invenerit; quo tribunali concionatus Arminius; quot patibula captivis, quæ scrobes; utque signis et aquilis per superbiam inluserit. Ann. I. pag. 52. *Ed.*

306 *C. Marius.*] Tot cladibus acceptis, *populus Romanus non alium repellendis tantis hostibus magis idoneum imperatorem, quàm Marium est ratus.* Nec falsa fuit spes publica. Quarto suo consulatu, anno Urbis conditæ DCLII. Marius *trans Alpes circa Aquas Sextias,* nunc Aix en Provence, *cum Teutonis conflixit; amplius* CL *millibus hostium priore ac postero die trucidatis, gensque excisa Teutonum,* Velleius Paterculus II. 12. Vide et Livium in Epit. LXVIII. qui ait *cæsa hostium ducenta millia, capta nonaginta.* Quinto autem suo consulatu anno Urbis conditæ DCLIII. Cimbros in Italiâ, transgressos Athesim, *l'Adige,* in campo Raudio, ubi nunc *Rubio,* vicit, *cæsa aut capta amplius* CM *hominum,* Velleius Paterculus, II. 12. At non impunè victor fuit Marius, ut constat ex immensis belli apparatibus, quos vide apud Plutarchum in Mario. Nec

adversùs Cimbros tantùm sed et adversùs eorum conjuges fuit pugnandum. Unde Florus, III. 3. *Nec minor cum uxoribus eorum pugna, quàm cum ipsis fuit: cùm, objectis undique plaustris atque carpentis, altæ desuper, quasi e turribus, lanceis contisque pugnarent. Perinde speciosa mors earum fuit, quàm pugna. Nam cùm, missâ ad Marium legatione, libertatem ac sacerdotium* Vestalium *non impetrassent, (nec fas erat) suffocatis elisisque passim infantibus suis, aut mutuis concidêre vulneribus, aut vinculo e crinibus suis facto ab arboribus jugisque pependerunt. Boiorix rex in acie dimicans impigrè nec inultus occubuit.* Ob tantas victorias anno Urbis conditæ DCLII. juxta fastos Capitolinos, C. MARIVS. C. FILIVS. CONSVL. V. DE. TEVTONEIS. AMBRONIBVS. ET CIMBREIS triumphavit.

[307] *Divus Julius.*] Julius Cæsar Ariovistum, Germanorum regem, prope *Dampierre dans la Franche-Comté* vicit, fusosque Germanos ingenti strage triginta millia quingentos passus usque ad Rhenum insecutus est, totumque hunc campum cadaveribus ac spoliis complevit anno U. C. DCXCVI. Jul. Cæs. *Bell. Gall.* I. 33 et 52. et Plutarch. in Cæsare, pag. 675. Antè a Julio Cæsare multati fuerant Tigurini, qui olim L. Cassium, ut suprà dictum est, interfecerant, Romanumque exercitum sub jugum miserant. Vide Jul. Cæsar. Bell. Gall. I. 12.

[308] *Drusus ac Nero et Germanicus.*] Nero Claudius Drusus, qui ob res in Germaniâ præclarè gestas sibi suisque Germanici cognomen meruit. Vide Stemma Cæsarum, num. 79. Vide not. 282, partem ultimam. Tiberius Nero, Tiberii Claudii Neronis et Liviæ filius, natus sexto decimo

Kalendas Decembris, anno U. C. DCCXII. ab Augusto adoptatus anno DCCLVI. Princeps anno DCCLXVII. mortuus septimo decimo Kalendas Aprilis, anno DCCXC. Stem. Cæs. Tom. I. num. 68. pag. 474. *Ed.* Neronis, id est, Tiberii, ab Augusto in Germaniam missi, et Germanici operosas victorias vidimus in libris Annalium I. et II. Vide quoque Stemma Cæsarum, num. 68 et 81. Germanicus Cæsar, Nerone Claudio Druso et Antoniâ minore genitus, optimorum parentum filius optimus, et populo Romano carissimus. Tiberius, jubente Augusto, illum adoptavit anno U. C. DCCLVII. factus Princeps, invidit; Livia Pisonis et Plancinæ veneno interemit anno U. C. DCCLXXII. haud multùm triginta annos egressum. Stemm. Cæs. Tom. I. num. 81. pag. 476. *Ed.*

309 *C. Cæsaris.*] Caii Caligulæ. Minas ejus in ludibrium versas dicemus in Supplemento Annalium, VIII. 23. Ad bellum ut ad ludum profectus, rectà petiit Germaniam superiorem, cui loco Lentuli Gætulici Servium Galbam, obsequio tam egregium, quam dominationi postea imparem præfecerat. Adventûs sui lætitiam intempestivâ severitate, deinde turpiore ignaviâ corrupit. Vix enim castra attigit, statim cum ignominiâ dimittere legatos, qui auxilia seriùs adduxerant: ita recensere exercitum, ut plerisque centurionum maturis, et nonnullis ante paucissimos, quam consummaturi essent, dies, primos pilos adimeret, senium cujusque et imbecillitatem causatus: ceterorum increpitâ cupiditate, commoda emeritæ militiæ ad sex millium H. S. summam recidere. Sup. Ann. VIII. pag. 315. *Ed.*

310 *Legionum hibernis.*] In bello Civili, de quo dictum satis suprà Hist. IV. et V.

[311] *Triumphati magis.*] A Domitiano, ut dicetur infrà in Vitâ Agricolæ cap. XXXIX.

[312] *De Suevis.*] Suevi immensum terrarum tractum inter Albim, *l.Elbe*, Vistulam, *la Vistule*, Oceanum, *la mer Baltique*, et Danubium, *le Danube*, obtinebant. Latiùs adhuc olim habitavere, et usque ad Rhenum tenuere. Inde Strabo, Julius Cæsar, Florus, Ptolemæus aliique ad Suevos referunt, quæ ad Cattos pertinent.

[313] *Propriis adhuc nationibus.*] De quibus mox dicetur usque ad caput XLV.

[314] *Obliquare crinem.*] Suevi crinem non spargebant, ut solent barbari, sed obliquabant, et intortum in occipite nodo substringebant.

[315] *A ceteris Germanis.*] Ergo ceteri Germani non obliquabant crinem; eum tamen in nodum pluresque cirros cogebant. Unde Seneca de Irâ, III. 67. *Crinis rufus et in nodum coactus apud Germanos.* Et Martialis, in spectaculorum libro, carm. 3. vers. 9.

Crinibus in nodum tortis venêre Sicambri.

[316] *A servis separantur.*] Apud Suevos, ut apud ceteros Germanos, tonsi videntur fuisse servi; aut saltem ita fuere decurtati, ut obliquare crinem, nodoque substringere non potuerint.

[317] *Ornatiorem habent.*] Capillum, non retro et in occipite, sed in solo vertice, religatum, principes ornatiorem habent.

[318] *Ut hostium oculis.*] Non ornantur ut ament amenturve, sed ut hostium oculis terribiliores

videantur, crinibus in hanc altitudinem terroremque comptis.

[319] *Semnones.*] Utramque Viadri, *l'Oder*, ripam, nunc, *partie de la Poméranie, de la Marche de Brandebourg, et de la Lusace*, tenuere Semnones. Veterem Semnonum gloriam factis scriptisque illustravit, magisque ac magis in dies illustrat Fredericus III. Prussiæ rex, quem appellasse, laudasse est. Vide *Mémoires pour servir à l'Histoire de la Maison de Brandebourg*, pag. 292.

[320] *Auguriis patrum.*] Ex imitatione Virgilianâ, aut ex veteri aliquo poetâ versus:

Auguriis patrum et priscâ formidine sacram.

[321] *Regnator omnium deus.*] Hæc est prima hominum fides, REGNATOR OMNIUM DEUS, cui cetera subjecta sunt atque parentia. Quò antiquiora sunt et sinceriora gentium monumenta, eò illustrior effulget divinitatis veneratio, maximè apud Scythas, quorum propago erant Germani. At a puro simplicique cultu ita degeneraverant Semnones, ut et secreto silvæ, de quo jam suprà cap. 9. et cæso homine, barbarè supplicarent.

[322] *Centum pagis.*] Ne existimes fuisse vicos *des Villages*, sed pagos, *des Cantons.* Vide quæ notata sunt suprà cap. 6.

[323] *Langobardos.*] Augusti principatu Langobardi cis Albim, inter *Lunebourg et Magdebourg*, habitavere. A Tiberio victi, et trans Albim pulsi, Strabo, VII. pag. 290. Velleius Patercul. II. 106. Sueton. in Aug. XXI. loca illa tenuere, ubi nunc *Prignitz, Ruppin et partie de la moyenne Marche.* Postea regnum Langobardicum in Italiâ condiderunt, quod, capto rege Desiderio, sub-

actâque Italiâ, a Carolo Magno excisum est anno Jesu Christi 774. Exstant adhuc leges Langobardorum apud Lindenbrogium. Burgundiones hic omisit Tacitus, quòd tunc sanè parva fuerit eorum civitas. Postea cum Langobardis Decumates agros limitemque Romanum insedere. Inde in Galliam erupere, easque terras occupavere, quas de eorum nomine adhuc dicimus *les Duché et Comté de Bourgogne.* Exstant quoque Burgundionum leges, quas vide apud Lindenbrogium.

324 *Reudigni.*] Ex Taciti descriptione Langobardis vicini fuere Reudigni, ergo ibi habitavere, ubi nunc *partie des Duchés de Mecklenbourg et de Lawenbourg.* Antea cis albim habitavere, ubi est sabuletum Luneburgicum, *les landes de Lunebourg.* Inde fortè nomen traxere, ut vult eruditus Eccardus, *de Rebus Franciæ Orientalis.* Tom. I. pag. 3.

325 *Aviones.*] Fortè iidem sunt, quos Mamertinus in Panegyrico Maximiani, cap. 5. *Chaibones* appellat: Langobardis et Reudignis quoque proximi, nunc *partie du Duché de Mecklenbourg.* Antè cis Albim ripas amnis Ilmenaviæ Luneburgici tenuere. Amnis ille ex eorum nomine incolis adhuc dicitur *Ava,* teste erudito Eccardo, loc. cit.

326 *Angli.*] Nunc *partie du Holstein et de Sleswick.* Ibi adhuc est regio *Angeln,* inter *Flensborg et Sleswick.* Sæculo post Christum natum quinto, Angli, comitibus Saxonibus, in Britanniam immigravere, nomenque Angliæ dedere; quo uno facto perennitati suæ meliùs, quàm Suevi Cimbrique consuluere.

327 *Varini.*] Nunc *la partie Orientale du Mecklenbourg,* circa ripas amnis Varnæ, occupavere.

Ibi adhuc oppidulum *Waren*, ad lacum *Muritz* situm. Exstant leges veteres, quæ Anglis et Varinis communes fuere. Eas vide apud Lindenbrogium et Cl. Leibnitium, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, Tom. I. pag. 81.

[328] *Eudoses.*] Ex Taciti descriptione, aliorumque populorum situ, patet Eudoses fuisse, ubi nunc *Wismar et Rostock:* Suardones ubi nunc *Stralsund, la Poméranie Suédoise, et partie de la Poméranie citérieure.* Nuithones, ubi nunc *partie de la Poméranie citérieure et de la Marche Uckerane.* Eos tamen multò latiùs habitasse existimat eruditus Eccardus, loc. cit. Eudoses enim ad Viadrum, *l'Oder*, Suardones ad Wartam, *la Warte,* Nuithones ad Netzam, *la Netze,* diffundit.

[329] *Herthum.*] Manet adhuc Germanis vetus nomen; terraque appellatur *Erde.* Multi pronuntiant *Erdt.* Quod nonnihil affinitatis habet cum Hebraicâ appellatione ארץ. Invaluit autem apud omnes fermè populos hæc superstitio, ut terram colerent. Apud ipsos Romanos, Sempronius, domitis Picentibus, *Tellurem deam promissâ æde placavit.* Florus, I. 19.

[330] *In insulâ.*] Insula hæc multis videtur esse ea, quæ nunc dicitur *l'isle de Rugen, dans la mer Baltique.* At, ut probabilius, alia est insula, Albis ostio proxima, quæ dicitur *l'isle de Helgeland*, vel *Heiligeland,* id est, *l'isle Sainte, près de l'embouchure de l'Elbe.* Id enim magis convenit cum veteribus Langobardorum, Reudingorum, Avionumque sedibus.

[331] *Castum nemus.*] Nemus sanctum et numquam violatum, Terræ deæ sacrum. Vide Notas et Emendationes ad cap. XL. *Castum* insititium

esse, et e margine irrepsisse putat Ernestus. Alii tentant, *sacrum*, vel *vastum* nemus. Fortè Tacitus nemus illud dixit castum, quasi Terræ deæ sacrum. Castum enim de Cybeles religionibus propriè dicebatur. Sic Tertullianus, *de Jejuniis*, cap. XVI. *Casto Isidis et Cybeles eas* (nostras xerophagias) *adæquas*. Malè Beroaldus, *castrum nemus*. *Ed.*

332 *Penetrali.*] Dicato nempe vehiculo.

333 *Læti tunc dies.*] Olaus Rudbeckius, vir eruditus, sed opiniosissimus, qui Germaniam omnem in suam Scandinaviam transtulit, contendit festum illud brumâ fuisse celebratum, manereque adhuc, et dici *Julifred*, seu pacem Juliam. Rudbeck. *Atlantica*, I. 24. At festum illud *Juul*, non in Terræ, sed in Solis, quem *Thor*, aut *Taranim*, dicebant, honorem agebatur. Seriùs menseque Februario colebatur Terra; ut videre est apud Cl. Mallet, *Introduction à l'Histoire de Dannemarck*, pag. 81. et seqq.

334 *Templo reddat.*] Templo, id est, sacro nemori; ut meritò observat Cl. Ernestus.

335 *Numen ipsum.*] Vehiculum deæ, quam mortalium conversatione fœdatam opinantur.

336 *Lacus haurit.*] In lacum detrusos, ne vana sacra revelarent.

337 *Hermundurorum civitas.*] Populos illos a virtute, *Heermanner*, et a Romanis Hermunduros dictos volunt. Inter Albim, *l'Elbe*, Salam, *la riviere de Sala*, et Boiemum, *la Bohême*, ubi nunc *Anhalt*, *Woigtland*, *la Saxe*, *partie de la*

Misnie et de la Franconie, habitavere. Deinde cùm Marcomanni, Boiis a Maroboduo pulsis, Boiemum occupassent, ipsi Marcomannorum sedes sedibus suis addidere, hucque nomen Suevorum intulere, unde regionem hanc adhuc dicimus *la Suabe*.

[338] *Fida Romanis.*] Tunc fida; postea cum Marcomannis aliisque Germanis adversùs Romanos, M. Aurelii, qui eos vicit, principatu, conspiravere. Vide Capitolin. in Marc. Aurel. XXII.

[339] *Coloniá.*] Augusta Vindelicorum, nunc *Ausbourg*, splendidissima colonia provinciæ Rætiæ, cujus tunc pars erat Vindelicia.

[340] *Sine custode.*] Ob pacem et societatem cum Romanis incustoditi erant transitus et sine pretio. Vide suprà Hist. IV. 65. Sint transitus incustoditi, sed diurni, et inermes; donec nova et recentia jura, in vetustatem consuetudine vertantur. Hist. IV. pag. 271. *Ed.*

[341] *Non concupiscentibus.*] Has opes Romanorum atque delicias non concupiscebant Hermunduri, suis contenti.

[342] *Albis oritur.*] Hìc errat graviter Tacitus, si fontem Egræ, *l'Eger*, qui in Hermunduris oritur, cum fonte Albis, *l'Elbe*, qui erat apud Marcomannos in Boiemo, *la Bohême* confuderit. Inclytum quidem olim ac notum Albis flumen Drusi, Tiberii, Domitii victoriis; ut, diu in hoc Germaniæ penetrali silentibus bellis, Romæ tantùm famâ audiebatur. Inde in signando Albis fonte

Geographicas Romanorum tabulas minimè accuratas fuisse videtur. Fortè tamen Hermunduri, cùm in exercitu Marobodui militassent, sedes accepere in eâ parte Boiemi, in quâ Albis oritur. Tunc nullus foret Taciti error, ut videre est apud eruditum Eccardum, *de Rebus Franciæ Orientalis*, Tom. I. pag. 7.

343 *Tantùm auditur.*] Olim victricibus Romanorum armis, notum: nunc, præpotentibus Germanorum rebus, famâ tantùm auditur. Vide suprà Annal. IV. 44. Pòst, exercitu flumen Albim transcendit; longiùs penetratâ Germaniâ quàm quisquam priorum. Ann. IV. pag. 231. *Ed.*

344 *Narisci.*] Inter Hermunduros et Marcomannos fuere Narisci, ubi nunc *partie de la Baviere entre la Bohême et le Danube.*

345 *Marcomanni.*] Nunc *la Bohême.*

346 *Et Quadi.*] Quadi, nunc *la Moravie, et partie de l'Autriche entre le Danube et la Moravie.* De Quadis, Valentiniani et Valentis ætate, Ammianus Marcellinus, XXIX. 15. *Quadorum natio motu est excita repentino, parum nunc formidanda, sed immensum quantum antehac bellatrix et potens, ut indicant perpetrata.*

347 *Boiis.*] Qui eas regiones olim tenuere, et Boiemo nomen indidere, ut dictum est suprà cap. 28. Marcomanni, antequam Boios pellerent, haud procul fontibus Danubii habitavere, ubi nunc *le Duché de Wirtemberg;* et quòd Germaniæ limitem incolerent, dictos fuisse *Marcmanner*, a voce *Marc*, quæ limitem significat, rectè opinatur

Cl. Dithmarus. Haud ita probabiliter Cl. Leibnitius vult Marcomannos Moraviam, *la Moravie*, nondum pulsis Boiis, incoluisse, et a Marcâ fluvio nomen duxisse.

348 *Degenerant.*] Inde Marcomannorum, Nariscorum, Quadorum aliorumque sociorum gravissimum adversùs Romanos exarsit bellum, M. Aurelio Principe. Quantum in discrimen M. Aurelium Romanumque exercitum Quadi adduxerint, docet Dio, LXXI. pag. 805. et seq.

349 *Marobodui.*] De Maroboduo actum suprà Annal. II. 46. Sperabaturque rursùm pugna, ni Marobodius castra in colles subduxisset. Id signum perculsi fuit: et transfugis paullatim nudatus, in Marcommannos concessit, misitque legatos ad Tiberium oraturos auxilia. Ann. II. pag. 102. et 62. Dum ea æstas Germanico plures per provincias transigitur, haud leve decus Drusus quæsivit, inliciens Germanos ad discordias, utque, fracto jam Maroboduo, usque in exitium insisteretur. Ann. II. pag. 114. *Ed.*

350 *Auctoritate Romanâ.*] Sic Vanium regem, a Romanis datum, vidimus suprà Annal. II. 63. et XII. 29. Furtium quoque, regem, Quadis postea dedit Antoninus Pius, ut testatur ejus nummus apud Cl. Spanhemium, *de Præstantiâ et Usu Numismatum*, Tom. II. pag. 582. ANTONINVS PIVS AVGVSTVS, capite laureato. In aversâ parte, duo homines stantes. REX QVADIS DATVS. Furtium cùm ejecissent Quadi, Ariogæsum regem sibi constituêre, quem M. Aurelius, Ariogæso infensus, confirmare noluit. Vide Dionem, LXXI. pag. 808. Tanta autem

erat hac in re auctoritas Romana, ut *Quadi, amisso rege suo, non priùs se confirmaturos eum qui erat creatus*, dicerent, *quàm id nostris placuisset Imperatoribus.* Capitolinus in M. Antonino cap. 14. Barbari utrumque comitati, ne quietas provincias immixti turbarent, Danubium ultra inter flumina Marum et Cusum locantur, dato rege Vannio gentis Quadorum. Ann. II. pag. 116. Per idem tempus Vannius, Suevis a Druso Cæsare impositus, pellitur regno, primâ imperii ætate clarus, acceptusque popularibus: mox diuturnitate in superbiam mutans, et odio accolarum; simul domesticis discordiis circumventus. Ann. XII. pag. 60. *Ed.*

351 *Marsigni.*] Nunc *Glatz, Jagerndorf, et partie de la Silésie.*

352 *Gothini.*] Nunc *partie de la Silésie et de la Hongrie,* infra Marsignos.

353 *Osi.*] Infra Gothinos Osi, nunc *partie de la Hongrie jusqu'au Danube.*

354 *Burii.*] Ultra Gothinos Burii, ad Carpatem montem et Vistulæ fontes, *le mont Krapak et les sources de la Vistule.*

355 *Cultuque.*] Quem vidimus suprà cap. 38. Præterea videtur Suevos sermone, aut potiùs dialecto, a ceteris Germanis fuisse distinctos.

356 *Ferrum effodiunt.*] In ferri fodinis, quas obtinebant Quadi, teste Ptolemæo II. 11. Ὑπὸ δὲ τὸν Ὀρκύνιον δρυμὸν Κουάδοι· ὑφ' οὓς τὰ σιδηρωρυχεῖα, καὶ ἡ Λοῦνα ὕλη. *Sub silvâ Hercyniâ Quadi: sub quibus ferri fodinæ, et Luna silva.*

357 *Continuum montium jugum.*] *Les montagnes entre la Moravie, la Hongrie, la Silésie, la Bohême.*

358 *Lygiorum.*] Lygii, nunc *partie de la Silésie, de la nouvelle Marche, de la Prusse et de la Pologne en-deçà de la Vistule.* Jam memorati sunt suprà Annal. XII. 29. Nam vis innumera Ligii, aliæque gentes adventabant, famâ ditis regni, quod Vannius XXX per annos prædationibus et vectigalibus auxerat. Ann. XII. pag. 60. *Ed.*

359 *Arios.*] Arii, Helvecones, Manimi, Elysii, Naharvali habitavere inter Viadrum, *l'Oder*, et Vistulam, *la Vistule*, ubi nunc *partie de la Silésie, du Brandebourg et de la Pologne.* Fortè ab Ariis genus ducebat, Ariogæsus, Quadorum rex, de quo dictum suprà not. 350. Ab Elysiis Silesiæ, *la Silésie*, nomen ortum volunt. Helvecones prorsùs diversi sunt ab Hillevionibus, de quibus dicetur infrà cap. 44. not. 367.

360 *Castorem pollucemque.*] Apud Romanos Castor et Pollux in tempestatibus invocabantur. Inde Seneca, Natural. Question. I. 1. *In magnâ tempestate apparent, quasi stellæ velo insidentes. Adjuvari se tunc periclitantes existimant Pollucis et Castoris numine.*

361 *Ea vis numini.*] In stellis, quas vulgò dicimus *les feux follets, le feu Saint-Elme*, Castorem et Pollucem venerabantur Romani; ut videre est apud Plinium, II. 37. Numen quoque suum in his fatuis ignibus coluisse videntur Naharvali. Illud *Alcin* dixere, fortè a vocabulis *Alff, Alp*, quibus adhuc Genios montium appellant Septemtrionales populi, teste erudito Keyslero, in An-

tiquitatibus Celticis, pag. 500. Verùm cùm sine ullis simulacris, sine ullo peregrinæ superstitionis vestigio, deos illos, ut fratres, ut juvenes venerarentur Naharvali, minimè crediderim eos fuisse Castorem et Pollucem, Græca Romanave numina. In iis potiùs agnoverim Canadensium deos *Napinouketh* et *Pepounouketh*, quos inter ita divisum orbis imperium, ut hic veris et æstatis, ille hiemis sit præses. Alternis temporum vices regunt, et hominum fata moderantur. Vide Creuxium, *Historia Canadensis*, pag. 81. Huc quoque referenda videntur Sarmatarum numina *Lebus* et *Polebus*, quorum memoria adhuc manet in conviviis Polonicis. Diodorus Siculus, IV. 56. pag. 180. Dioscuros, seu Castorem et Pollucem, a Celtis, Oceani accolis, cultos memorat. Sed isti populi sunt a Naharvalis diversi.

362 *Tincta corpora.*] Id olim in usu apud gentes plurimas. Idem adhuc viget apud multos Americæ populos. Quidam etiam corporibus suis notas inscribebant. Unde Plinius, XXII. 1. *Formæ gratiâ ritûsque perpetui, in corporibus suis aliquas exterarum gentium uti herbis quibusdam, adverto animum. Illinunt certè aliis aliæ faciem in populis Barbarorum feminæ, maresque etiam apud Dacos et Sarmatas corpora sua inscribunt.* Tales corporum picturas, a Canadensibus, ut truculentiores videantur, usurpatas, exhibet P. Creuxius, *Historia Canadensis*, pag. 70. Si de hoc usu plura volueris, adi eruditum Pelloutier, *Histoire des Celtes*, Tom. I. pag. 290 et seqq.

363 *Gothones.*] Supra memoratos populos erant Gothones, ubi nunc *la Poméranie ultérieure, la nouvelle Marche, la partie Occidentale de la*

Pologne entre l'Oder et la Vistule. Diversi sunt a Gothis, de quibus mox dicemus, sed fortè cum iis arma sociavere.

364 *Rugii.*] Protinus ab Oceano Baltico, *la mer Baltique,* erant Rugii, ubi nunc *Colberg, la Cassubie, la Poméranie ultérieure:* ibi adhuc oppidum *Rugenwald.* In ipso mari memoriam eorum retinet insula *Rugen.*

365 *Lemovii.*] Mare Balticum accolebant quoque Lemovii, ubi nunc *Stolpe*, *Lavenburg*, *Dantzig.* Lemoviorum sedes postea occupasse videntur Heruli. Nulla enim deinde Lemoviorum memoria, frequens verò Herulorum, et per Europam et Asiam gloria ingens: primi etiam Germanorum sub Odoacro regnum in Italiâ condidere.

366 *Suionum.*] Suiones, nunc *la Suede, les isles de Dannemarck*, *Funen*, *Langland*, *Zééland*, *Laland*, &c. E Suionibus Cimbrisque emersere Normanni, qui latè terrorem circumtulere, et opimam Galliæ provinciam, de eorum nomine adhuc appellatam *la Normandie,* occupavere. Majus adhuc et audentius Gothorum, Wisigothorum, Ostrogothorum nomen. Ii sunt, qui imperium Romanum perdidere, et Romam tam diu invictam, et æternitatis spe vanam, cepere. Exstant adhuc Wisigothorum leges, sed a solitâ Germanicarum legum simplicitate alienæ.

367 *Ipso in Oceano.*] Romani, quibus nondum satis comperta erat hæc terrarum pars, hìc finxere *insularum immensa spatia*, ut vidimus suprà cap. 1. Unde et Plinius, IV. 13. ait: Codanus sinus, nunc *la mer Baltique, refertus insulis, quarum*

clarissima Scandinavia, hodie *la Suede, la Norwege, est incompertæ magnitudinis, portionem tantùm ejus, quod sit notum, Hillevionum gente quingentis incolente pagis, quæ alterum orbem terrarum eam appellat.* Hillevionum memoria adhuc manet in eâ Sueciæ parte, quæ dicitur *Halland.*

[368] *Classibus valent.*] Atque ita valuere, ut penes eos sit gloria *juris nautici*, cujus leges undecimo post Christum natum sæculo primùm scriptæ sunt in urbe *Wisby*; quæ urbs princeps est insulæ *Gothland.* Unde illa insula meritò appellatur *Oculus maris Baltici.*

[369] *Forma navium.*] Quæ Suionum, eadem adhuc est Canadensium navibus, *les canots*, forma. Utrimque prora paratam appulsui frontem agit. At Canadensium naves sine velis, et cum velis aguntur. Vide P. de Charlevoix, *Lettre* XII. pag. 192.

[370] *Velis ministrantur.*] Meliùs *ministrant.* Notum enim illud Virgilii,

Velisque ministrant.

Nec aliter Lucanus, III. 691.

Tela legunt dejecta mari, ratibusque ministrant.

[371] *Opibus honos.*] Opulentissimum Suionum templum memorat Adamus Bremensis, Hist. Eccl. cap. 233. *Nobilissimum illa gens templum habet, quod Ubsola*, nunc *Upsal, dicitur, non longe a Sictonâ civitate*, nunc *Sigtuna, et Bircâ*, nunc *Bioerkoe. In hoc templo, quod totum auro paratum est, statuas trium deorum veneratur populus, ita ut potentissimus eorum Thor in medio solum habeat triclinium: hinc et inde locum possident*

Wodan et Fricco. E ruderibus urbium Sictonæ et Bircæ exsurrexit urbs regni princeps, *Stockolm.* Nobile autem exemplum, ibi semper fuisse opes, ubi viguit nautica res.

372 *Exceptionibus.*] Ibi suprema regum potestas: nullæ legum, nullæ libertatis exceptiones. Unde Cl. Spener, *Notitia Germaniæ antiquæ*, V. 7. pag. 177. rectè existimat apud Suionas *regnum fuisse jure hereditario*, non verò datum populi electione. *Nam jus parendi precarium vix non semper regis sequitur electionem.*

373 *Servo.*] Ibi enim servi supra ingenuos, supra nobiles ascendebant. Vide suprà cap. 25.

374 *Aliud mare.*] Quod vulgò dicimus *la mer Glaciale.* Præter quàm quòd Borealis pars sinusque maris Suevici, *la partie Septentrionale de la mer Baltique et les Golfes de Finlande et de Bothnie*, quotannis frigore et glacie ita rigeant, ut sine maximis difficultatibus, teste erudito Rudbeckio, *Atlantica*, pag. 323. navibus adiri non possint; Suionibus, qui classibus valebant, compertum qnoque fuit mare glaciale, quod, ultra gradum 81. æstate vel hieme, nullas naves admittit. Vide eumdem Rudbeckium, loc. cit. pag. 359.

375 *Hinc fides.*] Parum appositè ad astronomicas rationes. In his enim terrarum finibus extremus cadentis Solis fulgor usque in ortus, vel in ortum, edurat, non quòd ibi sit naturæ terminus, sed quòd terræ ibi protendantur ad gradum 72, ac proinde ultra circulum polarem Arcticum, sub quo, vi Solaris cursûs, viginti quatuor horas

lucescit. Hac de re si plura volueris, vide eruditum Varenium, *Geographia generalis,* II. 25.

[376] *Emergentis.*] Meliùs *immergentis,* vel *se mergentis.* Vide Notas et Emendationes ad cap. 45. Ita Rhenanus e Cod. Kapp. A Ms. Turic. et editionibus veteribus abest *emergentis:* unde fortè redundat. Emendabat Lipsius, *se mergentis.* Propriùs ad veterum scripturam, *immergentis:* scribebant enim librarii *ĩmergentis.* Porro stridentem Solem passim exhibent poetæ, cùm in Oceanum immergitur, numquam verò cùm inde emergit. Not. et Emend. pag. 207. *Ed.*

[377] *Audiri.*] Ut ferrum candens, sic Solem stridendo aquas subire opinabantur. Unde Juvenalis, Satyr. XIV. 280.

Audiet Herculeo stridentem gurgite Solem.

Idque vulgare apud poetas, cùm occasum Solis describunt.

[378] *Formasque deorum.*] Meliùs *formasque equorum:* ni fortè *formas deorum* accipias de Neptuno aliisque marinis deis Solem excipientibus.

[379] *Tantùm natura.*] Ita de Oceano Indico Quintus Curtius, IX. 9. ait *ne naturam quidem longiùs posse procedere.* Nunc verò fama illa non est vera: ultra terras Suionibus habitatas cognitasve, novæ innotuere terræ, *le Spitzberg, la Groenlande,* &c. necdum tota patet natura. Utinam auspicatis tot gentium, nauticâ arte celeberrimarum, navigationibus aliquando pateat! Quì enim naturæ intima scrutabimur, si ne extima quidem cognoverimus?

[380] *Suevici maris.*] Nunc *la mer Baltique.*

[381] *Æstiorum gentes.*] Nunc *le Royaume de Prusse, les duchés de Samogitie, de Curlande, le Palatinat de Livonie* et *l'Estonie*, in cujus nomine exstat veteris nominis memoria. Vide inter Testimonia Veterum epistolam, quam de succino et hoc Taciti loco ad Æstios scripsit Theodoricus rex.

[382] *Suevorum.*] De quibus suprà cap. 38.

[383] *Britannicæ propior.*] Quòd Æstii, in extremis Germaniæ finibus positi, linguam Scythico-Celticam, quæ apud Britannos diu viguit, retinerent; ut rectè observat Cl. Dithmarus.

[384] *Matrem deûm.*] Quæ Frea, aut Fricco, dicebatur: numen Scythicæ originis, de quo dictum suprà cap. 40. Vide et Cl. Mallet, *Introduction à l'Histoire de Dannemarck*, pag. 56. et seqq.

[385] *Formas aprorum.*] Manent adhuc hujus superstitionis multa vestigia in Sueciâ, *la Suede*. Rustici, illo ipso tempore quo sacrum Freæ mense Februario olim peragebatur, panem formâ verris, in multos superstitiosos usus paratum componunt. Quod vide apud eruditum Eccardum, *de Rebus Franciæ Orientalis*, Tom. I. pag. 409.

[386] *Inter hostes præstat.*] Tanta vanæ religionis fiducia.

[387] *Patientiùs.*] Quòd non, ut ceteri Germani, ita vagi bellisque dediti, sed loci necessitate in iisdem terris consisterent.

[388] *Soli omnium.*] Nunc verò et alii aliisque in terris succinum legunt: sed semper vis maxima et optima in Æstiorum litoribus.

[389] *Succinum.*] Quod Gallicè dicimus, *l'Ambre jaune.*

[390] *Glesum.*] Sic adhuc vitrum, quòd pellucidum sit, a Germanis *Glas* appellatur. Plinius autem XXXVIII. 3. *Certum est* succinum *gigni in insulis Septemtrionalis Oceani, et a Germanis appellari glessum: itaque et a nostris unam insularum ob id Glessariam appellatam, Germanico Cæsare ibi classibus rem gerente, Austraviam a barbaris dictam.* Ibi multa de Succino. Quæ inter, memorat Plinius maximum pondus glebæ succini, Nerone Principe allatum, fuisse *XIII librarum.*

[391] *Jacebat.*] Adeò vile, ut Guttones, qui illud æstuarium olim incolebant, *pro ligno ad ignem* uterentur succino, *proximisque Teutonis* venderent, Plin. XXXVII. 2.

[392] *Luxuria nostra.*] Inde enim apud Romanos e succino monilia, anuli, nummi, pocula, auctore Plinio loc. cit. Fuere et columnæ, de quibus Claudianus, de Rapt. Proserpin. I. 154.

> Atria cingit ebur, trabibus solidatur ahenis
> Culmen, et in celsas surgunt electra columnas.

Transiit quoque in theatra succinum. Nerone Principe. Vide Plinium, loc. cit. cap. 3.

[393] *Succum tamen arborum.*] Alii postea succinum inter bituminum saliumque species annumeravere; quorum sententiæ favere videbatur

succinum fossile, in agris Prussicis passim obvium: repertum quoque in Saxoniâ prope oppidum *Schmideberg*, aliisque in locis a mari dissitis. Sunt tamen adhuc et plurimi, qui succinum esse succum arborum pinearum ac populearum volunt; quâ de re ingeniosas ac probabiles conjecturas nuper edidit Cl. Formey.

[394] *Interlucent.*] Araneas, formicas, apes, aliaque id genus, succino clausa, ut rectè explicat Tacitus, sæpe vidimus. At circumferuntur quoque lacerti, aliaque majora animalia succino implicita, non naturæ lusu, sed circulatorum fraudibus, qui his monstris pecuniosos et ignaros homines argento emungunt.

[395] *Orientis secretis.*] Bene accuratéque dictum, quia inter secreta habebantur colebanturque thura ac balsama. De thure Arabiæ vide Plinium, XII. 14. De Judææ balsamo diximus satis suprà Hist. V. 6. Balsamum, modica arbor: ut quisque ramus intumuit, si vim ferri adhibeas, pavent venæ; fragmine lapidis, aut testâ aperiuntur: humor in usu medentium est. Hist. V. pag. 302. Humor opobalsamum dicebatur. De medica vi balsami distinctè Plinius XII. 25. Corticis etiam ad medicamenta pretium; præcipua autem gratia lachrymæ, secunda semini, tertia cortici, minima ligno. Brotier. Vide not. 6. Hist. V. 6. *Ed.*

[396] *In adversa litora.*] E proximo Suionum mari in adversa Æstiorum litora vi tempestatum succinum propellebatur.

[397] *Olentem.*] Succinum attritu odorâque flammâ pinum redolet.

[398] *Sitonum gentes.*] Nunc *la Norwege.*

[399] *Germanis an Sarmatis.*] Germania quidem Vistulâ, *la Vistule,* finiebatur: et ultra Vistulam erat Sarmatia. Peucini tamen, Venedique et Fenni Germanicæ originis esse videbantur, quòd, licèt in Sarmatiâ positi, a Sarmatarum moribus deflecterent.

[400] *Peucini.*] Peucinos quoque Germaniæ adscribit Plinius, IV. 14. *Quinta* Germaniæ *pars Peucini, Basternæ, suprà dictis contermini Dacis.* Ad Istri, *le Danube,* ostia, et in ipsis etiam Istri ostiis insulam Peucen, nunc *Piczina,* habitabant Peucini pars Bastarnarum, ut patet ex Strabone, VII. pag. 306.

[401] *Sede, ac domiciliis.*] Sedem domiciliaque figebant Peucini. Contrà Sarmatæ in plaustro equoque vivebant.

[402] *Connubiis mixtis.*] Peucinorum proceres connubia miscebant cum Sarmatis, et in Sarmatarum habitum moresque fœdabantur.

[403] *Venedi.*] Venedi ultra Peucinos et Bastarnas ad Suevicum usqne mare, *la mer Baltique,* protendebantur. Venedorum memoriam adhuc retinet Sinus Venedicus, nunc *le Golfe de Dantzig.* Manet quoque nomen in *Wenden,* quæ pars est Livoniæ. Cùm Germanorum gentes plurimæ in Italiam, Galliam, Hispaniam irrupissent, Venedi, dicti quoque Winedi, vacuas sedes occupavere inter Vistulam et Albim. Inde Danubium trajecere, Dalmatiam, Illyricum, Istriam, Carnos, Noricasque Alpes tenuere. De eorum nomine

pars Carniolæ adhuc dicitur *Windismarck*. Ob celebritatem nobilitatemque cognominati sunt Slavi, latissiméque viget eorum lingua, *la langue Sclavonne*, de quâ eruditè disseruit Cl. de Peyssonnel, *Observations Historiques et Géographiques sur les peuples barbares*, pag. VII. et seqq.

[404] *Ex moribus.*] Ex moribus Sarmatarum.

[405] *In plaustro equoque.*] Sic et hodie vivunt Sarmatarum reliquiæ, *les Tartares, les Nogaïs.*

[406] *Fennis.*] Eorum regio a Plinio, IV. 13. dicitur, *Eningia*. Fortè meliùs legeretur *Feningia*. Hodie *la Finlande*. Fennorum feritatem paupertatemque describit Warnefridus, de Gestis Langobardorum, I. 5. *Scritobini*, potiùs *Scritofinni*, —*æstatis tempore nivibus non carent, nec aliis, utpote feris ipsis ratione non dispares, quàm crudis agrestium animantium carnibus vescuntur; de quorum etiam hirtis pellibus sibi indumenta coaptant. Hi a saliendo, juxta linguam barbaram, etymologiam ducunt: saltibus enim utentes, arte quadam ligno incurvo, ad arcûs similitudinem, feras adsequuntur.* In his saltibus, in incurvo arcuatoque ligno agnoscere est Canadenses soleas, quas vulgò dicimus *les raquettes.* Earum descriptionem vide apud P. de Charlevoix, loc. cit. *Lettre* XIV. pag. 221.

[407] *Securi.*] Sic Seneca, Ep. XVII. commendat paupertatem, quâ *promittitur perpetua libertas, nullius, nec hominis, nec Dei timor.* De interritâ Canadensium securitate, cùm suprema vitæ instant, vide P. de Charlevoix, loc. cit. *Lettre* XXVI. pag. 372.

[408] *Ne voto quidem.*] Illis natura sufficit. Inde ne voto quidem opus, *quia natura minimum petit*, Senec. loc. cit.

[409] *Hellusios et Oxionas.*] Ultra Fennos Hellusii et Oxiones, nunc *la Laponie*. Cùm in his frigidissimis regionibus homines horrerent hirsutis ferarum pellibus, dicti sunt ora hominum, corpora artusque ferarum gerere; communi errore, et apud nos etiam in longinquarum peregrinationum narrationibus vulgato. Adde moris esse apud barbaros imitari sonos ferarum ut terreant et fallant. Vide P. de Charlevoix, *Histoire et Description générale de la nouvelle France.* Libr. 1. pag. 16 et seqq.

[410] *In medium relinquam.*] Bene egregiéque factum. Fabulas enim prodidisset Tacitus, quales Mela, Plinius, aliique plurimi, etiam recentiores. Nunc verò aliquid de toto hoc libro summatim observare juvat. Compertum enim mihi videtur, et omnibus perspectum erit, ut opinor, Tacitum nihil de Germanorum moribus scripsisse, quòd cum naturâ et veritate non consentiat. Si enim, ut quibusdam placuit, ingenio suo indulsisset Tacitus, ut Germanorum mores fingeret potiùs, quàm referret, Romanos carpendi cupidus; quomodo mores illi Germanorum cum Canadensium moribus, qui vigent adhuc, nobisque sunt perspectissimi, concordant? Quomodo mores illos Germanorum, in veteribus legibus, Salicâ, Ripuariorum, Burgundionum, Anglorum, Langobardorum, aliorumque, superstites deprehendimus? Quomodo, post tot tantasque sæculorum atque imperiorum vices, mores illos, usus tamdiu retinuere, hodieque magnâ ex parte retinent

immensæ et diversæ Germanorum, Francorum, Anglorum gentes? Quotquot vivimus, et annales nostros, nostras leges, nostros usus novimus, huic libro fidem facimus. Utinam faciamus semper, Germanicasque virtutes, novis et majoribus indiès virtutibus, cumulemus! At in hoc libro mores Romanos, vel silens, passim carpit Tacitus. Verè quidem et bellè. Hoc est enim optimi cujusque scriptoris officium, hæc cura, hæc laus, ad ætatis suæ mores, sine adulatione, sine offensione, animum advertere, eosque pro suis viribus ad meliora promovere. Nihil ultrà addidero. Si quis autem, quantum Germanici moris retinuerimus, voluerit paucis cognoscere, elegantissimam legat dissertationem, cui Cl. de Vertot titulum fecit: *Dissertation dans laquelle on tâche de démêler la véritable origine des François, par un parallele de leurs mœurs avec celles des Germains.* Vide *Mémoirs de l'Académie, Royale des Inscriptions*, Tom. II. pag. 567 et seqq.

NOTÆ ET EMENDATIONES

AD VITAM

CN. JULII AGRICOLÆ.

[1] *VITA.*] In hac Cn. Julii Agricolæ vitâ absolutissimum habemus decoræ perfectæque laudationis exemplar. Ad illud quanto magis accesserit, quicumque id scribendi genus suscipit, tanto probatior erit et illustrior: quo magis autem ab eo recesserit, tanto pluribus obruetur vitiis.

[2] *Rutilio.*] P. Rutilium Rufum, consulem anno Urbis conditæ DCXLIX. Velleius Paterculus II. 13. appellat *virum non sæculi sui, sed omnis ævi optimum.* In Tiberii Gracchi amicos sæviit; sed postea *in iis ipsis, quæ pro senatu moliebatur, senatum habuit adversarium: et lege repetundarum* interrogatus, *maximo cum gemitu civitatis* damnatus est. Vide eumdem Velleium cap. 7.

[3] *Et Scauro.*] M. Æmilio Scauro, consuli anno U. C. DCXXXIX. *sapientis hominis et recti gravitas summa, et naturalis quædam inerat auctoritas,*

teste Cicerone de Claris Oratoribus, cap. 29. *Hujus et orationes sunt, et tres ad Fufidium libri scripti de vitâ ipsius actâ, sanè utiles, quos nemo legit. At Cyri vitam et disciplinam legunt, præclaram illam quidem, sed neque tam rebus nostris aptam, nec tamen Scauri laudibus anteponendam.* Post consulatum fuit princeps senatûs. At, quod virtutum tædio incertum an ingeniorum inconstantiâ sæpe contigit, vir ille optimus filium habuit luxu perditum, *cujus ædilitas maximè prostravit mores civiles*, ideoque dicta Plinio XXXIII. 15. num. 7. *majus malum*, quàm proscriptio tot millium a Sylla, ejus vitrico, facta.

[4] *Tempora.*] Domitiani tempora.

[5] *Legimus.*] Immo viderat Tacitus, ut ipse testatur infrà cap. 45. Sed edicta quoque, quibus damnati fuerant, scripta, quibus laudati, legerat. Præterea hæc non tam ad scriptorem, quàm ad lectores pertinent.

[6] *Aruleno Rustico.*] Locum hunc egregiè illustrat Dio LXVII. pag. 765. Τὸν γὰρ δὴ Ῥούστικον τὸν Ἀρουλῖνον ἀπέκτεινεν, ὅτι ἐφιλοσόφει, καὶ ὅτι τὸν Θρασέαν ἱερὸν ὠνόμαζε, καὶ Ἑρέννιον Σενεκίωνα, ὅτι τε οὐδεμίαν ἀρχὴν ἐν πολλῷ βίῳ μετὰ τὴν ταμιείαν ᾐτήκει, καὶ ὅτι τοῦ Πρίσκου τοῦ Ἑλουϊδίου τὸν βίον συνέγραψεν. Domitianus *Rusticum Arulenum interfecit, propterea, quòd philosopharetur, quódque Thraseam virum sanctissimum appellasset; itemque Herennium Senecionem, quòd cùm vixisset diutissimè post quæsturam, nullum magistratum petivisset, quódque Helvidii Prisci vitam conscripsisset.* Haud ita accuratè Suetonius in Domit. X. *Junium Rusticum, quòd Pæti Thraseæ et Helvidii Prisci laudes edidisset, appellassetque*

eos sanctissimos viros: cujus criminis occasione, philosophos omnes Urbe Italiâque submovit. Stoicus erat Arulenus Rusticus; ideoque a M. Regulo contumeliosè appellatus *Stoicorum simia: Vitellianâ cicatrice stigmosus.* Plin I. Ep 5. De Thraseâ, quem Nero interfecit, dictum est Annal. XVI. 21 et seqq. Trucidatis tot insignibus viris, ad postremum Nero virtutem ipsam exscindere concupivit, interfecto Thraseâ Pæto, et Bareâ Sorano, olim utrisque infensus, et accedentibus causis in Thraseam. Ann. pag. 270. *Ed.*

[7] *Comitio ac foro.*] Comitium erat in foro Romano, octavâque Urbis regione. Hìc olim crematos fuisse Numæ Pompilii libros, in arcâ lapideâ repertos, quòd plerique *dissolvendarum religionum* erant, tradit Livius XL. 29.

[8] *Sapientiæ professoribus.*] Philosophis omnibus, quos *Urbe Italiâque submovit* Domitianus, ut dictum est suprà.

[9] *Beatissimi sæculi.*] Beatissimum quidem exortum est sæculum, cùm post Domitiani tempora, ejusque actis rescissis, anno U. C. DCCCXLIX. imperare cœpit Nerva, cujus virtutes Trajanus, Hadrianus, et uterque Antoninus æmulati sunt.

[10] *Nerva Cæsar.*] Cùm Nerva mortuus sit anno U. C. DCCCLI. nec DIVUS hic appelletur, patet vitam Agricolæ a Tacito scriptam fuisse anno U. C. DCCCL; immò sub anni finem: jam enim adoptatus fuerat Trajanus; quod contigit, exeunte Octobri, aut ineunte Novembri. Vide Dionem LXVIII. pag. 770. et ad hunc locum notam eruditi Reimari.

[11] *Felicitatem imperii.*] Ita veteres editiones aliæque quam plurimæ. Nec *facilitatem*, ut ait Cl. Ernestus, sed *felicitatem* habet Puteolanus. *Facilitatem* emendavit Beroaldus; quem quidam sunt secuti. Utrumque non incommodo sensu. Probabilior tamen *felicitas*. Not. et Emend p.209. *Ed.*

[12] *Nerva Trajanus.*] Ita appellatus est Trajanus, cùm a Nervâ fuisset adoptatus. In nummo aureo e Cimelio Regio, NERVA TRAIAN. CAES. GERM. NER. AVG. F. P. TR. P. COS. II. Id est, *Nerva Trajanus, Cæsar, Germanicus, Nervæ Augusti filius, pontifex, tribunicæ potestatis, consul iterum*, caput Trajani laureatum. Ex adversâ parte ADOPTIO.

[13] *Securitas publica.*] SECVRITAS PVBLICA, quæ et ore hominum ferebatur, et nummis inscribebatur, olim spem tantùm ac votum exprimebat, nunc verò Nervâ Principe, adoptatoque Trajano, habet ipsius voti fiduciam ac robur.

[14] *Per quindecim annos.*] Quibus imperavit Domitianus.

[15] *Composuisse.*] Tunc enim non modò Historiarum Annaliumque libros, memoriam prioris servitutis, sed et Nervæ Trajanique res, testimonium præsentium bonorum, scribere meditabatur Tacitus.

[16] *Forojuliensium.*] Forojuliensium colonia, nunc *Fréjus*, in Galliâ Narbonensi, de quâ Plinius III. 4. *Forum Julii Octavanorum colonia, quæ Pacensis appellatur et Classica.*

[17] *Procuratorem Cæsarum.*] Procuratorum alii in provinciis publicas pecunias, alii tum publicas

tum familiares Cæsarum pecunias curabant. Publicanorum autem ordine et officiis vulgò detinebantur equites Romani; quos inter habebantur nobiles, qui erant procuratores Cæsarum. Inde equestris illa nobilitas, quam Tacitus memorat. De procuratoribus et publicanis dictum suprà Annal. XII. 60. Eodem anno sæpius audita vox Principis, parem vim rerum habendam a procuratoribus suis judicatarum, ac si ipse statuisset. Ann. pag. 81. *Ed.* In minoribus quibusdam provinciis, ut in Judæâ, procuratores juris dictionem obtinebant. Quod omnibus compertum.

[18] *Julius Græcinus.*] *Julius Græcinus,* teste Senecâ Ep. XXIX. *vir egregius.* Idem de Beneficiis II. 21. *Si exemplo magni animi opus est, utamur Græcini Julii, viri egregii, quem Caius Cæsar occidit ob hoc unum, quòd melior vir erat, quàm esse quemquam tyranno expediret.* Ejus volumina *de vineis* laudant Columella I. 1. et Plinius XIV. 2. XVI. 44. Nummum Buthrotiorum, nunc *Butrinto,* in Epiro, protulit Cl. Pellerin, *Recueil de Médailles de Peuples et de Villes,* Tom. I. pag. 82. Tabul. XII. num. 5. inscriptum: I. GRAECINVS. QVIN. PER. id est, *Julius Græcinus, Quinquennalis perpetuus.* Incertum tamen utrùm ad Julium Græcinum, Agricolæ patrem pertineat.

[19] *Caii Cæsaris.*] Caii Caligulæ. Vide Supplementum Annal. VII. 23. Caius monitorem, tunc importunum, et si diutiùs viveret, gravem, primò contumeliis, deinde Calumniis adgreditur; cùmque Julium Græcinum ad viri optimi accusationem incitare non posset, ipse causatus. Ann. pag. 282. *Ed.*

[20] *In hujus sinu indulgentiáque.*] De hac optimâ institutione vide infrà Dialog. de Orat. XXVIII.

Jam primùm, suus cuique filius, ex castâ parente natus, non in cellâ emptæ nutricis, sed gremio ac sinu matris educabatur, cujus præcipua laus erat, tueri domum, et inservire liberis. Eligebatur autem aliqua major natu propinqua, cujus probatis spectatisque moribus omnis ejusdem familiæ soboles committeretur, coram quâ neque dicere fas erat, quod turpe dictu, neque facere, quod inhonestum factu videretur. Ac non studia modò curasque, sed remissiones etiam lususque puerorum, sanctitate quâdam ac verecundiâ temperabat. Dialog. de Orat. pag. 151. *Ed.*

[21] *Massiliam.*] Nunc *Marseille.* De hac urbe â Phocæensibus conditâ, unde Græca comitas, jam dictum suprà Annal. IV. 43. De ejus origine et laudibus plura vide apud Strabonem III. pag. 124. Tunc tractatæ Massiliensium preces, probatumque P. Rutilii exemplum: namque eum legibus pulsum, civem sibi Smyrnæi addiderant: quo jure Vulcatius Moschus, exsul, in Massilienses receptus, bona sua reipublicæ eorum, ut patriæ reliquerat. Ann. pag. 230. *Ed.*

[22] *Ex sapientiâ modum.*] Summæ et perfectæ sapientiæ est, vel in ipsâ sapientiâ retinere modum. Quantò meliora sunt, quæ appetimus, tanto difficilior modus.

[23] *Suetonio Paullino.*] Suetonius Paullinus jam laudatus suprà Annal. XIV. 29 et 33. Sed tum Paullinus Suetonius obtinebat Britannos, scientiâ militiæ, et rumore populi, qui neminem sine æmulo sinit, Corbulonis concertator: receptæque Armeniæ decus æquare domitis perduellibus cupiens. Igitur Monam insulam, incolis validam,

et receptaculum perfugarum, aggredi parat, navesque fabricatur plano alveo, adversùs breve et incertum. Sic pedes: equites, vado secuti, aut altiores inter undas, adnantes equis, transmisere. Ann. pag. 171. At Suetonius mirâ constantiâ medios inter hostes Londinium perrexit, cognomento quidem coloniæ non insigne, sed copiâ negotiatorum et commeatuum maximè celebre. Ann. pag. 174. *Ed.*

[24] *Contubernio.*] Optimæ spei juvenes a ducibus in contubernium adsumpti; sic ferme apud nos *les Aides de Camp.* Julius Cæsar *stipendia prima in Asiâ fecit, Marci Thermi prætoris contubernio.* Sueton. in Jul. Cæs. II.

[25] *Et commeatus.*] De his commeatibus, *des congés*, dictum suprà Hist. I. 46. Quarta pars manipuli, sparsi per commeatus, aut in ipsis castris vaga, dum mercedem centurioni exsolveret; neque modum oneris quisquam, neque genus quæstûs pensi habebat: per latrocinia et raptus, aut servilibus ministeriis, militare otium redimebant. Hist. pag. 38. *Ed.*

[26] *Titulum tribunatûs.*] Tribunatus militum, qui, ob ambientium multitudinem, nonnunquam semestris erat. Unde Plinius, IV. Ep. 41. *Hunc,* Calvisium, *ergo rogo, semestri tribunatu splendidiorem et sibi et avunculo suo facias.*

[27] *Incensæ coloniæ.*] Trucidatos veteranos, incensam coloniam Camulodunum, *Colchester*, vidimus suprà Annal. XIV. 31. et seqq. Quippe in Camulodunum recèns deducti, pellebant domibus, exturbabant agris, " captivos, servos"

appellando: foventibus impotentiam veteranorum militibus, similitudine vitæ, et spe ejusdem licentiæ. Ann. pag. 172. Et cetera quidem impetu direpta, aut incensa sunt. Ann .pag. 173. *Ed.*

28 *Temporibus.*] Qualia tunc erant Neronis tempora.

29 *Tantò major laus.*] Iis maximè sæculis, quibus profligati sunt mores, et feminis quævis audere licet, in bonâ uxore tantò major laus, quantò in malâ plus culpæ est.

30 *Quæsturæ.*] Quâ primus ad honores aditus. Vide suprà Annal. III. 29. Provinciarum præsidibus quæstores et quæstorum scribæ, sorte lecti, ut difficiliùs, timidiúsque peccarent. Vide Plinium, IV. Ep. 12. Per idem tempus Neronem e liberis Germanici jam ingressum juventam ,commendavit patribus; utque "munere capessendi vigintiviratûs solveretur, et quinquennio maturiùs, quam per leges, quæsturam peteret," non sine inrisu audientium postulavit. Ann. pag. 154. *Ed.*

31 *Salvium Titianum.*] Fratrem Othonis Imperatoris, de quo sæpe suprà Hist. I. et II. Otho, ut in multâ pace, munia imperii obibat: quædam ex dignitate reipublicæ, pleraque contra decus, ex præsenti usu properando. Consul cum Titiano fratre, in Calendas Martias ipse. Hist. I. 77. pag. 61. Profectus Otho, quietem Urbis curasque imperii, Salvio Titiano, fratri, permisit. Hist. I. 90. pag. 73. Igitur Titianum fratrem accitum, bello præposuit. Hist. II. 23. pag. 96. *Ed.*

32 *Sublatum.*] Antè susceptum sublatumque

e terrâ, in quâ nudâ nudi infantes Romani, recèns nati, deponebantur. Vide Plinium, VII. in præfat. num. I. et Suetonium in Aug. V.

[33] *Tribunatum plebis.*] Hujusce magistratûs summa auctoritas, potestas sacrosancta. Ideo tribunatûs annum quiete et otio transiit, ne Neronem offenderet. De dignitate tribuni plebis multa habet Plinius, I. Ep. 23.

[34] *Jurisdictio obvenerat.*] Inter prætores eminebant prætor Urbanus et prætor peregrinus. Ille inter cives, hic inter peregrinos, vel peregrinos inter et cives jus dicebat: De eorum jurisdictione vide Livium, XXIV. 44. Talis jurisdictio non obvenerat Agricolæ. Ex iis tantùm prætoribus fuit, qui quæstionibus publicis præerant. Inde facile ei fuit silentium. Ludos tamen, quos edere solebant prætores, aliaque honoris inania modo rationis atque abundantiæ duxit, quantò a luxuriâ remotior, tantò famæ propior. Septem diebus solemnes ludos celebrabant prætores, tantâ autem luxuriâ, vel ipso vergente imperio, ut immanis pecuniarum vis in hos ludos impenderetur. Vide Photium, Cod. LXXX. ex Olympiodoro. Ceterùm *honoris inania* rectè dixit Tacitus: vim enim magistratûs obtinebant Imperatores, ludos et honoris inania prætoribus permittebant. Unde Boetius, Consol. Philosoph. III. pros. 4. præturam meritò appellat, *inane nomen, et senatorii censûs gravem sarcinam.*

[35] *Quàm Neronis.*] Agricola diligentissimâ conquisitione fecit, ut dona, templis adempta, quæ adhuc superessent, templis restituerentur. Ita respublica unius Neronis, qui templa spolia-

verat, eamque prædam in voluptatum, libidinum, luxuriæ usus verterat, sacrilegium sensit. Vide suprà Annal. XV. 45. Inque eam prædam etiam dii cessere, spoliatis in urbe templis, egestoque auro, quod triumphis, quod votis, omnis populi Romani ætas prosperè, aut in metu sacraverat. Enimverò per Asiam atque Achaiam non dona tantùm, sed simulacra numinum abripiebantur, missis in eas provincias Acrato ac Secundo Carinate. Ann. pag. 232. *Ed.*

[36] *Sequens annus.*] Fuit annus Urbis conditæ DCCCXXII. Jesu Christi 69.

[37] *Licenter vaga.*] Ut dictum est suprà Hist. II. 12 et 13. Maritimas tum Alpes tenebat procurator Marius Maturus. Is concitâ gente, (nec deest juventus) arcere provinciæ finibus Othonianos intendit. Sed primo impetu cæsi disjectique montani, ut quibus, temerè collectis, non castra, non ducem noscitantibus, neque in victoriâ decus esset, neque in fugâ flagitium. Hist. pag. 89. Inritatus eo prælio Othonis miles, vertit iras in municipium Albium Intemelium; quippe in acie nihil prædæ. Hist. pag. 89. *Ed.*

[38] *Intemelios.*] Nunc *le comté de Vintimille.*

[39] *Nuntio affectati.*] Mense Julio anni suprà dicti. Vide Hist. II. 79. Initium ferendi ad Vespasianum imperii Alexandriæ cœptum, festinante Tiberio Alexandro, qui Calendis Juliis sacramento ejus legiones adegit. Hist. pag. 131. *Ed.*

[40] *Licentiam usurpante.*] Vide suprà Hist. IV. 2. Nomen sedemque Cæsaris, Domitianus acceperat;

nondum ad curas intentus, sed stupris et adulteriis filium Principis agebat. Hist. pag. 222. *Ed.*

[41] *Delectus.*] Gallicè *levée de troupes.*

[42] *Vicesimæ legioni.*] Vicesima legio victrix in Britanniâ inter Cornavios commorabatur Devæ, nunc *Chester.* In Itinerario Antonini, pag. 469. DEVA LEG. XX. VICTRIX, id est, *legio vicesima victrix.* Ibi adhuc plurima supersunt antiquitatis rudera. Vide eruditum Camden, *Britannia,* pag. 538.

[43] *Tardè ad sacramentum.*] Cum Vitellianis victa, tardè ad sacramentum partesque Vespasiani transgressa est.

[44] *Decessor.*] Roscius Cælius, de quo suprà Hist. I. 60. Præerat Trebellius Maximus, per avaritiam et sordes contemptus exercitui invisusque. Accendebat odium ejus Roscius Cælius, legatus vicesimæ legionis, olim discors, sed occasione civilium armorum atrociùs proruperat. Hist. pag. 50. *Ed.*

[45] *Legatis quoque consularibus.*] Non modò Trebellio Maximo et Vettio Bolano, legatis consularibus, qui universis in Britanniâ legionibus præerant, nimia ac formidolosa fuit: sed nec Roscius Cælius, legatus prætorius hujusce vicesimæ legionis, ad eam cohibendam potens. Itaque Agricola successor simul et ultor electus est.

[46] *Formidolosa erat.*] Superbiam sanè ei indiderunt egregia ejus facta. De hac legione

dictum suprà in Notis et Emendationibus ad Hist. II. 6. Legio vicesima Valeria Victrix in superiore Britanniâ. Dio. LV. pag. 564. Not. et Emend. ad Taciti Hist. II. 6. pag. 410. *Ed.* In Britanniâ plurima manent ejus monumenta, quæ vide apud eruditos Camden, Gordon, Horsley, aliosque.

[47] *Præerat tunc Britanniæ.*] Ut hæc Historiæ pars illustretur, vide Notas et Emendationes ad cap. VIII.

PRÆSIDES BRITANNIÆ

ab anno Urbis conditæ DCCCXCVI, *Jesu Christi* 43, *ad annum Urbis conditæ* DCCCXXXVIII, *Jesu Christi* 85.

AVLVS PLAVTIVS, Vit. Agr. XIV. Supplement. Annal. IX. 50. et seqq. XI. 3.

OSTORIVS SCAPVLA, Vit. Agr. XIV. Annal. XII. 31 et seqq. Supplement. Annal. XI. 3.

AVLVS DIDIVS GALLVS, Vit. Agr. XIV. Annal. XII. 40. XIV. 29.

Q. VERANIVS, Vit. Agr. XIV. Annal. XIV. 29.

SVETONIVS PAVLLINUS, Vit. Agr. XIV. et seqq. Annal. XIV. 29. et seqq.

PETRONIVS TVRPILIANVS, Vit.Agr.XVI. Annal. XIV. 39.

TREBELLIVS MAXIMVS, Vit. Agr. XVI. Hist. I. 60. et seqq.

VETTIVS BOLANVS, Vit. Agr. XVI. Hist. II. 65.

PETILIVS CERIALIS, Vit. Agr. XVII.

IVLIVS FRONTINVS, Vit. Agr. XVII.

CNAEVS IVLIVS AGRICOLA, cujus nomen virtutesque immortalitati scriptis suis tradidit Tacitus. Not. et Emend. pag. 210. *Ed.*

[48] *Consularem.*] Consularem legatum. Antea Petilius Cerialis fuerat legatus legionis nonæ, ut vidimus suprà Annal. XIV. 32. Et victor Britannus, Petilio Cereali, legato legionis nonæ, in subsidium adventanti obvius, fudit legionem, et quod peditum, interfecit. Ann. pag. 173. *Ed.*

[49] *Spatium exemplorum.*] Hactenus in brevi tribunatu militum, in tribunatu plebis et præturâ, muneribus annuis quiete et otio transigendis, vix fuerat virtutibus locus, certè non fuit spatium exemplorum. At cùm Agricola per quadriennium legatus fuit legionis vicesimæ, habuit spatium depromendi virtutes suas in exemplum præsentis ætatis et pòst futuræ, ut rectè explicat Illustr. Huetius.

[50] *Inter patricios.*] Ut suprà Annal. XI. 25. Iisdem diebus in numerum patriciorum adscivit Cæsar vetustissimum quemque e senatu, aut quibus clari parentes fuerant. Ann. pag. 26. *Ed.*

[51] *Provinciæ Aquitaniæ*] A Pyrenæis montibus ad Ligerim usque, *depuis les Pyrénées jusqu'à la Loire,* protendebatur Aquitania.

[52] *Administratione.*] Agricola, rector Aquitaniæ, splendidæ fuit dignitatis, ob magnæ provinciæ administrationem, ac spem consulatûs, cui a Vespasiano erat destinatus.

[53] *Secura et obtusior.*] Quia paucis et perspicuis legibus utitur, fori ambagibus minimè intricata.

[54] *Quamvis inter togatos.*] Quamvis Agricola e castris ad togatos, forique astutiarum peritos, venisset, naturali tamen suâ prudentiâ facilè justéque agebat. Alii aliter explicant. Vide Notas

et Emendationes ad cap. IX. Frustra tentat eruditus Grotius, *quamvis inter sagatos*, vel *quamvis non inter togatos.* Nec satis appositè Illustr. Huetius interpretabatur, *Agricola naturali prudentiâ, quamvis ex usu etiam et arte, utpote etiam sæpe diuque inter togatos versatus, facilè justéque agebat.* Not. et Emend. pag. 211. *Ed.* Frequens toga etiam in provinciis, ut patet ex cap. 21. et ex Hist. II. 20. At Cæcina velut relictâ post Alpes sævitiâ ac licentiâ, modesto agmine per Italiam incessit. Ornatum ipsius, municipia et coloniæ in superbiam trahebant: quòd versicolere sagulo, braccas, tegmen barbarum, indutus, togatos adloqueretur. Hist. II. pag. 93. *Ed.* Causidici autem et patroni dicuntur togati infrà de Oratoribus cap. 6.

[55] *Ubi conventus.*] Conventus juridici, in quibus jus dicebatur. Sic, teste Plinio, III. 1. in Bæticâ erant *juridici conventus quatuor, Gaditanus, Cordubensis, Astigitanus, Hispalensis,* nunc *Cadiz, Cordoue, Ecija et Séville.*

[56] *Tristitiam, et arrogantiam.*] Tristitia, arrogantia, avaritia, quandoque vitia præsidibus judicibusque solita. Tristitiam affert morositas: arrogantiam potestas: avaritiam cupiditas, vel ipsa corrumpentium ars. Quæ adversùs vitia sapientissimè cautum legibus Romanis, ut videre est in Digest. Libr. I. Tit. 16. de officio Proconsulis et legati. Agricolam verò ita commendat Tacitus, ut ne ipsa quidem justitiæ species, quam a pictoribus adumbratam laudat Gellius, XIV. 4. sit pulchrior.

[57] *Facilitas auctoritatem.*] Id maximè cavebant leges Romanæ, ut patet ex digest. Lib. I. Tit. 18.

de officio Præsidis, Leg. 19. ex Callistrato. *Observandum est jus reddenti, ut in adeundo quidem facilem se præbeat, sed contemni non patiatur: unde mandatis adjicitur, ne præsides provinciarum in ulteriorem familiaritatem provinciales admittant: nam ex conversatione æquali contemptio dignitatis nascitur — Summatim ita jus reddi debet, ut auctoritatem dignitatis ingenio suo augeat.*

[58] *Atteri sordidum.*] Vincere collegas, vicinarum nempe provinciarum rectores, inglorium, a procuratoribus atteri sordidum arbitrabatur.

[59] *Consul.*] Anno Urbis conditæ DCCCXXX. J. C. 77. quo consulatum iniere Vespasianus Augustus VIII. et Titus Cæsar VI. Iis suffectos fuisse Kalendis Julii Domitianum Cæsarem VI. et Cn. Julium Agricolam notat Cl. Muratori, *Annali d'Italia.* Tom. I. pag. 291.

[60] *Pontificatûs sacerdotio.*] Adlectus est in collegium pontificum, cui præerat pontifex maximus.

[61] *Multis scriptoribus.*] Julio Cæsari, Livio, Straboni, Fabio Rustico, Pomponio Melæ, Plinio, &c.

[62] *In Occidentem Hispaniæ.*] Jul. Cæsar. Bell. Gall. V. 13. *Alterum* Britanniæ latus *vergit ad Hispaniam, atque occidentem Solem: quâ ex parte est Hibernia.*

[63] *Livius.*] Hæc tradebat Livius libro CV. qui periit. Vide Epitomen.

[64] *Fabius Rusticus.*] Jam laudatus suprà Annal.

XIV. 2. Fabius Rusticus, non Agrippinæ, sed Neroni cupitum id memorat, ejusdemque libertæ astu disjectum. Ann. pag. 148. *Ed.* Sanè Fabius inclinat ad laudes Senecæ cujus amicitiâ floruit. Ann. XIII. 20. pag. 111. *Ed.*

[65] *Oblongæ scutulæ vel bipenni.*] Has figuras utcumque referet Britannia, si citra Caledoniam, *l'Ecosse*, eam inspexeris. At in his figuris haud plus veritatis, quàm in Geographicis tabulis, quæ Belgium sub formâ leonis exhibuere.

[66] *In cuneum tenuatur.*] Bene quidem. Pars altera Britanniæ, Scotia, in cuneum tenuatur, australi Britanniæ parte angustior.

[67] *Adfirmavit.*] Id multò antè cognitum, ut constat ex antiquioribus scriptoribus: sed cùm tunc primùm Romana classis Britanniam fuisset circumvecta, id adfirmatum. De hac navigatione dicetur fusiùs in Notis et Emendationibus ad cap.28. *Uno remigrante.* Ita libri omnes editi, præter Cl. Lallemand, qui edidit *remigante*, fortè operarum errore; nam in notis minimè monet se quidquam mutasse. At sive errori, sive conjecturæ, favet Ms. liber Vaticanus 3429, qui habet quoque *remigante.* Si quis tamen ad rerum seriem attenderit, *remigrante* verum ac genuinum esse judicabit. Hinc enim alii duo suspecti et interfecti: hinc nondum vulgato rumore, ut miraculum prævehuntur: hinc amissæ per inscitiam regendi naves. Explicabat quidem Illustr. Huetius, *Cùm unum e gubernatoribus remigrare deprehendissent, hoc est navim eò, unde profecta erat, reducere, alios duos suspectos habuere; propterea interfecere, atque ipsum etiam qui remigrare parabat.* At *verisimilius*

est, inquit Pichena, *illum, antequam ex portu solverent, clam se subdixisse, ac domum versùs remeasse. Nam duos tantum occisos apparet.* Sic vertit Cl. Gordon, *and since one of these forsook them and fled away, they suspected and therefore killed the other two.* Eodem sensu ceteri interpretes. Pag. 218. *Ed.*

[68] *Orcadas.*] Nunc *les isles Orkney*, vel *les Orcades*. Insulæ quidem illæ tunc certò penitùsque cognitæ sunt. Antè famâ saltem celebres fuere: unde Mela, III. 6. *Triginta sunt Orcades angustis inter se diductæ spatiis.* Et Plinius, IV. 16. *sunt autem XL. Orcades modicis inter se discretæ spatiis.* Claudii tempore pervulgata hæc fama, et solitâ adulatione statim in victorias cessere. Inde Hieronymus, in Chronico, *Claudius de Britannis triumphavit, et Orcadas insulas Romano adjecit imperio.*

[69] *Thule.*] Nunc *les isles de Shetland*, ut rectè monuit eruditus Camden, *Britannia*, pag. 814. Tunc tamen Plinio cognita *ultima omnium insularum quæ memorantur, Thule*, nunc *l'Islande*, Plin. IV. 16. Procopius, Bell. Gothic. II. 15. aliam celebrat Thulen, nunc *la Norwege*, quam inter veteres plurimi insulam esse credidere; et Norwegicæ Thules memoria fortè extat in Norwegica regione, quæ Tele-mark dicitur. Vide Cl. d'Anville, Mémoires de l'Académie Royale des Inscriptions, Tom. XXXVII. pag. 436. Memoire sur la Navigation de Pythéas à Thulé.

[70] *Mare pigrum.*] Plinius, IV. 16. *A Thule unius diei navigatione mare concretum, a nonnullis Cronium appellatur.* Vide jam dicta suprà in libro de Moribus Germanorum, cap. 45.

[71] *Latiùs dominari mare.*] Certè nusquam latiùs, quàm in Oceano dominatur mare: nec quotidiano tot fluminum accessu crescit, aut resorbetur. Sic terris circumfusum atque etiam interfusum, jugis ac montibus, velut in suo, inseritur.

[72] *Indigenæ.*] De indigenis dictum suprà in libro de Moribus Germanorum cap. 2. Britannos interiores, quos *natos in insulâ ipsâ memoriâ proditum* tradit Julius Cæsar Bell. Gall. V. 12. esse origine Germanos meritò adseverat Tacitus.

[73] *Caledoniam habitantium.*] Caledonia, *l'Ecosse.* Ibi immensæ silvæ: unde Plinius, IV. 16. *Triginta prope jam annis notitiam ejus Romanis armis non ultra vicinitatem silvæ Caledoniæ propagantibus.*

[74] *Germanicam originem.*] Germanorum rutilas comas, magna corpora, vidimus suprà de Moribus Germanorum cap. 4.

[75] *Silurum.*] Silures, nunc *les comtés de Glamorgan, de Monmouth, de Breknock, de Hereford, et de Radnor.*

[76] *Crines.*] Coloratos Silurum vultus, et tortos plerumque crines, ac nigros memorat Jornandes, qui hunc Taciti locum exscripsit. Vide Testimonia Veterum. Coloratos hos vultus, tortosque crines Gallicè dicimus, *le teint olivâtre, les cheveux crêpus.* Quem corporis habitum retinent adhuc Hispanorum plurimi.

[77] *Iberos.*] Nomen gentis Hispaniæ, ita dictæ ab Ibero flumine, nunc *Ebro,* vel *l'Ebre.*

[78] *Proximi Gallis.*] Quos laudat Cæsar, Bell. Gall. V. 14. *Ex his omnibus longè sunt humanissimi, qui Cantium,* nunc *Kent, incolunt, quæ regio est maritima omnis, neque multùm a Gallicâ differunt consuetudine.*

[79] *Procurrentibus in diversa.*] Seu, cùm pars illa Britanniæ in Galliam, pars Galliæ in Britanniam procurreret, eadem cæli positio eumdem corporibus habitum dedit.

[80] *Eorum sacra.*] Ac maximè Druidas, et fanaticas eorum superstitiones. Vide suprà Annal. XIV. 30. Præsidium posthac impositum victis, excisique luci, sævis superstitionibus sacri: nam cruore captivo adolere aras, et hominum fibris consulere deos fas habebant. Ann. pag. 171. *Ed.*

[81] *Sermo.*] Sermonem illum adhuc retinent apud Anglos, qui Cornubiam, *Cornwall*, habitant, apud Gallos, qui Aremoricam, *la Basse-Bretagne* incolunt. Sed ex Belgio maximè in Britanniam transiere Galli, ut videre est apud Julium Cæsarem, Bell. Gall. V. 12.

[82] *Ferociæ.*] In eam ferociam ipsi infantes innutriebantur et adolescebant, teste Solino, cap. 22. Apud bellicosam Britannorum gentem, *puerpera si quando marem edidit, primos cibos gladio imponit mariti, inque os parvuli summo mucrone auspicium alimentorum leviter infercit, et gentilibus votis optat non aliter, quàm in bello et inter arma mortem oppetat.*

[83] *Olim victis.*] A Claudio. Vide Supplementum Annalium, IX. 50. et seqq. Bericus, aliique ex Britanniâ ob seditionem profugi, insulam,

a D. Julio prosperè tentatam, nunc domesticis dissensionibus et inexpertâ novorum regum ætate vinci facilem, Claudio demonstravere. Ann. pag. 390. *Ed.*

[84] *Curru præliantur.*] Quomodo curru prœliarentur, opportuniùs dicetur infrà cap. 35.

[85] *Honestior auriga.*] Qui honestior est, currum regit, et ejus clientes e curru propugnant.

[86] *Olim regibus.*] Sic Cunobelinum, Caractacum, et Prasutagum, reges; reginas quoque Cartismanduam et Boudiceam vidimus suprà Annal. XII. XIV. et Hist. III. Dux belli Cæsar, quasi unus domandis hostibus haud impar, e portu solvit: mox rediit, recepto in deditionem Adminio, Cunobelini Britannorum regis filio, qui pulsus a patre cum exiguâ manu transfugerat. Sup. Ann. VIII. 35. pag. 323. *Ed.* Itum inde in Siluras, super propriam ferociam, Caractaci viribus confisos: quem multa ambigua, multa prospera extulerant, ut ceteros Britannorum imperatores præmineret. Ann. pag. 62. Rex Icenorum Prasutagus, longâ opulentiâ clarus. Ann. pag. 172. Cartismandua Brigantibus imperitabat, pollens nobilitate. Hist. pag. 183. Boudicea, curru filias præ se vehens, ut quamque nationem accesserat, solitum quidem Britannis feminarum ductu bellare, testabatur. Ann. pag. 175. *Ed.*

[87] *Asperitas frigorum.*] Jul. Cæsar, Bell. Gall. V. 12. *Loca sunt temperatiora, quàm in Galliâ, remissioribus frigoribus.* Idque ex naturâ cæli crebris imbribus ac nebulis fœdi.

[88] *Nostri orbis mensuram.*] Sic quoque Plinius, II. 75. longissimus dies *in Italiâ horarum quindecim: in Britanniâ septemdecim, ubi æstate lucidæ noctes.*

[89] *Brevis.*] Certè Solstitio in extremâ Britanniæ parte, ubi polus elevatur gradibus $58\frac{1}{2}$ nox clara est et brevissima, ita ut vel per noctem aspiciatur Solis fulgor, *le crépuscule.* Unde Solem, non occidere et exsurgere, sed transire adfirmabant.

[90] *Extrema et plana terrarum.*] Hæc ex Tacito descripsit Eumenius in Panegyrico Constantini, cap. 6. Vide Testimonia veterum. Sed errat Tacitus, cùm rationem crepusculi in Britanniâ repetit ex eo, quòd Britannia sit extrema terrarum ac plana; quæ proinde humilem umbram, non verò tenebras erigat: unde nox cadit infra cælum et sidera, eorumque lux fulgore Solis hebetatur. At nec Britannia est terrarum extrema, nec ex ejus planitie, sed ex Solis infra horizontem depressione, et vaporum naturâ, crepusculi ratio repetenda est, ut ex Astronomicis principiis constat.

[91] *Aurum, et argentum.*] Idem testatur Strabo Libr. IV. pag. 138. Falsum ergo, quod ait Cicero, ad Atticum, IV. Ep. 16. *Illud cognitum est neque argenti scrupulum esse ullum in illâ insulâ.* Fodinas auri et argenti in provinciâ *Cumberland*, argenti in provinciâ *Flint*, auri in Scotiâ memorat eruditus Camden, *Britannia*, pag. 692. 604 et 741. Quod recentioribus adhuc experimentis compertum. Vide *British Zoology.* De ceteris metallis ferro, stanno, &c. satis compertum.

[92] *Margarita.*] Reperiri in provinciis *Caernarvon, Cumberland,* et in mari Britannico scribit eruditus Camden, *Britannia,* pag. 597. 690 et 752. De his margaritis accuratissimè Origenes in Matthæum, pag. 210 et 211. Primas tribuit margaritis Indicis, quarum optimæ in mari rubro, *le Golfe Persique, et la mer des Indes,* nascuntur: secundas Britannicis: tertias iis, quæ in Bosphoro circa Scythiam reperiuntur. *Britannica quidem,* inquit, *margarita, colore quo ejus superficies imbuta est, auri speciem refert: nebulosa autem est, et margaritis Indicis obtusior.* Ὁ δὲ κατὰ Βρεττανίαν, φασὶ, χρυσωπὸς μέν ἐςι, τὴν ἐπὶ χροῖαν, ὁμιχλώδης δέ τις, καὶ ταῖς μαρμαρυγαῖς ἀμϐλύτερος. De indicis margaritis vide Plinium, IX. 35. Idem, ibid. de Britannicis unionibus ait: *In Britanniâ parvos atque decolores nasci certum est: quoniam Divus Julius thoracem, quem Veneri genetrici in templo ejus dicavit, ex Britannicis margaritis factum voluerit intelligi:* subjectâ nempe Inscriptione. Vide et Suetonium in Jul. XLVII.

[93] *Expulsa sint.*] Expulsa nempe fluctibus.

[94] *Quàm nobis avaritiam.*] Acutè et verè dictum. Quod egregiè illustrat Plinius, XII. 18. *Verùm Arabiæ etiamnum felicius mare est: ex illo namque margaritas mittit. Minimâque computatione millies centena millia sestertiûm,* Gallicæ monetæ libras 19,455,025, *annis omnibus India et Seres, peninsulaque illa Imperio nostro adimunt. Tantò nobis deliciæ et feminæ constant.* Ergo non Romanis avaritia defuit, sed margaritis Britannicis natura ob nebulosum cælum.

[95] *Divus Julius.*] Julius Cæsar Britanniam bis

ingressus est annis Urbis conditæ DCXCIX et DCC. Hac de re plura apud Strabonem Libr. IV. pag. 138. Vide et ipsum Cæsarem, Bell. Gall. IV. 22. V. 8. ac Dionem, XXXIX. pag. 114. XL. pag. 122.

[96] *Consilium.*] Abstinere a Britanniâ, et imperii fines coercere, id consilium vocabat Augustus; de quo consilio dictum suprà Annal. I. 11. Tiberius, qui se Augusti observantissimum simulabat, præceptum appellabat. Vide Annal. I. 77. Cur verò id consilii agitaverit Augustus docet Strabo Libr. II. pag. 79. et IV. pag. 138.: scilicet plus impensarum fore in domandâ et retinendâ Britanniâ, quàm utilitatis in possidendâ existimabat. Itaque eam tantùm amicam et vectigalem habere voluit. Vide Strabonem loc. cit. Quæ cuncta suâ manu perscripserat Augustus: addideratque consilium coercendi intra terminos imperii; incertum metu, an per invidiam. Ann. pag. 17. Valuit tamen intercessio, quia divus Augustus "immunes verberum histriones" quondam responderat, neque fas Tiberio infringere dicta ejus. Ann. pag. 62. *Ed.*

[97] *Caium Cæsarem.*] Caligulam. Vide Supplementum Annal. VIII. 35. et seqq. Igitur non propagandi imperii studio, sed solitâ levitate, vel vanâ Julii Cæsaris, Britannorum victoris, æmulatione, suscepta expeditio Britannica. Ann. pag. 323. *Ed.*

[98] *Adversùs Germaniam conatus.*] Vide Supplementum Annal. VIII. 22. et seqq. Dum criminationibus mutationibusve ita ludebat Princeps, exteris opibus, nullas jam suppetente Italiâ,

increscere avidior, ad Gallias Hispaniamque animum convertit, itinere Germanicæ expeditionis obtentu velato. Tumultuarius, sed immensus belli apparatus. Excitæ legiones, evocata undique auxilia, delectus acerbissimè acti, contractus omnis generis commeatus, numerosa quoque histrionum, gladiatorum, mulierum, aliorumque id luxûs turba. Sup. Ann. VIII. 22. pag. 314. Ad bellum ut ad ludum, profectus, rectà petiit Germaniam superiorem. Sup.Ann.VIII.23. pag.314. *Ed.*

[99] *Auctor operis.*] Vide Supplementum Annal. IX. 50. et seqq. Vide not. 83. Insuper Britanni ob non redditos transfugas tumultuabantur. Itaque jussus est Aulus Plautius e Galliâ exercitum in Britanniam transmittere, dum Cæsar elephantos ceteraque bellorum terricula pararet. Sup. Ann. IX. 50. pag. 391. *Ed.*

[100] *Vespasiano.*] Ibid. cap. 54 et 58. Interea Fl. Vespasianus, ad summa genitus, ejusque frater Sabinus, legatus, amnem trajecerant. Supp. Ann. IX. 54. pag. 392. Intra sexdecim dies sæpe imperator consalutatus, pluraque temporum opportunitate, quam D. Julius bellorum famâ potitus, in Urbem revertitur, relictis Plautio et Vespasiano, qui faustis auspiciis inchoata consilio ac fortitudine perficerent. Sup. Ann. IX. 58. pag. 394. *Ed.*

[101] *Aulus Plautius.*] Ibid. cap. 58. De his aliisque Britanniæ præsidibus vide Not. 100. et 47. *Ed.*

[102] *Ostorius Scapula.*] De quo suprà Annal. XII. 31. At in Britanniâ P. Ostorium, proprætorem, turbidæ res excepêre. Ann. pag. 61. *Ed.* Prope urbem *Hereford*, in *Hereford-*

shire, parochiâque *Dinder*, exstat adhuc castrum Romanum appellatum *Oyster-Hill*, ab Ostorio Scapulâ, ut videtur, locatum et nominatum. Vide *Camden's Britannia, by Gibson*, pag. 580.

[103] *Veteranorum colonia.*] Suprà Annal. XII. 32. *Colonia Camulodunum, valida veteranorum manu*, nunc *Colchester*.

[104] *Et reges.*] Vide suprà Annal. XIV. 26. XV. 1. et Hist. II. 81. At plerique superbiam Parthorum perosi, datum a Romanis regem malebant. Ann. pag. 169. Interea rex Parthorum Vologeses, cognitis Corbulonis rebus, regemque alienigenam Tigranen Armeniæ impositum. Ann. pag. 199. Accessere cum regno, Sohemus, haud spernendis viribus, Antiochus, vetustis opibus ingens, et inservientium regum ditissimus. Hist. pag. 133. *Ed.*

[105] *Didius Gallus.*] Jam laudatus suprà Annal. XII. 40. At Cæsar, cognitâ morte legati, ne provincia sine rectore foret, A. Didium suffecit. Didius, senectute gravis, et multâ copiâ honorum, per ministros agere, et arcere hostem satis habebat. Ann. pag. 67.

[106] *Veranius.*] Quem consulem vidimus suprà Annal. XII. 5. C. Pompeio, Q. Veranio consulibus, pactum inter Claudium et Agrippinam matrimonium. Ann. pag. 44. *Ed.* *Strategicum*, librum utiliorem, quàm elegantiorem, illi inscripsit Onosander.

[107] *Suetonius hinc Paullinus.*] De quo multa Annal. XIV. 29 et seqq. Vide not. 23. *Ed.*

[108] *Monam insulam.*] Nunc *l'isle d'Anglesey.* Mona quoque a Julio Cæsare, Bell. Gall. V. 13. et a Plinio IV. 16. Monapia dicitur alia insula, paulò superior, nunc *Man.*

[109] *Occasioni patefecit.*] Suetonius Paullinus, dum Monam insulam aggrediebatur, victam Britanniæ partem, quam a tergo reliquerat, subitis casibus objecit. Occasionem hanc Gallicè dicimus *la surprise.*

[110] *Nunc binos imponi.*] Legatum nempe et procuratorem Cæsaris imponi.

[111] *In sanguinem.*] Ob gladii potestatem, quâ utebatur legatus. Vide Digest. Libr. I. Tit. 16. de Officio proconsulis et legati. Leg. 6 et 8.

[112] *Procurator.*] Qui cùm publicas Cæsarisque res curaret, avaritiâ sæpe in bona sæviebat. Cati Deciani, procuratoris, avaritiâ Britannos in bellum actos fuisse vidimus suprà Annal. XIV. 32. Quâ clade, et odiis provinciæ, quam avaritiâ in bellum egerat, trepidus procurator Catus in Galliam transiit. Ann. pag. 173. *Ed.*

[113] *Æquè discordiam.*] Julius Classicianus successor Cato Decidiano missus fuit, non melior, et Suetonio discors. Vide suprà Annal. XIV. 38.

[114] *Alterius manus.*] Manus, seu servos procuratoris, centuriones ac milites legati, vim ac

contumelias miscere. Inter manus procuratoris numerari quoque possunt coloni Cæsaris, adversùs quos ne quid tumultuosum, vel injuriosum fieret cavebant procuratores. Vide Digest. Lib. I. Tit. 19. de Officio procuratoris Cæsaris. Leg. 3. ex Callistrato.

115 *Delectus.*] Gallicè *levée de troupes.*

116 *Transisse militum.*] Quàm pauci milites Romani in Britanniam transierint, si sese Britanni numerent.

117 *Excussisse jugum.*] Varianâ clade; de quâ dictum sæpe suprà Annal. I et XIII. Vide not. 305. pag. 175. *Ed.*

118 *Et flumine.*] Rheno ac Danubio.

119 *Quod difficillimum fuerit.*] Cùm apud illos antea neque conventus, neque consensus foret; ut dictum est suprà cap. 12.

120 *Boudiceá.*] Icenorum regina, laudata suprà Annal. XIV. 31 et seqq. Jam primùm uxor ejus Boudicea verberibus affecta, et filiæ stupro violatæ sunt. Ann. pag. 172. Vide etiam not. 86. *Ed.*

121 *Ipsam coloniam.*] Camulodunum; ut suprà cap. 14.

122 *Petronius Turpilianus.*] Vide suprà Annal. XIV. 39. Detentusque rebus gerundis Suetonius, quòd pòst paucas naves in litore, remigiumque in iis amiserat, tanquam durante bello, tradere exercitum Petronio Turpiliano, qui jam consulatu

abierat, jubetur. Is non inritato hoste, neque lacessitus, honestum pacis nomen segni otio imposuit. Ann. pag. 178. *Ed.*

[123] *Trebellio Maximo.*] Vide suprà Hist. I. 60. Vide not. 44. *Ed.*

[124] *Velut pacti.*] Pacti sunt. De trebellii fugâ vide suprà Hist. II. 65. Non idem Trebellio Maximo honos: profugerat Britanniâ ob iracundiam militum: missus est in locum ejus, Vettius Bolanus e præsentibus. Hist. pag. 122. *Ed.* Ibidem memoratur Vettius Bolanus, Trebellii Maximi successor.

[125] *Eadem inertia.*] Adulationis ergo arguendus videtur Statius, cùm Crispinum, Bolani filium, ita alloquitur, *Silvarum* Libro V. Carm. II. 53.

Aliis Decii reducesque Camilli
Monstrentur; tu disce patrem, quantusque nigrantem
Fluctibus occiduis, fessoque Hyperione Thulen
Intrarit mandata gerens.

Ex mox ibid. vers. 142.

Quanta Caledonios attollet gloria campos!
Cùm tibi longævus referet trucis incola terræ,
Hìc suetus dare jura parens: hoc cespite turmas
Affari: nitidas speculas, castellaque longè
Aspicis? Ille dedit, cinxitque hæc mœnia fossâ:
Belligeris hæc dona deis, hæc tela dicavit.
Cernis adhuc titulos; hunc ipse vacantibus armis
Induit, hunc regi rapuit thoraca Britanno.

[126] *Magni duces.*] Magni fuere duces, egregii exercitus, imminuta hostium spes.

[127] *Petilius Cerialis.*] Memoratus sæpe suprà Annal. XIV. Hist. III. et IV. Vide not. 48.

Propinqua adfinitas Ceriali cum Vespasiano, nec ipse inglorius militiæ; eòque inter duces adsumptus est. Hist. III. pag. 193. At Romæ cuncta in deterius audita Mucianum angebant, ne quanquam egregii duces (jam enim Gallum Annium et Petilium Cerialem delegerat) summam belli parum tolerarent. Hist. IV. pag. 273. *Ed.*

128 *Brigantum civitatem.*] Nunc *les comtés d'York, de Richmond, de Lancastre, de Westmorland, de Cumberland, et l'Evêché de Durham.*

129 *Obruisset.*] Magnitudine rerum præclarè gestarum, successoris curam famamque obruerat Cerialis.

130 *Quantùm licebat.*] Julius Frontinus, vir magnus, hanc belli curæque ac famæ molem, quantùm licebat, sustinuit. Magno enim viro succedere semper difficillimum. Nec eadem tantùm virtus, sed major requiritur, ut quis post magnum virum magnus ipse habeatur. Qui, Gruterum, Berneggerum, Gronovium et Ernestum secuti, hæc conjungunt, *vir magnus quantùm licebat*, et ad tempora, magnæ virtuti sub malis Principibus infesta, referunt, Frontinum in Britanniam, medio Vespasiani Principatu missum fuisse non attendunt. Durant Frontini scripta; durat viri, non unâ laude celebris, memoria, quam extructo monimento propagatam noluit, dictitans: IMPENSA MONIMENTI SVPERVACVA EST; MEMORIA NOSTRI DVRABIT, SI VITA MERVIMVS. Plin. IX. Ep. 19.

131 *Silurum gentem.*] De Siluribus jam dictum suprà cap. 11.

[132] *Locorum.*] Loca illa montibus aspera.

[133] *Mediâ jam æstate.*] Anno Urbis conditæ DCCCXXXI. Jesu Christi 78.

[134] *Ordovicum civitas.*] Nunc *les comtés de Flint, de Denbigh, de Caernarvon, de Merioneth, et de Montgomery.*

[135] *Alam.*] Equites. Sic in veteri Inscriptione Britannicâ, repertâ *in Richmondshire,* memoratur Valerius Fronto PRAEF. EQ. ALAE. VETTO. Vide *Camden's Britannia, by Gibson,* pag. 762.

[136] *Volentibus erat.*] Quippe qui bellum volebant. Sic dictum suprà Hist. III. 43. *volentibus fuit.* Maturo, ceterisque remanere, et in verba Vespasiani adigi volentibus fuit. Hist. pag. 182. *Ed.*

[137] *Numeri.*] Sparsæ per provinciam cohortes. Ita numeri usurpantur apud Plinium X. Ep. 38. Suetonium in Vespasian. VI.

[138] *Suspecta potiùs.*] Et plerisque potius videbatur loca omnia suspecta, et hostibus obnoxia, præsidiis firmari, ac custodiri.

[139] *Legionum vexillis.*] Vexilla nonæ, secundæ, ac vicesimæ, Britannicarum legionum vidimus suprà Hist. III. 22. Hæc vexilla Gallicè dicimus *des détachements.* In monumentis Britannicis sæpe memorantur istæ vexillationes, ut videre est apud eruditos Camden, Gordon, aliosque. Dictum quoque de vexillariis suprà in Notis et Emendationibus ad Annal. I. 38. Vexillarii, de quibus

tot diversæ eruditorum opiniones circumferuntur, ii sunt, qui nec sub signis, nec sub aquilis, sed sub vexillis militabant. Cuique legioni vexillum unum erat attributum. Not. et Emend. ad Ann. I. 38. pag. 350. *Ed.*

140 *In æquum degredi.*] Ordovices, qui montuosa habitabant, in æquum, seu in planum, degredi non audebant. Itaque Agricola erexit aciem suam, et Ordovicum juga superavit.

141 *Suprà memoravi.*] Cap. 14.

142 *In dubiis consiliis.*] Deerant naves, ut in subitariis dubiisque consiliis contingit; sed ratio et constantia ducis militem transvexit.

143 *Et equos regunt.*] Unde videtur lectissimos illos auxiliarium fuisse Batavos; quorum talis peritia laudata est suprà Hist. IV. 12. Erat et domi delectus eques, præcipuo nandi studio, arma equosque retinens, integris turmis, Rhenum perrumpere. Hist. pag. 229. *Ed.*

144 *Qui classem.*] Qui Monam insulam habitabant, opinabantur Romanos classe, navibus, secundo maris æstu usuros; hæcque si deficerent, minimè venturos.

145 *Officiorum ambitum.*] Legatis enim provinciam ingredientibus publicè privatimque occurrebatur, commendabantur civitates, xenia missitabantur. Vide Digest. Libr. I. Tit. 16. *de Officio proconsulis et legati.* Leg. 4. 6 et 7.

146 *Victos continuisse.*] Victos a Suetonio Paul

lino continuisse, expeditionem aut victoriam non vocabat: ne laureatis quidem literis gesta sua prosecutus est. De laureatis literis vide Supplementum Annal. VIII. 26. Laurus Romanis præcipuè lætitiæ victoriarumque nuntia additur literis, et militum lanceis, pilisque. Plin. XV. 30. Brotier. Not. 7. ad Sup. Ann. VIII. 26. pag. 316. *Ed.*

147 *Publicæ rei.*] Nihil publicæ rei agebat per libertos servosque, pessimo hac in re præsidum Principumque exemplo.

148 *Milites adscire.*] Singulariter dictum, si adscire, pro milites legere aut provehere, usurpetur. Sed cùm nihil publicæ rei per libertos et servos suos ageret Agricola, stratores aliorumve officiorum ministros sibi adscivit milites optimos ac fidelissimos. Idque conjicere licet ex Ulpiano, Digest. Libr. I. Tit. 16. de Officio proconsulis et legati. Leg. 4. *Nemo proconsulum stratores suos habere potest: sed vice eorum milites ministerio in provinciis funguntur.* Talis strator erat Silius Hospes, cujus memoria exstat apud Gruterum, pag. CCCLXXXIX. num. 2.

T. CL. CANDIDO, &c.
SILIVS. HOSPES. HASTATVS. LEG. X
GEMINAE. STRATOR. EIVS
OPTIMO. PRAESIDI.

149 *Exsequi.*] Omnia scire, non omnia punire. Sic Julius Cæsar, apud Suetonium in Jul. LXVII. *delicta neque observabat omnia, neque pro modo exsequebatur: sed desertorum ac seditiosorum inquisitor, et punitor acerrimus, connivebat in ceteris.*

[150] *Non peccaturos præponere.*] *Præponere* a libris editis immeritò fuerat omissum.

[151] *Auctionem.*] Meliùs fortè *exactionem.*

[152] *Mollire.*] Frumenti et tributorum exactionem, vel etiam auctionem, æqualitate munerum molliit Agricola, circumcisis quæ, in quæstum reperta, ipso tributo graviùs tolerabantur. Nam, ante Agricolæ præfecturam, procuratores publicanique non statim frumentum stipendiarium exigere, sed Britannorum horrea claudere: Britanni clausis suis horreis adsidere, et, cùm frumentis abundarent, ea tamen ultro grandique pretio emere. En ludibrium. Gravior adhuc injuria, cùm, apertis horreis, persolutoque stipendio, in militum ac præsidis usus exigebatur frumentum, quod Britanni certo quodam ac levi pretio, a procuratoribus publicanisque æstimato, vendere cogebantur. Quæ tandem intoleranda erat sævitia, indicebatur civitatibus, ut, non in sibi proxima, sed in remota et avia hiberna, per divortia itinerum longaque regionum intervalla frumentum deferrent. Sic quod omnibus in promptu erat, paucis publicanis lucrosum fiebat. In iis autem injuriarum versutiis, non deerant sanè, qui ferociores Britannorum animos variis ludibriis assiduisque laboribus domandos jactitarent. Victa plebs semper rea, cùm premitur.

[153] *Priorum.*] Priorum præsidum.

[154] *Ubi æstas.*] Anno Urbis conditæ DCCCXXXII. Jesu Christi 79.

Laudare modestiam.] Crediderim olim fuisse

scriptum: *multus in agmine, militum laudare modestiam.*

[156] *Castris ipse capere.*] Multa adhuc manent in Britanniâ illorum castrorum vestigia. Duo præcipua, sita in provinciâ *Annandale*, dictaque *Burnswork* et *Middleby* fusè describit eruditus Gordon, *Itinerarium Septemtrionale*, pag. 16 et 18.

[157] *Æstuaria.*] Æstuaria, ubi Britannorum lintres; silvas, ubi eorum arma ac receptacula. Illa vero æstuaria nunc dicimus *Dee*, *Ribble*, *Liverpool*, et *Solway-Firth*, aliaque multa, quæ occurrunt usque ad Clotam et Bodotriam, de quibus dicetur infrà cap. 23.

[158] *Ex æquo egerant.*] Nec bella cum Romanis detrectaverant; seque iis pares esse fuerant gloriati. Suprà Hist. IV. 64. *Ex æquo agetis.* Sincerus et integer, et servitutis oblitus populus, aut ex æquo agetis, aut aliis imperitabitis. Hist. pag. 270. *Ed.*

[159] *Nova pars.*] Nulla Britanniæ pars, Julii Claudiique Cæsarum, et Romanorum ducum armis nondum petita, transiit illacessita, præside Agricolâ. Sunt tamen qui emendent, *nota pars.*

[160] *Templa, fora, domus.*] Memorant in Britanniâ Julii Agricolæ domum, quam vocant *Julius's Hoff*, vel *House;* ibique initialibus literis inscriptum: I. A. M. P. M. P. T. quod explicant *Julius Agricola magnum pietatis monumentum posuit templum.* Vide eruditum Gordon, *Itinerarium Septentrionale*, pag. 29. At in his facilis est divinatio, proclivis error, rarissima veritas.

Nec scio an ætatem Agricolæ sapiat *templum magnum pietatis monumentum.* Ad Agricolam quoque referunt sacellum, quod adhuc exstat in provinciâ *Sterling,* prope Bodotriam ostiumque amnis *Carron.* Sacellum nunc dicitur *Arthur's Oon,* vel *Oven.* Illud Marti signifero, aut ultori, positum fuisse volunt. Vide Cl. Gordon, ibid. Fora Gallicè dicimus *les places publiques:* domus, *les palais.*

161 *Erudire.*] Eâdem certissimâque arte olim usus est Augustus, ut videre est apud Suetonium in Aug. XLVIII.

162 *Studiis Gallorum.*] Duret, vigeat, crescatque apud utramque gentem hæc æmulatio, ingeniorum atque studiorum parens altrixque fecundissima! Mirum autem est Agricolam in hac temporum barbarie ingenia Britannorum præsensisse, quæ, tot pòst sæculis, immortalibus clarissimorum virorum *Bacon, Milton, Newton,* aliorumque plurimorum operibus inclaruere.

163 *Tertius expeditionum annus.*] Urbis conditæ annus DCCCXXXIII. Jesu Christi 80.

164 *Novas gentes.*] Gentes quæ erant inter *Solway Firth* et *Firth of Tay.* Ibi nunc provinciæ *Annandale, Eusdale, Clydsdale, Tweedale, Berwick, Lothian, Sterling, Menteth, Perth, Fife.*

165 *Ad Taum.*] Æstuarium illud nunc *Firth of Tay,* vel *l'embouchure du Tay.*

166 *Pactione.*] Deditione.

167 *Quarta æstas.*] Anno Urbis conditæ DCCCXXXIV. Jesu Christi 81.

168 *Obtinendis.*] Ea obtinuit, firmando præsidiis.

169 *Clota et Bodotria.*] Clota, nunc *la riviere de Clyde:* Bodotria, *la Riviere de Forth.* Inter eorum ostia, et urbes *Dunbarton* et *Edinburgh,* in Scotiâ, tantus est diversi maris, Caledonii nempe et Germanici, æstus, ut hìc inventus fuisset bellorum ac dominationis terminus, si virtus exercituum et Romani nominis gloria fines pateretur.

170 *Angusto terrarum spatio.*] Triginta circiter millibus passuum distant.

171 *Præsidiis firmabatur.*] Præsidia illa tenuere a Clotâ, ubi nunc *Old Kirk Patrick,* ad Bodotriam, ubi nunc ferme *Abercorn,* per triginta septem millia passuum. Sic omnis proprior sinus tenebatur.

172 *In aliam insulam.*] Ultra Clotam et Bodotriam eorumque æstuaria, Caledonia, *la partie septentrionale de l'Ecosse,* erat alia ferme insula, in quam Agricola hostes summoverat.

173 *Quinto expeditionum anno.*] Anno Urbis conditæ DCCCXXXV. Jesu Christi 82.

174 *Nave primâ.*] Nave, omnium primâ, quæ oras illas scrutari ausæ sunt, transgressus. Vide Notas et Emendationes ad cap. 24. Aperta mihi videtur Taciti narratio. Agricola, summotis ultra Clotam et Bodotriam, velut in aliam insulam,

hostibus, transgressus est Clotam æstuarium, *le Golfe de Dunbarton*, nave, Romanarum omnium primâ, quæ oras illas scrutata est; eamque Britanniæ partem, quæ Hiberniam aspicit, nempe provincias *Cantire, Carrik, Galloway, Wight*, &c. copiis instruxit. *Ed.*

[175] *Hiberniam.*] Nunc *l'Irlande.*

[176] *In spem magis.*] In spem futuræ utilitatis.

[177] *Valentissimam imperii partem.*] Hibernia, medio inter Britanniam atque Hispaniam sita, et Gallico quoque mari opportuna, valentissimam imperii partem, Hispaniam scilicet Galliam et Britanniam, magnis invicem usibus per commercia conjunxit. Hæc ætate, quâ rudis adhuc erat ars nautica, iis commerciis opportunissima erat Hibernia. Hodieque Hiberni plurimi in Hispaniâ ac præcipue Gadibus, *Cadiz*, negotiantur.

[178] *Nostri maris.*] Mediterranei maris insulas.

[179] *Meliùs aditus portusque.*] Aditus portusque Hiberniæ per commercia et negotiatores meliùs sunt cogniti. Interiora verò insulæ fere ignota.

[180] *Sextum officii annum.*] Annum Urbis conditæ DCCCXXXVI. Jesu Christi 83.

[181] *Amplexus civitates.*] Amplexus Orientales Caledoniorum civitates, ubi nunc provinciæ *Fife, Perth, Strathern, Angus, Mernes, Marr*, earum portus classe exploravit.

[182] *Auctus Oceanus.*] Gloriabantur se Oceani terminos propagasse. Sic auctus Oceanus.

[183] *Oppugnasse ultro.*] Majore famâ, utì mos est de ignotis, Britannos oppugnasse ultro. Nam *cùm castella adorti essent, sparsa est fama ipsos ultro bellum intulisse; atque hinc metus Romanis est additus*, ut rectè explicat Ill. Huetius.

[184] *Castella adorti.*] Ex his castellis nonnulla adhuc exstant in provinciis *Fife*, *Perth*, et *Strathern.*

[185] *Cognoscit.*] Agricola, cùm hæc cognovit, videtur fuisse in Alatis castris, nunc *Edinburgh;* ut jam monuit eruditus Gordon, *Itinerarium Septentrionale*, pag. 36.

[186] *Nonam legionem.*] De quâ jam dictum suprà in Notis et Emendationibus ad Hist. II. 6. pag. 408. Legio nona in Britanniâ. Not. et Emend. ad Hist. II. 6. pag. 408. Quintam, et quintamdecimam, cum vexillis nonæ, secundæque et vicesimæ, Britannicarum legionum, mediam aciem. Hist. III. 22. pag. 169. *Ed.* Ea legio tunc videtur fuisse in provinciâ *Fife*, castroque, quod adhuc exstat, et dicitur *Lochore*. Vide eruditum Gordon, loc. cit. Invalida sanè fuit legio, quòd multis prœliis fuerat imminuta. Ideo postea suppleta, dictaque Gemina.

[187] *Portarum angustiis.*] Portarum castrorum. In castris Romanis quatuor erant portæ, decumana, prætoria, dextra, sinistra.

[188] *Paludes et silvæ.*] Duobus circiter millibus passuum a castro *Lochore* exstat adhuc magna palus, dicta *Loch-Leven*, unde ingentes arborum trunci sæpe eruuntur, quod certissimum est

silvarum, quæ ibi fuere, argumentum. Vide eruditum Gordon, loc. cit.

[189] *Cujus constantiâ.*] Constantiâ parta fuerat hæc victoria. Quâ constantiâ et victoriæ famâ ferox exercitus.

[190] *Modò cauti.*] Qui regrediendum citra Bodotriam, specie prudentium, ignavi admonuerant, ut dictum est cap. sup.

[191] *Arte ducis rati.*] Veriùs *arte se victos rati*, aut *arte ducis superati.*

[192] *Cœtibus ac sacrificiis.*] Ut mos est apud barbaros. Vide suprà Hist. IV. 14. Vide Not. 81. ad Germ. partem ultimam. pag. 106. *Ed.*

[193] *Cohors Usipiorum.*] De Usipiis dictum suprà de Moribus Germanorum cap. 32.

[194] *Immixti manipulis.*] Peditum erant manipuli, ut turmæ equitum. Cohors verò sexaginta manipulis, aut contuberniis, id est 600 hominibus constabat. Cohorti præerat centurio. Singulis manipulis, seu contuberniis Usipiorum, milites Romani fuere immixti. Manipulos pro contuberniis dici patet ex Vegetio II. 13. Alii erant manipuli, qui duabus centuriis, seu 200 hominibus constabant, ut docet Cencius apud Gellium, XVI. 4.

[195] *Tres liburnicas.*] De liburnicis jam egimus suprà Annal. XVI. 14. Exin missæ liburnicæ, advehiturque properè Fosianus. Ann. pag. 267. *Ed.*

[196] *Uno remigrante.*] Unus remigravit, scaphâ fortè elapsus. Aliter tamen locum hunc explicat Ill. Huetius. Vide Not. 67. *Ed.*

[197] *Ut miraculum.*] Ita secundè provehebantur, ut res admiratione prorsus digna esset.

[198] *Circumvecti Britanniam.*] Unde sint profecti, quomodo circumvecti Britanniam, eorum denique navigationis cursum erroresque inquirere curiosum; at longius foret.

[199] *Initio æstatis.*] Initio septimæ æstatis; anno Urbis conditæ DCCCXXXVII. Jesu Christi 84.

[200] *Ad montem Grampium.*] Nunc *le mont Grantzbaine,* in Scotia, provinciâque *Strathern.*

[201] *Viridis senectus.*] Sic Virgilius, Æneid. VI. 304.

Jam senior: sed cruda deo viridisque senectus.

[202] *Sua quisque decora.*] Bellicæ virtutis insignia ac præmia.

[203] *Calgacus.*] In veteri et fabuloso Triadum libro appellatur *Galauc ap Liennauc.* Fortissimi hujus viri oratione nihil præstantius habet tum Græca, tum Romana antiquitas. Omnes dominationis Romanæ artes, vitia omnia, mirâ arte ac brevitate ibi explicat Tacitus.

[204] *Ita prælium atque arma.*] In hoc rerum statu prœlium et arma, non fortibus tantùm honesta, sed ipsis etiam ignavis necessaria et tutissima sunt. Priores Britannorum pugnæ,

quibus adversùs Romanos variâ fortunâ certatum est, spem alteram ac subsidium præsens habebant in nostris civitatibus, ad quas confugere, in nostris manibus, quæ hostem vincere poterant. Nos enim, totius Britanniæ nobilissimi, eóque in ipsis penetralibus, nempe in Caledoniâ, *l'Ecosse*, siti, nec servientium Gallorum litora aspicientes, oculos quoque a contactu Romanæ dominationis inviolatos habebamus. Nos, terrarum ac libertatis extremos, recessus ipse ac sinus famæ (audacter et egregiè dictum, ut terrarum ac famæ finis exprimatur) in hunc diem defendit.

[205] *Nunc terminus.*] Ita libri omnes scripti et editi. At alium verborum ordinem postulat ipse sensus; et legendum: *Nos terrarum ac libertatis extremos, recessus ipse ac sinus famæ in hunc diem defendit: atque omne ignotum pro magnifico est: sed nunc terminus Britanniæ patet: nulla jam ultrà gens, nihil nisi fluctus et saxa: et infestiores Romani;* id est, fluctibus saxisque feriores.

[206] *Et mare.*] Id est etiam mare scrutantur. Certè Romani mare scrutabantur, cùm Britanniam, ac maximè Caledoniam, peterent.

[207] *Soli omnium.*] Ex omnibus hominibus soli. *Omnium* ad opes ne referas.

[208] *Pacem appellant.*] Inde in scriptoribus tam sæpe occurrit *pax Romana:* et in nummis PAX. PAX ORBIS TERRARUM.

[209] *Alibi servituri.*] Id Romanis cautum, ne in patriâ turbarent.

[210] *Polluuntur.*] Horum flagitiorum exempla vidimus suprà Ann. XIV. 31. Vide Not. 120. *Ed.*

[211] *Paludibus emuniendis.*] Viæ per silvas ac paludes, ob commeatuum facilitatem, emuniendæ. Vide infrà cap. 33. Tales viæ Romanæ exstant adhuc plurimæ in Scotiâ, quas accuratissimè descripsit eruditus Gordon, *Itinerarium Septentrionale*, in tabulâ Geographicâ.

[212] *Quotidie emit.*] Quotidie emit, tributa solvendo; quotidie pascit, in annonam frumentum suppeditando. Postea cùm Romani, versâ fortunâ, barbaris tributa, quæ dona vocabantur, penderent, pariter querebantur, utì videre est apud Salvianum, *de Gubernatione Dei.* Libr. VI. *Dicimus donum esse, quod pretium est, et quidem pretium conditionis durissimæ ac miserrimæ. Omnes quippe captivi cùm semel redempti fuerint, libertate potiuntur: nos semper redimimur, et nunquam liberi sumus.*

[213] *Arva nobis.*] Pars magna Scotiæ montibus horrida.

[214] *Trinobantes.*] De quibus dictum suprà Annal XIV. 31. Quâ contumeliâ, et metu graviorum (quando in formam provinciæ cesserant) rapiunt arma, commotis ad rebellationem Trinobantibus. Ann. pag. 172. *Ed.*

[215] *Feminâ duce.*] Boudiceâ. Vide Not. 120. et 86. partem ultimam. *Ed.*

[216] *Coloniam.*] Camulodunum, nunc *Colchester.*

[217] *Et libertatem non in præsentiâ laturi—non ostendamus—seposuerit?*] Ita quidem recentiores editiones: aliter autem veteres libri scripti et editi. Fortè scripserat Tacitus: *Et in libertatem, non in prædam certaturi, primo statim congressu vividè ostendamus quos sibi Caledonia viros seposuerit.*

[218] *Pudet dictu.*] Singulariter dictum pro *pudet dicere*. Plautus tamen Bacch. Act. III. Sc. 1. dixit:

Neque mei, neque tui intus puditum est factis, quæ facis.

Et Valer. Maximus IX. 13. num. 2. *Nec relatione familiaria, quia dictu fastidienda sunt.*

[219] *Sanguinem commodent.*] Romanorum dominationi vitam sanguinemque commodabant auxiliares Galli, Germani, et Britannorum plerique: diutiùs tamen hostes, quàm servi; ac proindè modico affectu, fide incertâ.

[220] *Nullæ Romanos conjuges.*] Cælibes vulgò erant milites Romani. Vide Notas et Emendationes ad Annal. XIV. 27. Præterea in castris Romanis nullus feminis locus. Veterani Tarentum et Antium adscripti, non tamen infrequentiæ locorum subvenere, dilapsis pluribus in provincias, in quibus stipendia expleverant. Neque conjugiis suscipiendis, neque alendis liberis sueti, orbas sine posteris domos relinquebant. Ann. pag. 169. Veterani illi, *neque conjugiis suscipiendis, neque alendis liberis sueti,* milites ex veteri usu cœlibes fuisse probant. Iis quidem, aliquot antè annis, Claudius, *quia ex legibus uxores habere non poterant, maritorum jura*

concesserat. Dio. LX. pag. 681. Brotier. Not. et Emend. ad Ann. XIV. 27. pag. 450. *Ed.*

[221] *Nulli parentes fugam.*] Contrà verò, ut apud Germanos, sic apud Britannos, matres, conjuges hortamina pugnantibus gestabant, et inclinatas labentesque acies nonnumquam restituebant. Vide suprà de Moribus Germanorum cap. 7 et 8.

[222] *Nulla plerisque patria.*] Aut nulla plerisque patria est, aut alia, quàm Britannia. Nulla plerisque patria erat, quòd, ut rectè explicat Illustr. Huetius, obscuri, vulgò concepti ex scortis militaribus, in expeditionibus, in viis nati.

[223] *Paucos numero.*] Frustra vulgò emendatur *paucos numeros.* Rectè et eleganter dictum, *paucos numero.*

[224] *Circùm trepidos.*] Crediderim *circùm* redundare; et petitum esse ex sequenti lineâ *circumspectantes.* Vide Notas et Emendationes ad cap. XXXII. *Circùm* inutile sanè videbitur; et ab oscitantibus librariis e sequenti verbo *circumspectantes* facile peti potuit: ut jam ab erudito Heumanno fuit observatum. Pag. 222. *Ed.*

[225] *Neque tegit, neque vulnerat.*] Bene, et barbaro dignum. Ornatiùs, sed non meliùs, Livius, X. 39. *Non cristas vulnera facere, et per picta atque aurata scuta transire Romanum pilum, et candore tunicarum fulgentem aciem, ubi res ferro geratur, cruentari.*

[226] *Usipii reliquerunt.*] Ut dictum est suprà cap. 28.

[227] *Senum coloniæ.*] Veteranis, quos irridens *senes* appellat, maximè constabant coloniæ.

[228] *Et metalla.*] Quibus fodiendis victæ a Romanis gentes insudabant.

[229] *Procursu.*] Fulgebant arma, cùm audentissimus quisque in pugnam procurreret.

[230] *Priorum exercituum terminos.*] Veteres legati et priores exercitus in Britanniâ bellaverant. At Agricola ejusque exercitus, hos terminos egressi, Caledoniam tenebant.

[231] *In frontem.*] In speciem: Gallicè *en apparence.* Sic Seneca, Consol. ad Helviam, cap. 5. *Itaque ego in illis, quæ omnes optant, existimavi semper, nihil veri boni inesse: quin inania et specioso ac decepturo fuco circumlita inveni, intra nihil habentia fronti suæ simile.*

[232] *Hodie prosperrima sunt.*] Silvas enim evasisse, transisse æstuaria, tantum itineris superasse hodie prosperrimum est: sed si fugiebant Romani, periculosissimum erat.

[233] *Sed manus, et arma.*] Sic ferme Livius, V. 42. *Arma tantùm ferrumque in dextris, velut solas reliquias spei suæ, intuentes.*

[234] *Unam legionem.*] Nonam legionem; ut vidimus suprà cap. 26.

[235] *Agminis sono.*] Hæc de hominum, equorum, canum agmine intellige.

[236] *Non restiterunt.*] Ut Romanos oppugnarent.

[237] *Res et extremo metu.*] Vide Notas et Emendationes ad cap. 34. Ita Ms. Vatic. 3429. et quidem aptè. Veteres editiones pro *res* habent *id.* Inde Pichena emendavit, *ideo extremo metu corpora.* Sic res et corpora memoravit Livius, cùm Romanorum, captâ a Gallis Urbe, angustias describeret: *nec ullius rerum suarum relicti, præter quàm corporum, vindices,* Livius V. 42. Not. et Emend. pag. 223. *Ed.*

[238] *Quinquaginta annis.*] Aulus Plautius, mox Claudius ipse, Imperator, Britannicam expeditionem suscepere anno Urbis conditæ DCCXCVI; ac proindè ad hunc annum U. C. DCCCXXXVIII. numerantur tantùm anni 42. Hic ergo *quinquaginta annis* idem est, ac *fermè quinquaginta annis.*

[239] *Aut causas rebellandi.*] Probate moras belli ex locorum difficultate, causas rebellandi ex incolarum indole fuisse profectas.

[240] *Ita disposuit.*] Hic videtur fuisse utriusque exercitûs ordo. Per acclive montis Grampii jugum insurgebat maxima Britannorum pars: primum eorum agmen infra montem: eorum covinarii et equites media campi complebant. Exercitûs autem Romani media acies constabat peditum auxiliis, numero octo millibus: equitum tria millia cornibus affusa: post auxilia Agricola stabat pedes ante vexilla: retrò legiones Romanæ, ante vallum dispositæ: in legionum vallique lateribus, equitum quatuor alæ ad subita belli retentæ. Exercitûs sui ordines diduxit Agricola, ne frons foret angustior. Locus autem pugnæ fuit in provinciâ *Strathern,* prope locum, qui nunc dicitur *Kirk of Comerie,* Gallicè *l'Eglise de Comerie.* Ibi exstant adhuc duo castra Romana, quæ exhibet eruditus Gordon, *Itinerarium Sep-*

tentrionale, Tabulâ V. Neque est quòd objiciant castra illa minora esse, quàm ut exercitui Romano sufficere potuerint. Alia retro et vicina erant castra, quæ ante pugnam obtinebat Romanus exercitus. Exstant quoque, et ea exhibet Cl. Gordon in suâ tabulâ Geographicâ. Insigne autem victoriæ monumentum fuit ipsa urbs Victoria, nunc *Abernethy.* Non in ipso prœlii campo, sed quod commodius et tutius, condita est ad Taum æstuarium, nunc *Firth of Tay,* in eâdem provinciâ *Strathern.*

[241] *Citra Romanum sanguinem.*] Maxima enim Romanorum ducum laus et cura erat hostium audaciam externo sanguine ulcisci. Vide suprà Annal. XIV. 23. Barbari pro ingenio quisque, alii preces offerre, quidam deserere vicos, et in avia digredi: ac fuêre qui se speluncis, ac carissima secum, abderent. Igitur, dux Romanus diversis artibus, misericordiâ adversùs supplices, celeritate adversùs profugos, immitis iis, qui latebras insederant, ora et exitus specuum sarmentis virgultisque completos, igni exurit. Ann. pag. 167. *Ed.*

[242] *Covinarius.*] Covinarius, auriga erat currûs, cujus axis in modum falcis erat recurvus. Inde Mela III. 6. Britanni *dimicant non equitatu modò, aut pedite, verùm et bigis et curribus; Gallicè armati, covinos vocant, quorum falcatis axibus utuntur.* Quomodo autem e covinis, aut essedis, pugnarent, docet Julius Cæsar Bell. Gall. IV. 33. *Genus hoc est ex essedis pugnæ: primò per omnes partes perequitant, et tela conjiciunt, atque ipso terrore equorum et strepitu rotarum, ordines plerumque perturbant: et cùm se inter*

equitum turmas insinuavere, ex essedis desiliunt, et pedibus præliantur. Aurigæ interim paullùm e prælio excedunt, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in præliis præstant; ac tantum usu quotidiano, et exercitatione efficiunt, ut in declivi ac præcipiti loco incitatos equos sustinere, et brevi moderari, ac flectere, et per temonem percurrere, et in jugo insistere, et inde se in currus citissimè recipere consueverint.

[243] *Brevibus cetris.*] Cetræ, scuta erant, sed minora, ac lorea. Vetus Scholiastes ad Juvenalis Satyr. XI. 140. *Oryx animal minus, quàm bubalus, quem Mauri Uncem vocant: cujus pellis ad citonas,* corrige *cetras, proficit, scuta Maurorum minora.*

[244] *Tungrorum.*] Plurima manent in Britanniâ harum cohortium monumenta, in quibus COH. TVNGRO. vel COH. Ī TVNGROR. MIL. Vide eruditum Gordon, loc. cit. Tabulâ XXXV et seqq.

[245] *Ad mucrones ac manus.*] Sic olim Germanicus Romanos, cum Germanis prœliaturos, monuerat, ut *densarent ictus, et ora mucronibus quærerent,* Annal. II. 14.

[246] *Sine mucrone.*] Cæsìm nempe pugnabant Britanni; punctìm verò Romani, quâ pugnandi ratione citior certiorque mors venit. Hac de re plura habet Vegetius, I. 12. *Complexum* autem *armorum* Gallicè dicimus *la mêlée:* cùm cominus et collato gradu hostis petitur.

[247] *In arcto.*] Vulgò, sed malè, *in aperto.*

[248] *Et tractis.*] Meliùs, *et fractis,* ut volebat Muretus: vel potiùs, *et prostratis,* ut conjicere licet ex Mss. Vatic. Victum prostratumque est primum agmen Britannorum, quod in æquo constiterat, ut modò dictum est cap. sup.

[249] *Equitum turmæ fugêre.*] Hìc nihil esse vitii, sed plurimum Cornelianæ brevitatis observat Illustr. Huetius. Scilicet, utrimque pugnam cœpere pedites: fracto Britannorum primo agmine, quod in æquo constiterat, auxilia Romanorum aciem in colles erexere. Interim Romanorum equitum turmæ, cum Britannorum covinariis congressæ, eos sustinere non voluerunt, ideòque fugêre. Tunc covinarii, et eos secuti equites Britanni, superbi quòd, fugato Romanorum equitatu, terrorem intulissent, peditum se prœlio miscuere. At Romani, qui primùm, diductis ordinibus, incesserant, ne circumvenirentur, tunc, densatis agminibus, pugnabant, ut acriùs resisterent. Itaque neque covinarii, neque equites Britanni eos penetrare potuere: præterea inæqualibus locis hærebant. Unde minimè equestris ea pugnæ facies fuit, cùm covinarii et equites Britanni, ægrè clivo stantes, simul cum equorum corporibus impellerentur; ac sæpe vagi currus, exterriti sine rectoribus equi, ut quemque formido tulerat, transversos, aut obvios incursabant.

[250] *Hostium agminibus.*] Certè emendandum *cohortium agminibus.* Vide Notas et Emendationes ad cap. 36. Romanos Tacitus minimè dixit *hostes.* Vel ergo, ut volebat Muretus, emendandum *nostrorum:* vel, quod ob veterem scripturam commodius, *cohortium,* ut monet Ernestus. Pag. 224. *Ed.*

[251] *Aut obvios.*] Transversos, aut obvios equites covinariosque Britannos.

[252] *Vacui.*] Quia pugnæ expertes.

[253] *Pugnantium alæ.*] A fronte ad terga transvectæ equitum Romanorum alæ aversam Britannorum aciem invasere.

[254] *Catervæ armatorum.*] Jam hostium, id est, armatorum Britannorum catervæ paucioribus Romanis terga præstare.

[255] *Præfectus cohortis.*] Sic apud eruditum Gordon, loc. cit. Tabulâ XXXV. num. 2. memoratur Q. Florius Maternus, præfectus Cohortis primæ Tungrorum.

DEO
MARTI QVIN
FLORIVS MA
TERNVS PRAEF
COH. I. TVNG
V. S. L. M.

[256] *Sæpius concitari.*] Verè observatum a Tacito Hist. II. 44. homines *extremâ desperatione ad iram sæpiùs, quàm in formidinem* stimulantur.

[257] *Sævisse quosdam.*] Talem ferociam notavimus suprà, de Moribus Germanorum, cap. 37. not. 306.

[258] *Horestorum.*] Horesti, nunc *Angus*, Scotiæ provincia, inter provincias *Strathern* et *Mernes*, Orientem versùs.

259 *Circumvehi Britanniam.*] De hac classe Britanniam circumvectâ dictum est satis in Notis et Emendationibus ad cap. 28. Vide Not. 67. *Ed.* Profecta est autem classis ab æstuario Tao, nunc *Firth of Tay*, aut e paulò superiore portu, qui nunc dicitur *Montrose.*

260 *Trutulensem portum.*] Portus ille passim appellatur *Rutupensis*, aut *Rutupinus*, nunc *Sandwich;* et apud Ptolemæum, II. 3. Ῥετέπιαι. Ad hunc portum B. Augustinus, Britanniæ Apostolus, appulit. Vide Bedam, *Hist. Ecclesiastic.* I. 25. Fueritne quandoque a Romanis dictus Trutulensis, quòd magnâ truttarum, Gallicè *des Truites*, copiâ abundet, ut ab erudito Britanno audivi, dubito: maximè, cùm truttarum nomen neque apud Plinium, neque apud alios hujus ævi scriptores occurrat; et Rutupinum nomen jam innotuerat, ut patet ex Juvenalis Satyr. IV. 141.

Rutupinove edita fundo
Ostrea.

261 *Omnis redierat.*] Vide Notas et Emendationes ad cap. 38. Classis a Tao æstuario, *Firth of Tay*, maximam Britanniæ partem circumvecta, Trutulensem portum, *Sandwich*, tenuit; inde, proximo hoc Britanniæ latere lecto, omnis, ne unâ quidem amissâ navi, Taum æstuarium, aut Bodotriam, *Firth of Forth*, rediit, ut tum exercitu, tum classe novarum gentium animi terrerentur.

262 *Nuper falsum.*] Hoc anno, Urbis conditæ DCCCXXXVII, Domitianus, in Germaniam profectus, ne viso quidem hoste, Romam reverterat, et triumphaverat. Vide Dionem, LXVII. pag. 760.

[263] *Habitus et crines.*] Sic in Supplemento Annal. VIII. 38. vidimus Caium Caligulam proceris corporibus, et rutilatis crinibus Germanicam victoriam ementitum. Ei curæ erat, ut, præter captivos et transfugas barbaros, Galliarum procerissimus quisque, ut Græco vocabulo dicebat "dignus triumpho," ac nonnulli ex principibus, injuriæ opportuni, legerentur et ad pompam seponerentur. Cuncti quoque jussi non tantùm rutilare et submittere comam, sed et sermonem Germanicum addiscere, ac nomina barbarica ferre. Sup. Ann. pag. 325. *Ed.*

[264] *Alius occuparet.*] Domitianus alienæ laudis osor, studia fori, civiles artes, ipsamque philosophiam in silentium egerat, viris, hac laude claris, neglectis, aut ex Urbe pulsis. Quæ tamen omnia frustrà recidebant, si Agricola militarem gloriam nunc occuparet. Cetera faciliùs dissimulari; boni autem ducis decus, virtutem esse propriam Principis, qui Imperatoris nomine exercitibus præesset.

[265] *Secreto suo.*] Inde Plinius in Panegyric. XLVIII. Domitianum exhibet, *tenebras semper secretumque captantem, nec umquam ex solitudine suá prodeuntem, nisi ut solitudinem faceret.*

[266] *Reponere odium.*] Differre odium.

[267] *Triumphalia ornamenta.*] Non ipsum triumphum, qui ab anno Urbis conditæ DCCXL privatis hominibus tribui desiit, ut solis Principibus Cæsaribusve reservaretur. Novum illud adulationis genus invenit Agrippa, ut Augusto gratificaretur. Hæc pluribus explicat Dio, LIV.

p. 538. Ornamenta autem triumphalia fuere vestis triumphalis, aliaque triumphantium insignia.

[268] *Illustris statuæ.*] Triumphalis ac laureatæ statuæ in foro. Vide suprà Annal IV. 23. XV. 72. Hist. I. 79. Jamque tres laureatæ in Urbe statuæ. Ann. pag. 213. Tigellinum et Nervam ita extollens, ut, super triumphales in foro imagines, apud palatium quoque effigies eorum sisteret. Ann. pag. 251. Postquam id Romæ compertum, M. Aponius Mœsiam obtinens, triumphali statuâ donatur. Hist. pag. 64. *Ed.*

[269] *Majoribus reservatam.*] Illustrioribus consularibus reservatam.

[270] *Freto Oceani.*] Fretum illud nunc dicimus *le Pas de Calais.*

[271] *Compositum est.*] Sive istud verum est, sive aptè ac convenienter ad Principis ingenium a populo confictum et compositum.

[272] *Successori suo.*] Successor Agricolæ videtur fuisse Sallustius Lucullus, de quo Sueton. in Domit. X. Domitianus interemit *Sallustium Lucullum, Britanniæ legatum, quòd lanceas novæ formæ appellari Luculleas passus esset.*

[273] *Per ambitionem.*] Ex vitæ splendore et numeroso comitatu.

[274] *Pauci interpretarentur.*] Tantam in tantâ modestiâ famam quærebant. Pauci modestiæ causas interpretabantur.

[275] *Laudantes.*] De hoc pessimo inimicorum genere Julianus, Imperator, Epist. 12. ad Basilium. Σύνεσμεν γὰρ ἀλλήλοις οὐ μετὰ τῆς αὐλικῆς ὑποκρίσεως μονης. ἧς, οἶμαι, σε μέχρι τοῦ δεῦρο πεπειρᾶσθαι. καθ' ἣν ἐπαινοῦντες, μισοῦσι· τηλικοῦτον μῖσος, ἡλίκον οὐδὲ τοὺς πολεμιωτάτους. *Ita adhuc vivimus, ut aulicæ simulationis nihil fere retineamus; quam quidem tu fortasse adhuc expertus fuisti, quâ qui laudant majore odio prosequuntur, quàm inimicissimos.* Aulicam hanc simulationem expertus fuerat Julianus. Unde Mamertinus, in *Gratiarum actione Juliano*, cap. 5 et 6. *Cùm sancti Principis mores atque instituta falsa opinionum, vituperationum licentiam submoverent, callido nocendi artificio accusatoriam diritatem laudum titulis peragebant, in omnibus conventiculis quasi per benevolentiam illa jactantes, Julianus Alamanniam domuit, Julianus urbes Galliæ ex favillis et cineribus excitavit. Illæ provinciæ obsessæ, expugnatæ, ferro ignique vastatæ beatiores sunt his oppidis, quæ habet sine hoste Constantius. Æstates omnes in castris, hyemes in tribunalibus degit. Ita illi anni spatia divisa sunt, ut aut barbaros domitet, aut civibus jura restituat, perpetuum professus aut contra hostem, aut contra vitia certamen. Hæ voces fuerunt ad inflammanda odia probris omnibus potentiores. Si enim comminisci aliqua flagitia tentassent, facilè ipso splendore laudis et gloriæ refutarentur.* Eadem Agricolæ virtus, idem periculum.

[276] *Amissi.*] De his plura Suetonius in Domitiano, VI. Nos quoque in Appendice Chronologicâ ad annum Urbis conditæ DCCCXLI et seqq. Tristiores e Danubii ripâ venere nuntii. Diurpaneus, cæsis legionibus, Oppium Sabinum, consularem, oppresserat: ejusque caput fœdè

abscissum apud barbaros ostentui habebatur. Penetratâ inde provinciâ, Diurpaneus castella urbesque expugnabat, cunctaque prædabundus latè populabatur. Nec jam de limine imperii et ripâ, sed de hibernis legionum, et possessione dubitatum. App. Chronol. pag. 460. Fuscus, junctis navibus in modum pontis, Danubium transmisit cum lectissimis militibus: hostemque aggressus, sed post cruenta prœlia oppressus, temeritatis pœnas luit. Tum cura belli Juliano commissa, qui rem Romanam restituit. Interim Domitianus in Pannoniam venerat. Quadisque et Marcomannis infensus, quòd opem adversùs Dacos non tulissent, intulerat bellum. Iis pacem orantibus, despecti legati: alii, cùm preces iterassent, cæsi. Germani, hac atrocitate in furorem versi, bellum suscipiunt; victusque et in fugam conjectus Domitianus. App. Chronon. pag. 461. *Ed.*

277 *Expugnati.*] Ita quoque verbo *expugnare* usus est Lucretius IV. 1007.

Reges expugnant, capiuntur, prœlia miscent.

278 *Et ripâ.*] Ripa Danubii et Rheni, qui erant imperii limites.

279 *Præceps agebatur.*] Præceps ac periturus.

280 *Sortiretur.*] Duo consulares antiquissimi Asiam et Africam sorte ducebant; utram scilicet earum regerent.

281 *Occiso Civicâ.*] De quo Suetonius in Domit. X. *Civicam Cerealem in ipso Asiæ proconsulatu* interemit, quasi molitorem novarum rerum.

282 *Domitiano exemplum.*] Occiso Civicâ, nec

Agricolæ deerat consilium, ut invidiam Principis timeret, nec Domitiano exemplum, ut virtutem innocentis opprimeret.

283 *Agi sibi gratias.*] Caio Caligulæ *agebant gratias et quorum liberi occisi, et quorum bona ablata erant*, Senec. de Tranquillit. animi, XIV. Et apud Senecam, de Irâ, II. 33. *Notissima vox est ejus, qui in cultu regum consenuerat: cùm illum quidam interrogaret, Quomodo rarissimam rem in aulâ consecutus esset, senectutem? Injurias, inquit, accipiendo et gratias agendo.*

284 *Salarium.*] Salarium illud fuisse decies sestertiûm, Gallicæ monetæ libras 194,531, videtur ex Dione LXXVIII. pag. 899. Hanc enim summam, τὰς πέντε καὶ εἴκοσι μυριάδας, Aufidio Frontoni, cùm ei Asiæ Africæque proconsulatus negaretur, a Macrino, Imperatore, oblatam memorat.

285 *Videretur emisse.*] Noluit Domitianus videri emisse salario, quod vetuerat: nam a Principe vetitum, ne Agricola provinciam adiret.

286 *Odisse, quem læseris.*] Id maximè viget in potentiorum injuriis. Unde Seneca, de Irâ, II. 33. *Hoc habent pessimum animi magnâ fortunâ insolentes, quos læserunt, et oderunt.*

287 *Famam fatumque.*] Id peccavere multi, qui sub Nerone et Domitiano famam mortemque provocavere.

288 *Quibus moris est.*] Quibus moris est illicita, contumaciam nempe et inanem libertatis jactationem, mirari.

[289] *Extraneis etiam ignotisque.*] Manet adhuc Græcum Antiphili epigramma, quod cum Latinâ interpretatione Grotii vide in Notis et Emendationibus ad cap. 43. Viri eruditi ad Agricolam referunt Græcum Antiphili, Byzantini, epigramma, fortè olim in Agricolæ villâ inscriptum, quod nunc exstat in Anthologiâ, Libr. I. Tit. 37.

Κρηναῖαι λιβάδες, τι πεφεύγατε; πȣ͂ τόσον ὕδωρ;
Τίς φλὸξ ἀενάȣς ἔσβεσεν ἀελίȣ;
Δάκρυσιν Ἀγρικόλα τετρίμμεθα· πᾶν δ' ὅσον ἡμῖν
Ἦν ποτὲ, ἡ κέινȣ διψὰς ἔχει σποδιή.

Eleganter vertit eruditus Grotius in Ms. latinâ suâ Anthologiâ:

Quò fontis latices, quò copia vestra recessit?
Perpetuas Solis quis calor hausit aquas?
Agricolæ luctu consumimur: illius, antè
Humida, nunc fiunt pulverulenta, siti.

[290] *Aliud agens populus.*] Hic populus, rebus suis intentus, quique aliud agit, quàm virorum illustrium mortes curare.

[291] *Adfirmare ausim.*] Affirmat Dio, LXVI. pag. 755. Tacito non diligentior, sed præceps magis, et deterioribus pronus.

[292] *Sexto et quinquagesimo anno.*] Proclivi librariorum errore scriptum videtur LVI. pro LIV; et emendandum *quarto et quinquagesimo.* Natus est enim Agricola Idibus Juniis, seu die 13 Junii, Caio Caligulâ, tertiùm consule, et solo, anno Urbis conditæ DCCXCIII, Jesu Christi 40. Excessit decimo Kalendas Septembres, id est, die 23 Augusti, Pompeio Collegâ et Cornelio Prisco, consulibus, anno U. C. DCCCXLVI. J. C. 93.

Caium autem, tertiùm consulem, fuisse solum ac sine collegâ testantur Fasti Vindobonenses, C. CÆSARE III SOLO. Cur solus tertium consulatum inierit, vide in Supplemento Annal. VIII. 29. Fieri autem potest, ut Agricola mortem obierit sexto et quinquagesimo anno. Tunc Agricola non erit natus, Caio Cæsare, tertiùm consule: sed biennio ante, cum Caius, mortuo Tiberio, factus est consul primùm. Caius tertiùm consul, solus magistratum Lugduni iniit; non, ut quidam voluere, soliti facta principum in pravum interpretari, superbiâ negligentiâve, sed quòd defunctum sub Calendarum diem Collegam absens non rescisset. Sup. Ann. VIII. 29. pag. 319. *Ed.*

[293] *Speciosæ contigerant.*] Honestæ ac satis amplæ. Errat ergo Dio, LXVI. pag. 754. qui Agricolam in ignominiâ et paupertate reliquum vitæ tempus, Principe Domitiano, transegisse scripsit. Ὁ δὲ Ἀγρικόλας ἔν τε ἀτιμίᾳ τὸ λοιπὸν τοῦ βίου καὶ ἐν ἐνδείᾳ—ἔζησε.

[294] *Durare in hac—luce.*] Meliùs *in hanc lucem.* Sensus autem est: nam sicut in iis iniquissimis Domitiani temporibus grande solatium ferebat durare in hanc beatissimi sæculi lucem, ac Principem Trajanum videre, quod augurio votisque apud nostras aures ominabatur; ita quoque festinatæ mortis grande solatium tulit evasisse postremum illud tempus, quo Domitianus, non jam per intervalla ac spiramenta temporum, sed continuo, et velut uno icto, rempublicam exhausit.

[295] *Augurio votisque.*] Augurio votisque dignum se præstabat Trajanus, qui patrem habebat patricium, consularem, ac triumphalem, et ipse militari laude clarescebat, *innutritus bellicis lau-*

dibus. Vide Plinium in Panegyric. cap. 9 et 16. Jam autem suprà dictum de Vespasiano, Hist. I. 50. *Erant, qui Vespasianum et arma Orientis* augurarentur.

[296] *Rempublicam exhausit.*] Hanc Domitiani sævitiam notat indignabundus Juvenalis Satyr. IV. 150.

Atque utinam his potiùs nugis tota illa dedisset
Tempora sævitiæ: claras quibus abstulit Urbi
Illustresque animas impunè, et vindice nullo.
Sed periit, postquam cerdonibus esse timendus
Cœperat: hoc nocuit Lamiarum cæde madenti.

[297] *Obsessam curiam.*] Hæc contigere anno Urbis conditæ DCCCXLVIII.

[298] *Tot consularium.*] De his consularibus viris nobilissimisque feminis vide Appendicem Chronologicam, in quâ Domitiani res prosequemur. Nec pudor fuit T. Flavium Clementem reum subdere, licèt consul, Principis collega ac patruelis foret. Ob Christianam religionem, arguebatur impietatis in deos; ideoque fermè in ipso consulatu interemptus. Eamdem ob causam Flavia Domitilla ejus uxor in Pandatariam insulam relegata, ut et in Pontiam altera Domitilla, pariter Flavio sanguine orta. Nullâ re magis Domitianus muturavit sibi exitum; licèt et alias nobilium cædes ediderit: quas inter Acilius Glabrio consularis et exsul occisus est ut rerum novarum molitor. App. Chron. pag. 466. *Ed.*

[299] *Carus Metius.*] Carus et Massa, nequissimi delatores, hominem nequiorem se, Heliodorum formidavere. Unde Juvenalis Satyr. I. 35.

Quem Massa timet, quem munere palpat
Carus.

Quem ad locum notat vetus Scholiastes Juvenalis: *Massa morio fuisse dicitur, et Carus mimus—Hi Neronis fuerunt liberti et deliciæ Augustis: sed nequissimi delatores.—Massa autem et Carus, Heliodoro deferente, occisi sunt: cujus futuram delationem ita metuebant, ut ei munera darent.* De Caro Metio nonnulla habet Plinius I. Ep. 5. et VII. Ep. 27. Vide et Martialem XII. 25. Unâ adhuc censebatur victoriâ, multis postea innotuit.

300 *Albanam arcem.*] Albani, nunc *Albano*, ad duodecimum ab Urbe lapidem, viâ Appiâ, arx erat, seu egregia Domitiani villa. Manent adhuc amplissima ejus rudera, quæ summitatem montis, ubi Alba erat, pertingunt; egregiaque extant vestigia in Principum Barberinorum hortis. Vide eruditum Corradinum, *Vetus Latium*, Tom. II. pag. 190. De hac arce Juvenalis, Satyr. IV. 145.

Quos Albanam dux magnus in arcem
Traxerat attonitos, et festinare coactos.

301 *Sententia Messalini.*] Nondum in Urbe, sed tantùm intra Albanam arcem strepebant sanguinariæ Messalini sententiæ. Catullus Messalinus cæcus erat, eóque ad omnem Domitiani libidinem projectior, ad scelera audacior: de quo Plinius IV. Ep. 22. *Incidit sermo de Catullo Messalino, qui luminibus orbatus, ingenio sævo mala cæcitatis addiderat. Non verebatur, non erubescebat, non miserebatur. Sæpius a Domitiano non secus ac tela, quæ et ipsa cæca et improvida feruntur, in optimum quemque contorquebatur.* Adversùs mortiferum hunc hominem intonat Juvenalis, Satyr. IV. 113.

Et cum mortifero prudens Veiento Catullo,
Qui nunquam visæ flagrabat amore puellæ,
Grande, et conspicuum nostro quoque tempore monstrum,
Cæcus adulator, dirusque a ponte satelles,
Dignus Aricinos qui mendicaret ad axes,
Blandaque devexæ jactaret basia rhedæ.

302 *Massa Bebius.*] Pessimus quoque delator, de quo jam dictum suprà. Tunc sceleribus suis infamis, ipse reus erat, accusantibus Bæticis; quâ de re vide, inter Testimonia Veterum, Plinium VII. Ep. 33.

303 *Helvidium.*] Helvidii Prisci, laudati suprà Hist. IV. 5. filium, amicum Plinii Junioris, qui inultum eum non passus est. Helvidius Priscus, regione Italiæ, Tarracinæ municipio, Cluvio patre, qui ordinem primipili duxisset, ingenium inlustre altioribus studiis juvenis admodum dedit: non, ut plerique, ut nomine magnifico segne otium velaret, sed quò firmior adversùs fortuita, rempublicam capesseret: doctores sapientiæ secutus est, qui sola bona, quæ honesta, mala tantùm, quæ turpia: potentiam, nobilitatem, ceteraque extra animum, neque bonis neque malis adnumerant. Quæstorius adhuc, a Pæto Thraseâ gener delectus, e moribus soceri nihil æquè ac libertatem hausit: civis, senator, maritus, gener, amicus, cunctis vitæ officiis æquabilis, opum contemptor, recti pervicax, constans adversùs metus. Hist. pag. 224. *Ed.* Vide Plinium IX. Ep. 13. Porro senator erat Tacitus, et cùm Publicius Certus Helvidio manus intulisset, eumque in carcerem duxisset, id sibi senatoribusque omnibus crimini ducit: quod etiam queritur Plinius loc. cit. *Inter multa scelera multorum, nullum atrocius videbatur, quàm quòd in senatu senator*

senatori, prætorius consulari, reo judex manus intulisset.

[304] *Rusticique visus.*] Supplebat Illustr. Huetius, *Nos Maurici et Rustici visus miseratione, nos Senecio innocenti sanguine perfudit.* Bene quidem. At meliùs, ut puto, e Ms. emendaretur, *nos Mauricum Rusticumque divisimus.* Fratres enim duos, sanguine, virtute, causâ conjunctissimos, diviserant, cùm Mauri cum exilio, Rusticum morte multassent. Arulenus autem Rusticus, quòd Pæti Thraseæ vitam scripsisset, eumque virum appellasset sanctissimum: Herennius Senecio, quod Helvidium Priscum laudasset: Helvidius, filius, quòd quasi *scenico exodio, sub persona Paridis et Oenones, divortium Domitiani, cum uxore tractasset,* morte damnati sunt. In exilium pulsus est Junius Mauricus, Rustici frater. Vide Suetonium in Domit. X. Tacitum suprà, Vit. Agric. cap. 2. Plinium III. Ep. 11. Dionem Libr. LXVII. pag. 765.

[305] *Subscriberentur.*] Et in crimen vocarentur

[306] *Sævus ille vultus.*] Unde Plinius in Panegyric. XLVIII. *Ipse* Domitianus *occursu quoque visuque terribilis, superbia in fronte, ira in oculis, femineus pallor in corpore, in ore impudentia multo rubore suffusa.* Verè Seneca Ep. XI. *Quidam numquam magis, quàm cùm erubuerint, timendi sunt, quasi omnem verecundiam effuderint. Sylla tunc erat violentissimus, cùm faciem ejus sanguis invaserat.*

[307] *Innocentiam principi donares.*] Tamquam pro virili portione Domitianum absolveres, teque

constantiâ et alacritate tuâ non interceptum veneno probares.

308 *Ante quadriennium.*] Quartum jam annum Româ aberant Tacitus ejusque uxor. Ob hujus absentiæ casum iis ante quadriennium periisse Agricolam scribit.

309 *Paucioribus tamen lacrymis.*] Egregiè dictum, ut cetera Agricolæ suprema maximo sensu narrata.

310 *Ut sapientibus placet.*] Epicurei animas cum corpore exstingui docuere. Socratici et Platonici eas immortales esse pronuntiarunt. Inter utrosque mediam viam ingressi Stoici, magnas quidem animas felices futuras, et æterna sortituras scripsere: quæ tamen, *cùm Deo visum erit iterum ista moliri, labentibus cunctis*, et ipsæ, parva ruinæ ingentis accessio, *in antiqua elementa* vertendæ sunt. Vide Senecam, *Consol. ad Marciam*, cap. ult. Meliùs veriúsque Macrobius, in Somnium Scipionis I. 14. *Obtinuit non minùs de incorporalitate animæ, quàm de immortalitate sententia;* eamque nationum omnium consensu adstruit Tullius Libr. I. Tusculan. quæstionum.

311 *Temporalibus laudibus.*] In hac Agricolæ vitâ, nihil ad poeticam pompam compositum, omnia ad lugentium modestiam exacta. Inde non immortales, sed temporales tantùm et perituras laudes promittit Tacitus. Nec aliter egregius virtutis laudator et auctor Fredericus III. cùm Henricum, Prussiæ Principem, laudaret, scripsit: *O Prince, qui saviez combien vous m'étiez cher, combien votre personne m'étoit précieuse; si la*

voix des vivants peut se faire entendre des morts, prêtez attention à une voix qui ne vous fut pas inconnue: souffrez que ce fragile monument, le seul, helas! que je puis ériger à votre mémoire, vous soit élevé. Eloge du Prince Henri, par S. M. le Roi de Prusse. Observaverim in hujus laudationis conclusione egregiam inesse Taciti imitationem, aut potiùs eumdem naturæ sensum atque impetum.

312 *Similitudine decoremus.*] Ita optimè emendavit eruditus Grotius. Perperam in libris editis, *militum decoramus.*

313 *Famamque.*] Mallet Muretus *formam.* Quod quoque nobis plurimùm placet. Quis enim ferat *famam animi—complectantur?* maximè cùm mox sequatur, *forma mentis æterna:* et infrà in Dialog. de Oratoribus, cap. 1. *dum formam sui quisque et animi et ingenii redderet. Famam* tamen retinuere interpretes plurimi.

314 *Superstes erit.*] Non modò superstes erit Agricola; sed ejus vita absolutissimum laudationis exemplar semper habebitur. Id unum, ad amplificandam et apud nos æternandam Agricolæ famam, optaverim, ut vita hæc, quam Illustrissimus Nivernensium dux Gallico sermone reddidit, publici juris fiat: miro tum virtutum et literarum certamine quis eorum sit maximus, isne qui ita vixerit, an qui ita scripserit, an qui ita fuerit interpretatus.

FINIS.

CANTABRIGIÆ,
Typis Francisci Hodson.